

Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Szkoła Doktorska Nauk Społecznych
Nauki o polityce i administracji
Nr albumu 6283

Paulina Rogoziecka

Polityka historyczna rządu Japonii a zmiany w podręcznikach
szkolnych do historii. Aspekt krajowy i zagraniczny

Praca doktorska napisana
pod kierunkiem naukowym
dr. hab. Karola Żakowskiego, prof. UŁ
oraz dr. Marcina Sochy
Katedra Studiów Azjatyckich

Łódź 2024

Uwagi dotyczące transkrypcji

W pracy zastosowano przy nazwiskach japońskich, chińskich i koreańskich kolejność nazwisko i imię. Wszystkie nazwiska i ogólnie znane japońskie nazwy własne są odmienione zgodnie z zasadami języka polskiego. Tam, gdzie ma to znaczenie dla opisu, zastosowano słowa japońskie w romanizacji i inne słowa z obcych języków zapisane kursywą. Romanizacja oparta jest na zapisie Hepburna. Długie samogłoski oznaczone są makronami. W niektórych przypadkach zastosowano również zapis oryginalny - tam, gdzie nastąpić może pomyłka z innym słowem japońskim lub fraza jest szczególnie ważna dla omawianego tematu.

Spis treści

WSTĘP	5
CELE, PROBLEMY I HIPOTEZY BADAWCZE.....	5
PODEJŚCIA TEORETYCZNE I METODOLOGIA BADAŃ	6
Problem definicyjny pojęcia „polityka historyczna” w kontekście Japonii	8
Ramy teoretyczne pracy	10
Stan badań	13
ROZDZIAŁ 1	
RYS HISTORYCZNY OMAWIANYCH PROBLEMÓW HISTORYCZNYCH, MATRYCA FAKTÓW	16
WPROWADZENIE.....	16
KOREA.....	19
Aneksja (okupacja) Korei.....	19
Rządy japońskie w Korei w latach 1910-1945	21
Sytuacja Koreańczyków w Japonii w latach 1910-1945 i matryca faktów.....	22
Kobiety pocieszycielki.....	23
ZBRODNIENIE I ZBRODNIARZE WOJENNI	25
Armia Kwantuńska.....	25
Konflikty Japonii z Chinami do 1931 roku.....	25
Armia Kwantuńska i jej działania na kontynencie	26
"Masakra nankińska"	27
Zbrodniarze wojenni.....	27
Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu	28
Jednostka 731	29
MIEJSCA PAMIĘCI.....	30
Chram Yasukuni	30
Okinawa	31
Reparacje wojenne i przeprosiny	32
POLITYKA HISTORYCZNA A RELACJE Z SĄSIADAMI	34
Badania chińsko-japońskie	37
Badania koreańsko-japońskie.....	43
PODSUMOWANIE	46
ROZDZIAŁ 2.	
JAPOŃSKA POLITYKA RZĄDOWA WOBEC HISTORII	49
WPROWADZENIE.....	49
STANOWISKO RZĄDU W LATACH 1945-1982.....	50
Zakończenie wojny i traktat z San Francisco	50
Historia w relacjach z Chinami i Koreami.....	51
Doktryna Fukudy	52
OKRES 1982-2022	53
Lata osiemdziesiąte	53
Lata dziewięćdziesiąte	56
Lata 2000-2022.....	69
PODSUMOWANIE	84
ROZDZIAŁ 3.	
MINISTERSTWO EDUKACJI I SYSTEM CERTYFIKACJI	85

WPROWADZENIE	85
MINISTERSTWO	85
Historia współczesnego systemu edukacji w Japonii	86
System edukacyjny w Japonii do drugiej wojny światowej i jej reperkusje	86
Powojenny system edukacji w Japonii	87
PODSTAWY CERTYFIKACJI I RECENZJI	98
Zasady certyfikacji	101
Kryteria certyfikacji i podstawy programowe	103
SELEKCJA PODRĘCZNIKÓW	120
Zarys systemu selekcji podręczników	120
PODSUMOWANIE	125
ROZDZIAŁ 4.	
KENTEI A PODRĘCZNIKI.....	127
WPROWADZENIE.....	127
WYDAWNICTWA	127
Wydawnictwa przeanalizowanych podręczników.....	128
Ogólna charakterystyka rynku podręczników do historii	135
KENTEI IKEN	137
KOREA	138
Trzęsienie ziemi w Kantō	140
Ruchy niepodległościowe i antyjapońskie.....	140
Gihei undō.....	140
Ruch pierwszego marca	141
Praca przymusowa	142
IANFU	143
ZBRODNIJE WOJENNE.....	146
Armia Kwantuńska.....	146
Oddział 731.....	147
"Masakra nankińska"	148
Trybunał Tokijski	153
TRAKTATY I REPARACJE	156
Traktat z San Francisco	156
Reparacje indywidualne	159
MIEJSCA PAMIĘCI I POLITYKA HISTORYCZNA	160
Yasukuni.....	160
Hiroszima, Okinawa i bombardowania	162
Ofiary niejapońskie	163
PODSUMOWANIE	163
PODSUMOWANIE I WNIOSKI.....	167
SPIS RYSUNKÓW	174
SPIS TABELI.....	174
SPIS WYKRESÓW.....	174
ANEKSY	175
ANEKS 1.....	175
ANEKS 2.....	179
ANEKS 3.....	184

BIBLIOGRAFIA	187
DOKUMENTY ŹRÓDŁOWE	187
KSIĄŻKI I ROZDZIAŁY W KSIĄŻKACH	199
ARTYKUŁY NAUKOWE	201
ARTYKUŁY PRASOWE	202
ŹRÓDŁA INTERNETOWE.....	203

WSTĘP

Cele, problemy i hipotezy badawcze

Celem niniejszej pracy jest analiza krajowej polityki historycznej rządu Japonii w latach 1982-2022 przy szczególnym uwzględnieniu jej wpływu na edukację historyczną. Badany okres otwiera powstanie „klauzuli państw sąsiednich”, a zamyka ostatnia certyfikacja podręczników do historii dla liceum w 2022 roku. Analiza jest próbą ujęcia polityki historycznej Japonii jako systemu oraz odpowiedzi na pytanie, jak polityka historyczna Japonii w dziedzinie edukacji kształtowała się na tle uwarunkowań politycznych i instytucjonalnych oraz stosunków z państwami ościennymi.

Główne problemy badawcze poruszone w pracy to:

1. Zdiagnozowanie i zdefiniowanie całościowej polityki historycznej rządu Japonii.
2. Postrzeganie polityki historycznej, zwłaszcza treści edukacyjnych, w Japonii i poza nią.
3. Wpływ polityki historycznej na edukację historyczną w Japonii, ze szczególnym uwzględnieniem jej wpływu na treść podręczników.
4. Międzynarodowe i wewnątrzpaństwowe uwarunkowania polityki historycznej Japonii.

Hipotezy postawione podczas badań to:

1. Japońska polityka historyczna nie jest systemem spójnym i z góry założonym, tj. działania rządu w zakresie tej polityki polegają głównie na reagowaniu na podnoszone przez innych aktorów politycznych sporne kwestie historyczne.
2. Działania rządu na polu polityki historycznej mają tylko pośredni wpływ na treść podręczników.
3. Treść podręczników zmienia się po każdorazowej certyfikacji w zależności od zmian w polityce historycznej rządu na dany temat.
4. Presja zagraniczna, a także różne środowiska i grupy pozarządowe, mają istotny wpływ na kształtowanie się polityki historycznej w Japonii.

Podejścia teoretyczne i metodologia badań

Badania zostały osadzone w nurcie realizmu neoklasycznego, ponieważ uwzględnia on zarówno czynniki wewnętrzne państwa, jak i czynniki systemowe jako istotne uwarunkowania zjawisk zachodzących w polityce zagranicznej oraz czerpie z badań nad polityką historyczną. Podejścia teoretyczne opisano w dalszej części wstępu.

Z uwagi na złożoność i wielość podjętych w pracy problemów badawczych, założono w niej pluralizm metodologiczny. Zastosowano głównie metody jakościowe przy niewielkim udziale metod ilościowych. Osią pracy jest metoda analizy systemowej, spajająca wyniki analiz przeprowadzonych przy użyciu pozostałych metod. Analiza instytucjonalno-prawna zastosowana została do zbadania legislacji oraz uwarunkowań instytucjonalnych w japońskich ministerstwach edukacji oraz spraw zagranicznych. Analizę dyskursu wykorzystano tam, gdzie koniecznym było zbadanie różnic w poglądach aktorów na wydarzenia historyczne. Zastosowano również analizę treści w celu prześledzenia różnic w zawartości poszczególnych podręczników oraz metodę porównawczą przy wskazywaniu podobieństw i różnic poszczególnych polityk państwa. Stworzono i zastosowano narzędzie badawcze nazwane matrycą faktów, przedstawione szczegółowo w rozdziale pierwszym. Została ona wykorzystana przy badaniu treści podręczników pod kątem wybranych „problemów historycznych” Japonii. Przez „problemy historyczne” rozumiane są kontrowersyjne wydarzenia z dziejów Japonii, które z różnych powodów były wykorzystywane w okresie 1982-2022 w dyskursie politycznym wewnątrz Japonii oraz na arenie międzynarodowej przez różnych aktorów. Zostały one dobrane na podstawie listy Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej MSZ) zatytułowanej *Rekishu kanren* (Issues regarding History)¹ oraz przeglądu literatury dotyczącej spornych zagadnień historycznych szczególnie wpływających na stosunki Japonii z innymi państwami regionu. Matryca faktów oraz poszczególne „problemy historyczne” opisane są w dalszej części niniejszego rozdziału.

W rozdziale drugim przedstawiono wyniki analizy dyskursu, związanego z wypowiedziami członków Partii Liberalno-Demokratycznej (dalej PLD) i przedstawicieli innych partii, które w tym okresie były członkami rządu, pod kątem elementów polityki historycznej w omawianym okresie. Podstawą analizy były teksty pisane, takie jak zapisy

¹ MOFA: *Issues regarding History*, Tokio, aktualizacja 13.07.2021, [W:] [mofa.go.jp](https://www.mofa.go.jp) [online] <https://www.mofa.go.jp/policy/postwar/index.html> [Dostęp 11.02.2022].

wywiadów i oficjalne komunikaty oraz stanowiska rządowe. Brano pod uwagę zarówno szeregowych członków partii, jak i tych pełniących stanowiska w rządzie, których stanowiska przyczyniły się do ustalenia polityki historycznej rządu japońskiego. W rozdziale tym uwzględniono też wydarzenia i działania innych państw regionu Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej tam, gdzie odnosiły się do polityki historycznej Japonii.

W rozdziale trzecim zawarto wyniki analizy instytucjonalno-prawnej legislacji związanej z edukacją w Japonii, szczególnie w zakresie systemu certyfikacji podręczników. Przedstawione zostały na tej podstawie uwarunkowania instytucjonalne w Ministerstwie Edukacji, Kultury, Sportu, Nauki i Technologii (dalej MEXT). Analiza została poprzedzona rysem historycznym edukacji w Japonii przed i po drugiej wojnie światowej.

W rozdziale czwartym opisane zostały wyniki analiz ilościowej i jakościowej zawartości podręczników do historii Japonii z lat 1982-2022 przeprowadzonych przy użyciu macierzy faktów. Analizowano wszystkie podręczniki certyfikowane w omawianym okresie, zarówno z poziomu gimnazjum, jak i liceum. Podręczniki miały przynajmniej dwa wydania z różnych następujących po sobie certyfikacji. Wyjątek stanowiły podręczniki, które należały do dużych wydawnictw, wydających jednocześnie kilka pozycji w tym samym okresie certyfikacyjnym, nawet jeśli nie kontynuowały danego tytułu, aby wykazać, czy wydawnictwa stosowały jedną narrację w konkretnych tematach. Wyjątek stanowiły również podręczniki, których prawa do publikacji zostały przekazane innemu wydawnictwu, ale zauważalna jest ich ciągłość.

Sprawdzano występowanie „problemów historycznych” oraz sposób i szczegółowość ich opisu w kwestiach spornych. Szczególnie uwzględniono zmiany w tych samych podręcznikach po cyklicznej certyfikacji. Wyniki zostały następnie porównane z wynikami analiz opisanych w rozdziałach drugim i trzecim, przy zastosowaniu analizy systemowej. Miało to na celu uzyskanie możliwie szerokiego oglądu na korelację między zmianami w polityce historycznej rządu Japonii a zmianami w podręcznikach różnych proveniencji. Analizy te pozwoliły na weryfikację hipotezy dotyczącej pośredniego wpływu na treść podręczników przez rząd. Pracę zakończono wnioskami.

Główny materiał badawczy w postaci fragmentów podręczników i publikacji na tematy omawiane w niniejszej pracy pozyskano podczas kwerendy w Japonii, między styczniem a marcem 2023 roku w bibliotece Textbook Research Centre (教科書研究センター *Kyōkasho*

Kenkyū Sentā) oraz w bibliotece MEXT (文部科学省図書館 *Monbukagakushō Toshokan*) oraz zakupem ze środków własnych. Część materiału i porady merytoryczne podczas kwerendy uzyskano dzięki prof. Urabe Katsuhiko (卜部勝彦) z Nihon Daigaku (日本大学), który w latach 2001-2013 pracował w ministerstwie jako recenzent podręczników do geografii.

Problem definicyjny pojęcia „polityka historyczna” w kontekście Japonii

„Polityka historyczna” leży na styku różnych dziedzin i dyscyplin naukowych z racji swojej wieloaspektowości. Politologia i historia, ale także szeroko pojęte nauki społeczne, badania nad pamięcią czy prawo umożliwiają badanie tego zjawiska w szeroki sposób. Z punktu widzenia niniejszej dysertacji koniecznym jest przyjęcie definicji możliwie szerokiej, a jednocześnie politologicznej w swej naturze. Stąd jako punkt wyjścia przytoczona zostanie definicja Rafała Chwedoruka².

Polityka historyczna to:

„złożone (hybrydowe), konfliktogenne działania różnorodnych aktorów politycznych na poziomie i *policy* i *politics*, służące realizacji interesów, podejmowane na arenach i międzynarodowych, i wewnątrzpaństwowych, zarówno demokratycznych, jak i niedemokratycznych. Polityka historyczna pełni funkcję legitymizacji władzy politycznej, rewindykacji, reparacji i realizacji innych roszczeń materialnych i niematerialnych, kreuje tożsamość, integruje i mobilizuje. Aktor dokonuje historyzacji polityki, korzysta z przeszłości jako argumentu, pośrednio bądź bezpośrednio nawiązuje do filozofii (bądź ideologii politycznej) i całościowej wizji dziejów, operuje w przestrzeni między nauką historyczną a sferą mitów, próbując oddziaływać na świadomość historyczną. Korzysta przy tym z różnorodnego instrumentarium: instytucjonalno-prawnego, naukowego, ideologicznego, symbolicznego i kulturowego”³.

W samej Japonii, jednak, pojęcie tak ujętej „polityki historycznej” nie jest raczej stosowane. W nauce „polityka historyczna” (歴史政策 *rekishi seisaku*) pojawia się głównie w badaniach nad polityką historyczną Niemiec i innych państw europejskich, również jako

² Chwedoruk opisał proces dochodzenia do powyższej definicji w cytowanej monografii. Skrócona wersja znajduje się w tomie *Słowniki Społeczne. Polityka historyczna* pod redakcją J. Lubeckiej i M. Zakrzewskiego s.31-50.

³ Chwedoruk R.: *Polityka historyczna*, Łódź 2018, s. 327.

dosłowne tłumaczenie *Geschichtspolitik*⁴. Zasadnicza większość prac naukowych, ale również publicystyka, przyjęła nazwę *rekishi ninshiki* (歴史認識), bardzo często występującą z dodatkowym członem *mondai* (問題)⁵. Jest to więc „zagadnienie/problem świadomości historycznej/odbierania historii”. Podobne ujęcie zagadnień związanych z historią stosuje japońskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej również Gaimushō, MSZ), które na swojej stronie internetowej poświęconej spornym tematom historycznym nazywa je *rekishi mondai*. Istnieje też pojęcie „rewizjonizm historyczny (歴史修正主義 *rekishi shūsei-shugi*)”⁶ i jest on kojarzony, jak jego polski odpowiednik zresztą, raczej negatywnie. Zawiera w swojej definicji jednak niektóre elementy przyjęte w definicji „polityki historycznej”. Szczególnie wskazuje na osiągnięcie celów politycznych za pomocą historiografii. Cele te to przede wszystkim „umocnienie tożsamości narodowej i wzmocnienie lojalności obywateli wobec państwa, (...) oraz skonstruowanie [jasnej] lub też oczyszczonej narracji historycznej o niedawnej przeszłości Japonii”⁷. Z drugiej strony pojawia się pojęcie „wychowania patriotycznego (愛国心教育 *aikokushin kyōiku*)”, które niektórzy uważają jednak za element „rewizjonizmu historycznego”⁸. Prace w języku angielskim, poza kategorią rewizjonizmu, w kontekście Japonii posługują się zasadniczo pojęciem *memory politics*, czyli „polityki pamięci”. Jest ona na język polski czasem tłumaczona właśnie jako „polityka historyczna” i choć znaczeniowo odpowiada jej tylko częściowo, to używane są zamiennie⁹. Ostatnio zaś, np. w tłumaczeniu pracy Kimury Kana¹⁰ z 2014 roku, japoński tytuł zawierający frazę *rekishi ninshiki*

⁴ Według japońskiej wyszukiwarki prac naukowych CiNii Research w kontekście polityki historycznej Japonii termin *rekishi seisaku* występował bardzo rzadko. Choć nie był kompletnie nieznanym, to pierwsza zarejestrowana praca pochodzi z 1999 roku. Źródło: CiNii Research: <https://cir.nii.ac.jp/> [online] [Dostęp 16.09.2024].

⁵ Sam termin *rekishi ninshiki* jest używany w wielu różnych kontekstach. Zawiązanie do hasła *rekishi ninshiki mondai* dało rezultat kilkuset pozycji, również w kontekście problemów historycznych z sąsiednimi państwami, a tylko dwie pozycje były starsze niż 1999 rok. Połączenie z frazą „rządowy (*seifu no*)” dało tylko 4 rezultaty. *Rekishi Ninshiki Mondai Kenkyūkai*, czyli Towarzystwo Badań nad Problemem *Rekishi Ninshiki* powstało w 2016 roku i w czasopiśmie pod jego auspicjami ukazały się do chwili obecnej 182 artykuły w tej tematyce. Ibidem.

⁶ Fraza ta jako słowo kluczowe w bazie CiNii Research dało 24 rezultaty, jednak nie wszystkie pozycje odnosiły się do Japonii.

⁷ Saaler S.: *Politics, Memory and Public Opinion. The History Textbook Controversy and Japanese Society*, Deutschen Institut für Japanstudien, Monachium 2005, s.25.

⁸ Rusneac C. (tłum.): „*Education and Patriotism*” (*Kyōiku to aikoku*). *A Documentary* [W:] *The Asia-Pacific Journal/Japan Focus*, 16(18), 15.09.2018 s.1-14 [Dostęp 27.02.2021] <https://japan.fes.de/news-list/e/education-and-patriotism-a-documentary>.

⁹ Zamiennie użycie obu tych terminów postuluje np. Ponczek E.: *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej* [W:] *Przegląd Politologiczny*, 2018-06 (2), s.7-22.

¹⁰ Kimura K., Speed M. (tłum.): *The Burden of the Past. Problems of Historical Perception in Japan-Korea Relations*, Michigan 2019.

przetłumaczono na język angielski dosłownie jako *historical perception*, tym samym proponując w dyskursie międzynarodowym terminologię japońską¹¹.

Wszystkie wymienione wyżej elementy dyskursu o „percepcji historii” przynajmniej częściowo zazębiają się z przedstawioną na początku definicją polityki historycznej Chwedoruksa. Osobno nie są jednak zdatne do wyjaśnienia japońskiej polityki historycznej jako systemu. Stąd mając na uwadze dominujące w dyskursie pola znaczeniowe wymienionych wyżej zjawisk, w niniejszej pracy będę odnosić ich przejawy do „polityki historycznej” zgodnie z podaną definicją.

Ramy teoretyczne pracy

Umieszczenie niniejszej pracy w dyskursie teoretycznym następuje pewnych trudności w jednoznacznym wskazaniu jednej ramy teoretycznej, gdyż skupia ona swą uwagę na aktorach wewnętrznych w Japonii, którzy kształtowali politykę historyczną tego kraju. Niniejsza praca nie skupia się na presji zewnętrznej również dlatego, iż została ona opisana już bardzo dobrze w literaturze. Presja zewnętrzna będzie podnoszona tam, gdzie to konieczne z uwagi na międzynarodowy charakter konkretnych wydarzeń i aktorów, które wpłynęły na wewnętrzny dyskurs wokół polityki historycznej w Japonii. W związku z tym za główną ramę teoretyczną obrany został realizm neoklasycystyczny.

W 1998 roku Rose opisując dokonania teoretyków realizmu neoklasycystycznego wskazał, że „zakres i ambicja polityki zagranicznej państwa jest motywowana przede wszystkim jego miejscem w systemie międzynarodowym i w szczególności jego relatywnymi możliwościami sił materialnych. (...) [teoretycy] argumentowali również, że wpływ takich zdolności na politykę zagraniczną jest niebezpośredni i skomplikowany, ponieważ systemowe naciski muszą być przefiltrowane (*translated*) przez względne pośredniczące na poziomie państwa (*unit level*)”¹².

Realizm neoklasycystyczny był odpowiedzią na neorealizm, za którego prekursora uznawany jest Kenneth Waltz. Jego neorealizm zakładał, że system międzynarodowy jest anarchiczny i zdecentralizowany, gdyż brak nad aktorami władzy zwierzchniej, a cała struktura funkcjonuje poprzez interakcje aktorów, czyli państw. Wyróżnił również potęgę i prestiż państwa jako

¹¹ Według CiNii Research, tam, gdzie w japońskich pracach pojawiło się słowo *rekishi ninshiki* wraz z angielskimi tłumaczeniami, dominowało właśnie tłumaczenie na słowo *perception*, czasem *awareness*. Poza tym *Rekishu Ninshiki Mondai Kenkyukai* tłumaczy swoją nazwę na *History Awareness Research*.

¹² Rose G.: *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy* [W:] *World Politics*, 51(1), 10.1998, s. 146.

względne wobec innych uczestników systemu i to system międzynarodowy, a więc czynniki zewnętrzne, determinowały politykę zagraniczną aktorów¹³.

Realizm neoklasyczny przyjmując kluczowe znaczenie uwarunkowań wewnętrznych, zakłada jednak rolę czynników wewnętrznych wpływających na „odbiór i odpowiedź na naciski pochodzące z systemu międzynarodowego”¹⁴. Jak wskazuje Kaczmarek nawiązując do Schwellera: „realizm neoklasyczny (...) podkreśla, że preferencje mogą być kształtowane przez uwarunkowania wewnętrzne, zwłaszcza w sytuacji, gdy państwo nie jest dostatecznie autonomiczne względem społeczeństwa i poszczególnych grup interesów”¹⁵. Polityka historyczna w oparciu o założenia realizmu neoklasycznego jest więc reakcją państwa, kształtowaniem jego preferencji na bazie wewnętrznych aktorów, którzy determinują w pewnym stopniu reakcję na bodźce pochodzące od zewnętrznych aktorów na arenie międzynarodowej.

Przyjmując rozumienie kształtowania się „interesu narodowego poprzez permanentną rozgrywkę pomiędzy aktorami wewnątrzpaństwowymi”, wpływ czynników wewnętrznych na modyfikację interesu narodowego jest niepodważalny¹⁶. Nawiązując do pracy Ripsmana, Kaczmarek wskazuje, że aktorzy wewnętrzni mogą tworzyć dyskurs publiczny, a ich wpływy są największe w „okresach stabilności i niskiego zagrożenia zewnętrznego”¹⁷. Aktorzy wewnętrzni posiadając swoje partykularne interesy mogą stać więc w opozycji do państwa i wpływać na jego reakcje¹⁸. W kontekście niniejszej dysertacji proponuję, że wpływy aktorów zewnętrznych również są dostrzegalne w zachowaniu aktorów wewnętrznych. Stąd uczestniczą oni w budowaniu polityki historycznej państwa, która może być z kolei manifestacją interesu narodowego. Polityka historyczna staje się więc płaszczyzną, na której dochodzi do ciągłej redefinicji związanych z historią aspektów poprzez różnorodnych aktorów, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych.

Hadfield-Amkhan wskazuje, że „ostatecznym celem [badań] nie są konieczne predykcje, ale uwzględnienie większej liczby zmiennych, które wpływają na dobór polityki zagranicznej, poprzez uwzględnienie historii i kultury, która tworzy klarowne i całościowe

¹³ Kaczmarek M.: *Neorealizm klasyczny* [W:] *Teorie i podejścia badawcze. W nauce o stosunkach międzynarodowych*, Zięba R., Bieleń S, Zajac J.(red.), Warszawa 2015, s.15-16.

¹⁴ *Ibidem*, s.16-17.

¹⁵ *Ibidem*, s.19.

¹⁶ *Ibidem*, s.21.

¹⁷ *Ibidem*, s.23.

¹⁸ *Ibidem*, s.23.

zrozumienie dlaczego, jak i co państwa używają kulturowo do działań politycznych”¹⁹. Stwierdza również, że “każda porządna teoria polityki zagranicznej umieszczona jest w punkcie pomiędzy sferą międzynarodową i wewnątrzpaństwową i musi wyjaśniać dwutorowe dynamiki (*dual dynamics*), przez które jedna sfera wpływa na drugą”²⁰. Właśnie w tym punkcie między tym, co wewnętrzne a zewnętrzne umieszczam politykę historyczną. Niniejsza praca nie ma też na celu predykcji zmian w polityce zagranicznej Japonii, a raczej jest próbą ukazania zmian w czasie, które pozwolą zidentyfikować zmienne i ich wpływ na poziomie państwa na kształtowanie się polityki historycznej.

Meibauer w swoim najnowszym artykule argumentował, że “realizm neoklasyczny (...) oferuje dwie drogi teoretyzacji historii: na poziomie państwa (*unit level*), gdzie historia podkreśla istniejące zmienne interweniujące, lub systemowo, gdzie historia wpływa na środowisko międzynarodowe, w którym państwo operuje”²¹. Polityka historyczna w ujęciu niniejszej dysertacji to ujęcie historii na poziomie państwa, które następnie wpływa na i w zamian jest poddane wpływowi systemu międzynarodowego.

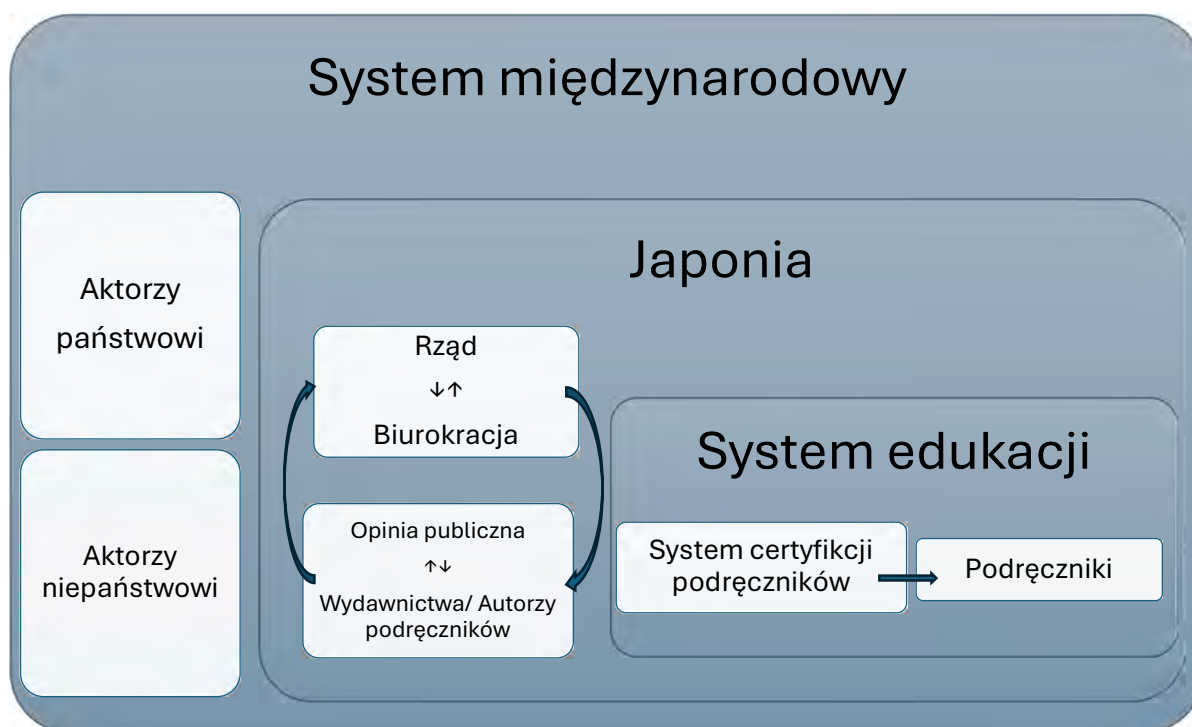
Aktorzy zewnętrzni zarówno państwowi jak i niepaństwowi poprzez swoje własne dążenia rewindykacyjne, tożsamościowe i inne, związane z szeroko pojętą historią, wpływają na państwo i jego wewnętrzne systemy. Jednocześnie wpływają na innych aktorów wewnętrznych w kontekście polityki historycznej. Aktorzy wewnętrzni państwa, kierując się swoimi partykularnymi interesami, starają się wpłynąć na kształt polityki historycznej państwa, co można zauważyć analizując w kontekście niniejszej pracy system certyfikacji podręczników do historii. W związku z tym wielowektorowe oddziaływania w systemie wewnętrznym państwa wpływają na decyzyjność aparatu państwowego, a więc rządu czy biurokratów, którzy również odgrywają rolę aktora wewnętrznego i są częścią dyskursu.

¹⁹ Hadfield-Amkhan A.: *British Foreign Policy, National Identity, and Neoclassical Realism*, 2010 s.31.

²⁰ Ibidem, s.37.

²¹ Meibauer G.: *Neorealism, neoclassical realism and the problem(s) of history* [W:] *International Relations*, 37(2), 348-369.[online] <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/004711782111033943#fn4-004711782111033943> [Dostęp 14.09.2024].

Wykres 1. Wykres wpływu czynników wewnętrznych i zewnętrznych na politykę historyczną Japonii

Źródło: autorstwo własne.

W przypadku niniejszej dysertacji aktorami państwowymi systemu międzynarodowego były w badanym okresie 1982-2022 zwłaszcza Chiny i Korea Południowa, ale również inne państwa Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Aktorami niepaństwowymi byli obywatele tych państw, ich grupy i organizacje pozarządowe, które naciskały na Japonię w kwestiach polityki historycznej, takich jak reparacje czy edukacja historyczna. Na poziomie wewnętrznym państwa japońskiego, rząd jako główny decydent wraz z biurokratami decydowali o zmianach wewnątrzsystemowych i reakcjach skierowanych do systemu międzynarodowego. Jednocześnie będąc stroną wewnętrznego dyskursu, wpływali na system edukacji oraz przebieg dyskursu. Dyskurs prowadzony był przez różnych aktorów wewnętrznych, jak np. organizacje, wydawnictwa, autorów, nauczycieli czy szerzej opinię publiczną. Niniejsza praca skupiać się będzie na tym, jak treści podręczników zmieniały się pod wpływem rządowej polityki historycznej, która to kształtowała się również pod presją międzynarodową.

Stan badań

Z uwagi na to, iż niniejsza dysertacja jest próbą całościowego ujęcia korelacji polityki rządu japońskiego ze zmianami w podręcznikach szkolnych do historii, istotnym wydaje się przegląd istniejących już prac w tym temacie. W odniesieniu do podręczników do historii,

literatura skupia się na „kryzysach podręcznikowych” z lat osiemdziesiątych XX wieku i początku XXI wieku. Odnosi się przy tym głównie do wpływu tych „kryzysów” na stosunki Japonii z Koreą Południową i Chinami, a nie wspomina często o pozostałych krajach regionu. Przy czym, skupia się właściwie na problemach związanych z okresem pierwszej połowy XX wieku, a więc z dominacją Japonii w Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej. W nawiązaniu do działań rządu, podnoszone były zazwyczaj poglądy różnych polityków PLD oraz ich powiązania ze stowarzyszeniami czy grupami domagającymi się zmian w podręcznikach, które uznawane są przez te grupy za „masochistyczne”. W kontekście, który nazwać można „polityką historyczną”, podnoszone jest również podejście rządu do „miejsc pamięci” czy „miejsc kultu”. Większość opracowań na ten temat w językach dostępnych autorce skłania się ku krytyce działań rządu japońskiego. Byli to zazwyczaj autorzy japońscy, koreańscy lub chińscy, z mniejszym udziałem autorów europejskich czy amerykańskich, wywodzący się z różnych pól naukowych. Poza politologami²² elementami japońskiej „polityki historycznej” zajmowali się historycy i badacze stosunków międzynarodowych²³. Większość z nich wychodziło z założeń odpowiadających podejściu liberalnemu, jak na przykład, że rząd, określany jako „prawicowo-nacjonalistyczny” lub „neonacjonalistyczny”, powinien mieć jak najmniejszy wpływ na edukację, również w szkołach publicznych. Przykładowo Nozaki wskazywała na „opresyjność” rządowego systemu dopuszczania podręczników do użytku, uznając go za rodzaj „cenzury”²⁴. Autorów zachowujących w miarę obiektywne stanowisko jest, zdaniem autorki, niewiele²⁵. Jeśli chodzi o podejścia teoretyczne, to poza liberalizmem, autorzy często korzystali z dorobku interpretacjonizmu²⁶. Gustaffson stosował natomiast ujęcie konstruktywistyczne (sekurytyzacja)²⁷. Tematami podejmowanymi szerzej, w powiązaniu z

²² Na przykład prace takie jak Yi I.: *History in Action: the Japanese Textbook Controversy in Northeast Asia*, [W:] *Japan Studies Association Journal*, 7 2009, s. 79–96; Ku Y.: *Japanese History Textbook Controversies, 1995-2010: Transnational Activism versus Neo-nationalist Movement: Japanese History Textbook Controversies*, [W:] *Pacific Focus*, 29(2), 2014 s. 260–283; Lukner K.: *From Tokyo to The Hague: war crime tribunals and (shifting?) memory politics in Japan*, [W:] *Japan Forum*, 27(3), 2015 s. 321–344.

²³ Przykładowo Saaler, op. cit.; Qiu, J.: *The politics of history and historical memory in China-Japan relations*, [W:] *Journal of Chinese Political Science*, 11(1), 2006 s. 25–53; Gustafsson K.: *Memory Politics and Ontological Security in Sino-Japanese Relations*, [W:] *Asian Studies Review*, 38(1), 2014 s. 71–86; McCormac G. (2014) *Japan's "Positive Pacifism": Issues of Historical Memory in Contemporary Foreign Policy*, [W:] *Brown Journal of World Affairs*, 20(2) 2014 s.73-91.; Rose C.: *Interpreting History in Sino-Japanese Relations*, Routledge, 1998, wydanie elektroniczne 2005.

²⁴ Nozaki Y.: *Japanese politics and the history textbook controversy, 1982–2001* [W:] *International Journal of Educational Research*, tom 37, 2002, s. 603–622 oraz Nozaki Y.: *War Memory, Nationalism and Education in Postwar Japan 1945-2007*, Nowy Jork 2008, s.142-143.

²⁵ Hamada T.: *Contested Memories of the Imperial Sun: History textbook controversy in Japan*, [W:] *American Asian Review*, 20(4), Zima 2002, s. 1-37.; Saaler, op. cit.; Qiu, op. cit.; Yi, op.cit.

²⁶ Hamada, op. cit., Saaler op. cit.; Shin G.-W., Sneider D.C.: *History Textbooks and the Wars in Asia: Divided Memories*, Londyn 2012.

²⁷ Gustaffson, op. cit.

problemami historycznymi Japonii, poza ich wpływem na stosunki międzynarodowe w regionie, były np. kwestie rekonyliacji, również w porównaniu z działaniami Niemiec po drugiej wojnie światowej²⁸, pamięci zbiorowej²⁹ czy edukacji³⁰.

Niektóre z prowadzonych wcześniej badań zawierały w sobie również element analizy zawartości podręczników lub było poświęconych analizie kilku wybranych zagadnień. Na przykład Barnard przeprowadził analizy podręczników w segmencie liceum zarówno historii świata, jak i Japonii i opracował je pod kątem językowym (gramatyka funkcjonalna). Opracowane zostały opisy masakry nankińskiej, ataku na Brytyjczyków na Malajach i ataku na Pearl Harbor oraz kapitulacji Japonii, przy czym dobór podręczników był ograniczony do 55 pozycji wydanych w głównej mierze w 2002 roku³¹. Analizy na małej próbie podręczników podjął się również Pletnia. W rozdziale o instytucjonalnym wymiarze pamięci zbiorowej przedstawił krótką analizę na sześciu pozycjach dla liceum z trzech najpopularniejszych wydawnictw z zakresu historii Japonii porównując również poziomy A i B, skupiając się na opisie wojny na Pacyfiku³². Shin i inni w 2011 roku porównali natomiast podręczniki z Chin, Japonii (3 podręczniki do historii Japonii), Stanów Zjednoczonych, Korei Południowej, i Tajwanu pod kątem ośmiu problemów historycznych, takich jak „masakra nankińska” czy praca przymusowa, ale również zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki³³

Z drugiej strony, istnieje też szereg opracowań związanych z najbardziej kontrowersyjnymi tematami omówionymi w dalszej części niniejszej pracy, nie tylko jako wydarzeń czy zagadnień historycznych, ale także z wielu różnych perspektyw. Przykładowo w kwestii „kobiet pocieszycielek” pojawiają się tematy takie jak transnacionalizm kobiecy czy rola organizacji pozarządowych³⁴.

²⁸ He, Y.: *The search for reconciliation: Sino-Japanese and German-Polish relations since World War II*. Cambridge 2015; Barbasiewicz O.: *Postwar Reconciliation in Central Europe and East Asia: The Case of Polish-German and Korean Japanese Relations*, Berlin 2018.

²⁹ Pletnia M.: *Pamięć zbiorowa o wojnie na Pacyfiku w powojennej Japonii*, Kraków 2019.

³⁰ Nozaki, *Japanese politics...*

³¹ Barnard C.: *Language, Ideology and Japanese History Textbooks*, Londyn 2003 s.46-49, 179-180. Jeden cytowany podręcznik wydany został w 1995 roku, a więc przeanalizowane przez Barnarda podręczniki pochodziły najprawdopodobniej z dwóch okresów certyfikacyjnych między 1994 a 2001 rokiem, pochodziły jednak z jednej podstawy programowej.

³² Pletnia, op. cit, s.273-275 Omówione pozycje były wydane w 2006(1),2012(3), 2014(1), 2015(1), pochodziły więc z dwóch podstaw programowych.

³³ Shin i inni, op. cit.

³⁴ Pilar Álvarez, M.: *Nationalizing Transnationalism: A Comparative Study of the “Comfort Women” Social Movement in China, Taiwan, and South Korea* [W:] *Journal of Contemporary Eastern Asia*, 19(1), s.8-30.; Easley L.-E.: *Korean NGOs and Reconciliation with Japan*[W:] *Journal of East Asian Studies* 23(1) 2023, s.45-70.

ROZDZIAŁ 1.

RYS HISTORYCZNY OMAWIANYCH PROBLEMÓW HISTORYCZNYCH, MATRYCA FAKTÓW

Wprowadzenie

Historia Japonii doczekała się wielu opracowań, również poza samą Japonią. Powstało wiele analiz nie tylko tematów partykularnych, ale także opracowań ogólnych, jak również wielotomowych, opisujących z większą lub mniejszą dokładnością historię Japonii od zarania dziejów aż po czasy współczesne³⁵. Zasadniczo w samej Japonii poza kalendarzem gregoriańskim i podziałem na epoki historyczne zbliżone do tych używanych również w Polsce, stosowany jest podział na ery cesarskie (*nengō*)³⁶, zwane również okresami. Z uwagi na to, iż podziały te występują również w podręcznikach japońskich, wydaje się istotnym krótkie ich przedstawienie. Problemy historyczne omówione w niniejszej pracy miały miejsce od epoki historycznej w japońskiej historiografii nazywanej *kindai*, a więc „nowożytności” do czasów współczesnych, *gendai*. Nowożytność w sensie *kindai* jest liczona jednak od zmodernizowania się Japonii i restauracji władzy cesarskiej. Za umowną cezurę uznaje się rok 1868 i od tego czasu era cesarska zamykała się w obrębie panowania jednego cesarza, który pośmiertnie otrzymywał imię swojej ery. Pierwszym cesarzem tego okresu był cesarz Meiji, panujący w latach 1868-1912. Po nim panował krótko cesarz Taishō w latach 1912-1926. Następnie cesarz Shōwa, 1926-1989. Od 1945 roku wyznacza się zazwyczaj epokę *gendai*, która trwa do dziś. Po cesarzu Shōwa tron objął cesarz Akihito³⁷, a era jego panowania nazwana została Heisei. Cesarz jednak abdykował w 2019 roku i rozpoczęła się era Reiwa.

³⁵ Na przykład Totman C., Hunia J.(tłum.): *Historia Japonii*, wyd 1. Kraków 2009; Henshall K.G., Wiśniewska K.(tłum.): *Historia Japonii*, Warszawa 2011; Gordon A.: *A Modern History of Japan. From Tokugawa Times to the Present*, wyd. 3, Oxford 2014. Istnieją również bardzo szczegółowe wydania wielotomowe. Np. sześciotomowe opracowanie wydawnictwa Uniwersytetu w Cambridge wydane w latach 1989-1993 pod tytułem *The Cambridge History of Japan*, oraz nowsze trzytomowe *The New Cambridge History of Japan* wydane w 2023 roku. W Polsce starszym, ale bardzo znanym opracowaniem jest Tubielewicz J.: *Historia Japonii*, Wrocław 1984.

³⁶ Ery cesarskie były używane w Japonii już w starożytności. Zmieniały się w zależności od ustaleń urzędników dworskich zgodnie z bieżącymi potrzebami, np. po trzęsieniu ziemi czy wstąpieniu na tron nowego cesarza.

³⁷ Cesarz otrzymywał imię swojej ery dopiero po śmierci. Emerytowany cesarz Akihito w momencie pisania pracy żył, stąd nazwa ery i imię cesarza użyłam oddzielnie.

Tabela 1 Tabela er cesarskich i epok historycznych

Era cesarska	Imię panującego cesarza	Okres panowania	Epoka historyczna
明治時代 Meiji jidai	睦仁 Mutsuhito	1868-1912	<i>kindai</i>
大正時代 Taishō jidai	嘉仁 Yoshihito	1912-1926	
昭和時代 Shōwa jidai	裕仁 Hirohito	1926-1989	
平成時代 Heisei jidai	明仁 Akihito	1989-2019	<i>gendai</i>
令和時代 Reiwa jidai	徳仁 Naruhito	2019~	

Źródło: autorstwo własne.

Badania w niniejszej pracy zostały przeprowadzone na podręcznikach z końcowego okresu ery Shōwa, całej ery Heisei oraz początku ery Reiwa. Cesarz Shōwa był również bohaterem niektórych badanych „problemów historycznych”. Zagadnienia te zostały dobrane na podstawie literatury przedmiotu, ale osią doboru jest strona internetowa MSZ, która również podaje linki do dokumentów składających się na podejście rządu Japonii do poszczególnych zagadnień, opisanych szczegółowo w rozdziale drugim.

MSZ na stronie zatytułowanej *Rekishi kanren* podaje na pierwszym miejscu link do podstrony pod tytułem *Problemy historyczne Q&A*, a następnie linki do podstawowych dokumentów w kategoriach: *Powiązane z historią, Stosunki japońsko-chińskie i stosunki japońsko-koreańskie, „Kobiety pocieszycielki”, Podręczniki, Wizyty w Chramie Yasukuni, Projekt Wymiany: Pokój i Przyjaźń*. Na podstronie *Problemy historyczne Q&A* pokrótce odpowiada na osiem pytań związanych z historią. Pytanie pierwsze odnosi się do poglądu rządu japońskiego na historię (*rekishi ninshiki*), drugie dotyczy braku oficjalnych przeprosin wobec państw Azji, kolejne dwa odnoszą się do reparacji na rzecz państw i osób. Pytanie piąte, zajmujące najwięcej miejsca, to pytanie o stosunek rządu japońskiego do „kobiet pocieszycielek”. Odpowiedź podzielona jest pomiędzy bilateralny problem japońsko-koreański oraz wymiar międzynarodowy tej kwestii. Pytanie szóste tyczy się „masakry nankińskiej” znanej po japońsku jako „incydent nankiński”, a siódme, stanowiska rządu wobec wyroków Trybunału Tokijskiego. Ósme pytanie odnosi się natomiast do porównania z Niemcami i stawia

tezę, że japońskie podejście jest niewystarczające³⁸. Większość omawianych w niniejszej dysertacji „problemów historycznych”, które budzą szczególne kontrowersje, poza sprawami dotyczącymi podręczników, które są niejako problemem wtórnym, powstała więc do zakończenia drugiej wojny światowej lub jest jej bezpośrednim skutkiem.

Przyjęty w pracy podział „problemów historycznych” został jednak podporządkowany sprawdzeniu zagadnień w podręcznikach, które to problemy nie są tożsame z podziałem ministerialnym. Ten z kolei pozwala jednak na wyznaczenie pewnych kwestii szczególnie ważnych w kontekście międzynarodowym. Stąd, aby spojrzeć na problemy historyczne nieco szerzej, w kontekście historii sprzed okresu kolonialnego, przyjąłm za punkt wyjścia sposób opisu historii stosunków japońsko-koreańskich od zmodernizowania się Japonii w epoce Meiji. Następnie skupiłam się na japońskiej ekspansji w Korei, ruchach niepodległościowych oraz sytuacji Koreańczyków jako obywateli japońskiej kolonii, za szczególny przykład biorąc pogrom koreańskich migrantów podczas trzęsienia ziemi w regionie Kantō w 1923 roku. Jako najjaskrawszy przykład problemu historycznego, ujętego również przez MSZ przez pryzmat stosunków z Koreą Południową, wybrałam kwestię „kobiet pocieszycielek”. Bardzo dobrze pokazywała ona bowiem wpływy zewnętrznych aktorów politycznych na kształtowanie się polityki historycznej Japonii.

Z uwagi na kolejny problem historyczny, podejmowany często w literaturze przedmiotu oraz przez MSZ, jakim jest „masakra nankińska”, poza przeglądem podręczników pod kątem sposobu jej opisu, postanowiłam zbadać narracje ją poprzedzające, dotyczące Armii Kwantuńskiej, ze szczególnym uwzględnieniem opisu jej działań w Mandżurii w latach trzydziestych XX w. oraz relacji z rządem w Tokio.

Kolejnym tematem podnoszonym przez literaturę i MSZ oraz uwzględnionym w badaniu podręczników była kwestia Trybunału Tokijskiego i jego wyroków, szczególnie zaś kwestia zbrodniarzy wojennych. Jako ważny, choć pominięty przez ministerstwo aspekt uznałam również opis kwestii związanych z Jednostką 731, z uwagi na jej prawie całkowitą bezkarność. Z podobnych względów uznałam za zasadne zbadanie kwestii opisu braku odpowiedzialności za wojnę cesarza Shōwa oraz zwolnienia ze stanowisk i przywrócenia do łask dużej części przedwojennych polityków po traktacie z San Francisco z 1951 roku.

Ze względu na zbrodniarzy wojennych chram Yasukuni jest związany z kwestią Trybunału Tokijskiego. Problemy dotyczące Yasukuni również podnoszone były przez MSZ i literaturę przedmiotu i dlatego opisane zostały w niniejszej dysertacji. Poruszona została

³⁸ MOFA: *Rekishi mondai Q&A*. Ostatnia aktualizacja 13.07.2021 [W:] mofa.go.jp [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/qa/index.html> [Dostęp 19.03.2023].

również kwestia innych miejsc pamięci powiązanych z opisywanymi problemami historycznymi, z uwagi na podnoszoną choćby w literaturze, potrzebę innych miejsc pamięci niż kontrowersyjny chram.

Ponieważ MSZ podnosi stosowanie się do zapisów traktatu z San Francisco i wiąże go ze współczesną kwestią reparacji indywidualnych, również dla „kobiet pocieszycielek”, uznałam za zasadne odniesienie się do uwzględnienia innych traktatów i umów, szczególnie z Koreą Południową w 1965 roku oraz z Chinami w 1972 i 1978 roku. Dodatkowo dokumenty te, opisane szerzej w rozdziale drugim, niosące sobą określone narracje historyczne, stały się częścią polityki historycznej Japonii z uwagi na ich zapisy dotyczące m.in. reparacji.

Podniesione powyżej wydarzenia historyczne w dużej mierze stały się osią sporu Ienagi Saburō z Ministerstwem Edukacji, opisanego szerzej w rozdziale trzecim. Dodatkowo traktowanie tych tematów przez recenzentów wywołało międzynarodowe kontrowersje prowadzące do kolejnych „kryzysów podręcznikowych”, przedstawione szerzej w rozdziale drugim i trzecim. „Kryzysy” te były również podnoszone przez MSZ i literaturę przedmiotu.

Korea

Aneksja (okupacja³⁹) Korei

Podłoże aneksji Korei

Japonia po zmodernizowaniu się na przełomie XIX i XX wieku, po około 250-letnim okresie praktycznej izolacji, zaczęła poszukiwać możliwości ekspansji terytorialnej i ekonomicznej. Stosując tzw. „dyplomację kanonierek”, czyli praktycznie te same środki co mocarstwa europejskie i Stany Zjednoczone do otwarcia się na świat Japonii, wymusiła na będącej chińskim państwem trybutarnym Korei traktat. Podpisany w Ganghwa 26 lutego 1876 roku Traktat koreańsko-japoński o przyjaźni i handlu ogłaszał, że Korea staje się państwem niepodległym od Chin. Japończycy uzyskali ponadto szereg przywilejów, a rząd koreański skorzystał na doświadczeniach w modernizacji państwa. Niemniej środowiska polityczne w Korei dzieliły się zasadniczo na frakcje prochińskie- z żoną króla Gojonga, królową Min na czele- oraz projapońskie- złożone z osób, które widząc postępy Japonii w modernizacji, chciały wprowadzić podobne zmiany w Korei⁴⁰.

³⁹ Źródła zachodnie w znacznej mierze mówią o aneksji Korei, źródła koreańskie i bazowane na koreańskich mówią o okupacji. Na przykład Rurarz J. P.: *Historia Korei*, 2014 [epub] wydawnictwodialog.pl.

⁴⁰ Ibidem.

Z punktu widzenia Japonii, Korea miała stać się buforem między rozrastającym się Cesarstwem Japonii a Rosją i Chinami. Gordon wskazuje, że Japonia i w tym naśladowała mocarstwa zachodnie, nie widząc innej drogi rozwoju, jak tylko przez ekspansję i dominację⁴¹. Przez całe lata 80. XIX wieku więc, Chiny i Japonia spierały się między sobą o wpływy w Korei. Okazją do ostatecznej rozprawy stało się powstanie chłopskie inspirowane przez ruch *donghak*⁴². Gdy rząd koreański poprosił o wsparcie militarne ze strony Chin, na mocy japońsko-chińskiego traktatu z Tianjin, Japonia również wprowadziła swoje wojska na Półwysep Koreański. Spowodowało to wybuch wojny chińsko-japońskiej w latach 1894-1895, wygranej przez Japonię. Traktat z Shimonoseki z 17 kwietnia 1895 roku stanowił o uznaniu przez Chiny interesów japońskich w Korei, a także m.in. zrzeczeniu się Tajwanu. Jeszcze w czasie wojny projapońscy politycy w Korei rozpoczęli modernizacyjne reformy. Niemniej, aby przeciwważyć dominacji Japonii, część frakcji prochińskiej, w tym królowa Min, zwróciła się ku Rosji⁴³.

Gdy frakcja projapońska straciła stanowisko premiera, Miura Gorō, minister pełnomocny w Korei, zorganizował 9 października 1895 roku udany zamach na królową. Wkrótce jednak król schronił się z następcą tronu w rosyjskiej ambasadzie, a władzę przejął prorosyjski rząd. Rosjanie przez kolejne lata dzielili się wpływami w Korei z Japonią, jednocześnie wzmacniając swoją obecność w Mandżurii. Koreańczycy zaś dążyli do pełnej suwerenności. W 1897 roku król Gojong został pierwszym cesarzem Cesarstwa Korei, jednakże Rosja nadal poszerzała tam swoje wpływy. Japonia, poszukując dostępu do zasobów naturalnych Mandżurii, zaatakowała należący do Rosji Port Arthur na Półwyspie Liaodong. Trwający w latach 1904-1905 konflikt zakończył się zwycięstwem Japonii. W traktacie z Portsmouth, podpisanym 5 września 1905 roku, zaznaczono, że Korea jest strefą wpływów japońskich. Od tej pory poczynania Japończyków nie były kwestionowane przez społeczność międzynarodową. W tym samym roku, 17 listopada, rząd koreański pod groźbą został zmuszony do podpisania traktatu czyniącego z Korei japoński protektorat. Stronę japońską reprezentował Itō Hirobumi, któremu powierzono następnie pozycję *tōkan*, rezydenta generalnego. Mimo oporów zarówno społeczeństwa jak i cesarza Gojonga, Itō zmusił go do abdykacji w roku 1907, a na tronie jako król zasiadł Sunjong. Itō praktycznie przejął tym samym władzę nad Koreą, był jednak przeciwny jej aneksji. Dwa lata później został

⁴¹ Gordon A. op.cit., s.121.

⁴² Powstanie inspirowane było przez ruch religijny *donghak*, czyli „wschodnią naukę” opartą na neokonfucjaniźmie. Sprzeciwiała się ona „zachodniej nauce” czyli m.in. chrześcijaństwu czy zachodnim technologiom. Powstanie było skierowane również przeciwko obcym wpływom w Korei.

⁴³ Ibidem, s.113-116; Rurarz, *Historia...*

zamordowany w Harbinie przez An Jung-geona. Kolejny rezydent generalny, Terauchi Masatake był już zwolennikiem całkowitego włączenia Korei do Cesarstwa Japonii i 22 sierpnia 1910 roku doprowadził do podpisania traktatu o aneksji Korei, która stała się Generalnym Gubernatorstwem Chōsen⁴⁴.

Rządy japońskie w Korei w latach 1910-1945

W zależności od okresu, można wskazać różne podejścia do rządzenia Koreą. W literaturze wydziela się trzy okresy: „rządy miecza” w latach 1910-1919, „rządy kulturalne” w latach 1920-1930, oraz okres 1931-1945.

Pierwszy okres, po japońsku nazywany *budan seiji*⁴⁵, przypada na rządy gubernatora generalnego Terauchiego (1910-1916) oraz jego następcy Hasegawy Yoshimichiego (1916-1919). Charakteryzuje się rozpoczęciem spisu gruntów rolnych, eksploatacji surowców oraz wprowadzaniem ułatwień dla japońskich inwestorów. Wynikiem tych działań była emigracja na Wyspy Japońskie, choć inwestycje japońskie przyniosły rozwój wielu gałęzi przemysłu i rolnictwa. Równocześnie zamknięto większość szkół, a tym, które pozostały, stopniowo ograniczano możliwość działania. Podjęto próbę stopniowej japonizacji Koreańczyków poprzez edukację⁴⁶.

W 1919 roku po śmierci Gojonga środowiska dążące do niepodległości Korei zorganizowały 1 marca masową demonstrację w Seulu, której uczestnikami byli głównie uczniowie i studenci. Kolejne manifestacje organizowano w całej Korei przez następne dwa miesiące, jednak były już one tłumione siłą. Przyniosły jednak pewne zmiany w polityce prowadzonej w Generalnym Gubernatorstwie. Rządy *bunka seiji*, wprowadzone przez admirała Saitō Minoriego polegały m.in. na pozwoleniu na nadzorowaną działalność kulturalną i społeczną, dopuszczeniu do niższych urzędów Koreańczyków czy ułatwieniu drobnej przedsiębiorczości. Jednocześnie zwiększano siły policyjne i rozbudowywano aparat represji, skierowany w środowiska lewicowe i nacjonalistyczne. Odwrócenie się od tej polityki przyniosły zamieszki, które wybuchły w związku z pogrzebem króla Sunjonga 10 czerwca 1926 roku. Każde wystąpienie przeciwko władzy spotykało się z surowymi karami, szczególnie wobec tępionych również w samej Japonii komunistów⁴⁷.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Rurarz podaje *mudan* co jest błędną kalką z odczytania koreańskiego.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

Okres 1931-1945 jest bezpośrednio związany z działaniami nastawionych na ekspansję militarną japońskich wojskowych. Korea stała się przyczółkiem dla działań japońskich prowadzonych w Mandżurii. Wiele sektorów przemysłu zaczęto ukierunkowywać na potrzeby wojskowe, co przyspieszyło proces industrializacji ze wszystkimi jego konsekwencjami społecznymi. Zintensyfikowano również politykę japonizacji m.in. poprzez eliminację języka koreańskiego z życia publicznego czy zmianę nazwisk na japońskie. Za rządów Minamiego Jirō (1936-1942) polityka ta sięgnęła apogeum. Zaczęto rozwiązywać koreańskie stowarzyszenia, uczyniono zmianę nazwisk obowiązkową, a mężczyzn zaczęto wciągać na ochotnika do wojska⁴⁸.

Kiedy Japonia była bliska przegrania wojny na Pacyfiku w roku 1945, rozpoczęto wycofywanie wojsk japońskich z Korei. Doszło do pokojowego przekazania władzy Komitetowi Przygotowawczemu do spraw Odbudowy Korei kierowanemu przez Yeo Un-hyeonga. Wkrótce proklamowano Koreańską Republikę Ludową, a następnie wkroczyły na Półwysep Koreański wojska radzieckie od północy i wojska amerykańskie od południa. W ich strefach wpływów zaczęły formować się dwa osobne państwa koreańskie, które później stały się teatrem pierwszego po drugiej wojnie światowej dużego konfliktu zbrojnego. Wojna koreańska z lat 1950-1953 jest czasem określana jako bezpośredni efekt aneksji Korei przez Japonię⁴⁹.

Sytuacja Koreańczyków w Japonii w latach 1910-1945 i matryca faktów

Wielu Koreańczyków, którzy masowo wyjeżdżali z Korei z powodów ekonomicznych, znalazło się w Japonii pracując jako niewykwalifikowana siła robocza. Podejmowali się prac, których nie chcieli wykonywać sami Japończycy. Nie byli jednak przychylnie postrzegani przez japońskie społeczeństwo, szczególnie, że w krótkim czasie przybyły ich setki tysięcy. Po trzęsieniu ziemi w regionie Kantō w 1923 roku byli bezpodstawnie oskarżani m.in. o podpalenia, zatrucie studni czy szabrownictwo. W wyniku działalności samozwańczych straży obywatelskich zginęło 400-6000 osób pochodzących z Korei⁵⁰.

Matryca faktów w pierwszej części dotyczącej Korei jest związana z ogólną sytuacją polityczną związaną z aneksją Korei. Sprawdza, czy podnoszona jest jej legalność oraz jakie

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Totman, op.cit., s. 114-115.

jest podejście do marionetkowych rządów koreańskich Gojonga i Sunjonga. Druga część dotyczy rządów japońskich w Korei w latach 1910-1945. Sprawdza, czy i jak szczegółowo są opisane, w szczególności skupiając się na japonizacji i sposobie przedstawienia industrializacji. Kolejnym badanym aspektem jest podejście do koreańskich ruchów narodowyzwoleńczych. Trzecia część sprawdza podejście do odpowiedzialności Japonii za okres 1910-1945, a także za wybuch wojny koreańskiej.

Matryca sprawdza też czy i jak jest opisana sytuacja Koreańczyków w Japonii w tym samym okresie. Czy jest wspomniana ich sytuacja prawna i ekonomiczna? Czy są wspomniane pogromy? Jak szczegółowo są one opisane?

Kobiety pocieszycielki

jūgun ianfu

Zagadnieniem „kobiet pocieszycielek” zajmuje się wielu badaczy Japonii z różnorodnych dyscyplin, zarówno w Japonii, jak i na całym świecie. Począwszy od historyków, poprzez prawników i socjologów po politologów i badaczy stosunków międzynarodowych, problem ten jest omawiany z rozmaitych perspektyw i stanowisk teoretycznych. Debatuje się nawet nad jego nazewnictwem, choć w literaturze najczęściej przyjmuje się japoński termin *jūgun ianfu* i jego tłumaczenia⁵¹. Słowo *jūgun* oznacza osoby związane ze służbą wojskową, często w odniesieniu do cywilnego personelu. Przyjęty w niniejszej pracy termin „kobiety pocieszycielki” jest dosłownym tłumaczeniem słowa *ianfu*.

O problemie „kobiet pocieszycielek” światowa opinia publiczna dowiedziała się na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, kiedy to południowokoreańskie organizacje pozarządowe rozpoczęły kampanię w celu uzyskania przeprosin i reparacji dla byłych *ianfu*⁵². Pojawiły się informacje o kobietach pochodzących z innych krajów, które również zaczęły domagać się zadośćuczynienia. Wkrótce stał się on problemem politycznym, pozostając na długie lata kością niezgody między Japonią a krajami sąsiednimi, szczególnie z Koreą Południową. Elementem tego sporu, niejako jego papierkiem lakmusowym, są jego opisy w podręcznikach do historii w Japonii.

⁵¹ Kumagai N., Noble D. (tłum.): *The comfort women. Historical, Political, Legal and Moral Perspectives*, Tokyo 2016, s.22-23.

⁵² Shin, G.-W., Sneider, D.C.: *Divergent Memories: Opinion Leaders and the Asia-Pacific War*. Stanford 2016, s. 101-102.

Przemoc seksualna w czasie działań zbrojnych nie jest rzeczą nową. Wskazuje się, że praktycznie w każdym konflikcie zbrojnym na przestrzeni wieków dochodziło również do gwałtów. Podobnie rzecz ma się z prostytutką. Większość sił zbrojnych podczas drugiej wojny światowej miała system kontrolowanej przez siebie prostytutki. W przypadku Japonii były to *ianjo*, „miejsca pocieszenia”. Organizacja wojskowych domów publicznych miała na celu zapobieganie gwałtom, rozprzestrzenianiu się chorób wenerycznych, utrzymaniu morale wśród personelu wojskowego, a także prowadzenie kontrwywiadu⁵³. To, że Cesarska Armia i Cesarska Marynarka Wojenna Japonii były związane z takim procederem jest bezsporne. Kluczowe są natomiast kwestie sporne, czyli zakres zezwolenia oraz nadzoru rządu i dowódców nad *ianjo*, stwierdzenie czy cały proceder nosił znamiona niewolnictwa, powszechność zjawiska i liczba ofiar, sposoby rekrutacji „kobiet pocieszycielek” oraz kwestia rekompensat indywidualnych omówiona szerzej w dalszej części niniejszego rozdziału.

Zezwalanie na prowadzenie *ianjo* i nadzór nad takimi miejscami miały wymiar systemowy. Wskazuje się, że zezwalano na nie „od ministrów gabinetu aż do lokalnych dowódców”⁵⁴. Zaangażowani w ten proceder byli więc w różnym stopniu szefowie sztabu poszczególnych armii ekspedycyjnych otrzymujący rozkazy operacyjne od szefa sztabu armii. Poza tym nadzór nad rekrutacją, transportem i kierownictwem tych przybytków miał rząd w Tokio oraz gubernatorowie wojskowi w koloniach. Na miejscu zaś wyróżnia się *ianjo* zarządzane przez wojsko bezpośrednio, zarządzane przez osoby cywilne na wyłączny użytek personelu wojskowego oraz cywilne domy publiczne czasowo przeznaczone dla personelu wojskowego⁵⁵. Matryca faktów w pierwszej części dotyczącej „kobiet pocieszycielek” sprawdza, czy zagadnienie jest podniesione i jeśli tak, to czy i komu przypisuje się zakładanie i zarząd *ianjo*.

Niewolnictwo w odniesieniu do „kobiet pocieszycielek” jest podnoszone przez niektórych badaczy i aktywistów. Wiąże się ono również ze sposobem rekrutacji, niemniej wskazuje się, że żołnierze korzystający z ich usług za nie płacili, a „pocieszycielki” powinny otrzymywać wynagrodzenie. Osobną kwestią jest, że bardzo często pieniądze były zatrzymywane przez prowadzących *ianjo*⁵⁶. Stąd matryca faktów sprawdza dalej, jak nazywany jest ten proceder i w jakim tonie jest opisywany (negatywnie, neutralnie).

⁵³ Kumagai, op. cit., s.20.

⁵⁴ Gordon, op. cit., s.222.

⁵⁵ Kumagai, op. cit. s.29.

⁵⁶ Ibidem, s.23-24.

Liczba osób, które można określić mianem „kobiet pocieszycielek” nie jest znana. Szacunki, w zależności od przyjętych metod statystycznych wahają się w przedziale od ok. 20 tys. do ok. 200 tys. osób⁵⁷. Uwzględniono trzy warianty, które sprawdzane są matrycą faktów:

- a. ok. 200 tys. osób,
- b. ok. 100 tys.- 200 tys. osób,
- c. 20 tys.-100 tys. osób.

Ponadto opracowania wskazują na narodowość „kobiet pocieszycielek”, gdzie przeważająca większość z nich to Koreanki. Następnie Japonki, Tajwanki i Chinki, Filipinki, Wietnamki, Indonezyjki, Holenderki, które są udokumentowane; a także Singapurki, Malajki i Hinduski, które znaleźć można we wspomnieniach żołnierzy⁵⁸. Matryca faktów sprawdza czy i jakie narodowości „pocieszycielek” są wspomniane.

„Kobiety pocieszycielki” rekrutowały się z wielu narodowości, choć zasadniczo pochodziły one z terytoriów zarządzanych i kontrolowanych przez Japonię. Sposób rekrutacji zależał w związku z tym od wielu czynników. Można znaleźć przykłady kobiet podejmujących się prostytucji dobrowolnie oraz takie, które były do niej zmuszone pod groźbą. Spośród wielu przyczyn dobrowolnej rekrutacji, wskazuje się na przykład na ubóstwo ludności zdobytych przez Japonię terytoriów. W Japonii rekrutowane były głównie licencjonowane prostytutki. Na drugim krańcu spektrum znaleźć można natomiast kobiety sprzedane przez rodziców oraz takie, które zostały przez rekruterów oszukane⁵⁹. Matryca sprawdza, czy wspomniane i opisane są sposoby rekrutacji kobiet do tego proceduru.

Zbrodnie i zbrodniarze wojenni

Armia Kwantuńska

Kantōgun

Konflikty Japonii z Chinami do 1931 roku

Japonia była skonfliktowana z Chinami prawie od początku okresu Meiji. Począwszy od inkorporacji w 1879 roku Królestwa Ryūkyū, które było chińskim państwem trybutarnym, poprzez opisaną w podrozdziale pierwszym sytuację Korei i związaną z nią wojnę chińsko-japońską z lat 1894-1895, aż po współudział Japonii w kolonialnym podporządkowywaniu

⁵⁷ Ibidem, s.18.

⁵⁸ Ibidem, s.19-20.

⁵⁹ Ibidem. oraz s.26-28.

Chin przez zachodnie mocarstwa, doprowadzając do przemianowania Chin w kruchą republikę. Japonia stojąca podczas pierwszej wojny światowej po stronie Ententy przejęła niemieckie terytoria w Azji, wystosowała następnie wobec Chin 21 żądań, które, gdyby zostały przyjęte w całości, otworzyłyby Japonii drogę do kolonizacji Chin na wzór koreański. Po interwencji mocarstw wycofano się z najdalej idących roszczeń, niemniej panowanie Japonii w ponemieckich koloniach czy uznanie japońskiej strefy wpływów w Mandżurii zostało uznane przez rząd chiński. Na mocy porozumienia Ishii-Lansing z 1917 roku Stany Zjednoczone uznały jednak Chiny za strefę wpływów japońskich, a Japonia na coraz większą skalę realizowała swoje interesy na kontynencie, angażując się również w wewnętrzne sprawy Chin⁶⁰.

Armia Kwantuńska i jej działania na kontynencie

Stacjonujące w Mandżurii siły japońskie wraz ze wzrostem znaczenia militarizmu w Japonii zaczęły prowadzić działania zbrojne na własną rękę. W 1928 roku przeprowadzono udany zamach na Zhang Zuolina, mandżurskiego kacyka, poprzez wysadzenie jego pociągu, jednocześnie obwiniając za atak Chińczyków. Miał być on pretekstem do interwencji zbrojnej w Chinach, do której jednak nie doszło. Doprowadził jednak do osłabienia rządów cywilnych w Japonii i ujawnił bezsilność polityków wobec armii. Na podobnej zasadzie Armia Kwantuńska przeprowadziła w 1931 roku tzw. Incydent mukdeński (incydent mandżurski), polegający na wysadzeniu części chronionej przez siebie linii kolejowej w Mukdenie, oskarżając jednocześnie o atak wojska chińskiego. Tym razem doszło do zbrojnej interwencji Armii Kwantuńskiej, w wyniku której podporządkowała ona sobie całą Mandżurię. Incydent ten jest również przez niektórych uznawany za początek wojny chińsko-japońskiej (wojna piętnastoletnia), oraz *de facto* początek drugiej wojny światowej w Azji. Podobnie jak w 1928 roku brakowało na takie samowolne działania stanowczej reakcji rządu i cesarza, były one jednak aprobowane przez kręgi wojskowe⁶¹.

W 1932 roku Armia Kwantuńska założyła marionetkowe państwo Mandżukuo (*Manshūkoku*), uznane przez Japonię, ale potępione przez Ligę Narodów, z której Japonia wystąpiła w roku następnym. W kolejnych latach wojska japońskie zdobywały coraz to nowe przygraniczne regiony, korzystając z wewnętrznych walk w Chinach. 7 lipca 1937 roku, w wyniku tzw. Incydentu na moście Marco Polo, w okolicach Pekinu rozpoczęły się regularne walki z siłami rządu chińskiego. Ośmielona kolejnymi zdobyczami Armia Kwantuńska, już

⁶⁰ Gordon, op.cit., s.172-174.

⁶¹ Ibidem, s.185-187.

przy aprobacie militarystycznie nastawionego rządu w Tokio, postępowała szybko na południe. Po zdobyciu w listopadzie Szanghaju, walki przeniosły się w okolice Nankinu⁶².

"Masakra nankińska"

Nankin jiken

Nankin został zdobyty po kilku dniach walk i 13 grudnia 1937 roku wojska japońskie wkroczyły do miasta. Wielu z wycofujących się żołnierzy chińskich zrzuciwszy mundury ukryło się wśród ludności cywilnej. Obserwowane przez zagranicznych świadków wydarzenia, trwające do końca stycznia 1938 roku, nazywane są masakrą, rzezią lub też gwałtem nankińskim. Polegały one na mordowaniu jeńców wojennych i ludności cywilnej oraz gwałtach i rabunkach dobytku, a także niszczeniu mienia. Przedmiotem debaty jest większość aspektów tego wydarzenia: od motywacji japońskich żołnierzy i poziomu świadomości rządu tokijskiego, po rzeczywistą liczbę ofiar. Bez odpowiedzi pozostają pytania czy masakra odbyła się na rozkaz rządu czy dowódcy Japońskiej Armii Środkowych Chin, Iwane Matsuiego. Możliwe też, że była raczej efektem niesubordynacji japońskich żołnierzy i bezsilności dowództwa. Gordon wskazuje m.in. na ciężkie walki w drodze do Nankinu czy trudności w odróżnieniu cywili od partyzantów⁶³. Punktem spornym jest również liczba ofiar. Badacze chińscy wskazują na nawet 340 tys. ofiar, a niektórzy japońscy naukowcy na 30 tys.⁶⁴. Stąd też Chiny i niektórzy badacze zarzucają Japonii umniejszanie wagi całego wydarzenia. Można spotkać się również po stronie japońskiej z podejściem negacjonistycznym.

W związku z „masakrą nankińską” sprawdzane matrycą faktów są następujące zagadnienia. Po pierwsze, czy zagadnienie jest w ogóle wspomniane? Jeśli tak, to czy i jak jest omawiane, ze szczególnym uwzględnieniem liczby ofiar w czterech wariantach, tj. a. 340 tys. i więcej; b. 200 tys.-340 tys.; c. 100 tys.-200 tys.; d. mniej niż 100 tys.? Po drugie czy wskazane są osoby odpowiedzialne? Po trzecie czy pokazywane są materiały wizualne i co się na nich znajduje?

Zbrodniarze wojenni

Japonia po zakończeniu walki 15 sierpnia i podpisaniu aktu bezwarunkowej kapitulacji 2 września 1945 roku dostała się pod okupację Aliantów. Praktycznie była to okupacja

⁶² Ibidem, s. 187-189, 202.

⁶³ Ibidem, s.203.

⁶⁴ Henshall K.G., op. cit. 2011, s.145.

amerykańska, gdyż Naczelnym Dowódcą Sił Sojuszniczych został amerykański generał Douglas MacArthur. Był on władny podejmować wiele decyzji niemalże samodzielnie, choć większość założeń polityki okupacyjnej powstała w Waszyngtonie. Natychmiast rozpoczęto procesy demilitaryzacji Japonii, rozwiązując siły zbrojne i inne powiązane z wojskiem instytucje. Elementem demilitaryzacji było osądzenie wojskowych oskarżanych m.in. o zwykłe zbrodnie wojenne. Procesy zdarzały się jeszcze w czasie wojny, jednak najważniejszy z nich miał miejsce już podczas okupacji⁶⁵.

Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu

Kyokutō kokusai gunji saiban

Międzynarodowy Trybunał dla Dalekiego Wschodu zwany również Trybunałem Tokijskim trwał właściwie od maja 1946 do listopada 1948 roku. Sądzone podczas niego według następującego klucza:

1. klasa A- zbrodnie przeciwko pokojowi: przygotowanie i wywołanie wojny;
2. klasa B- zbrodnie wojenne;
3. klasa C- zbrodnie przeciwko ludzkości⁶⁶.

Oskarżono podczas tego procesu 28 przywódców japońskich, zarówno politycznych jak i wojskowych, z wykluczeniem cesarza i członków jego rodziny. Wielu badaczy wskazuje, że miał w tym wykluczeniu udział sam MacArthur. Ostatecznie skazanych zostało 25 oskarżonych, gdyż dwie osoby zmarły podczas procesu, a jedna została uznana za niepoczytalną. Sześciu oskarżonych zostało skazanych na śmierć za zbrodnie we wszystkich trzech kategoriach, a jedna, za zbrodnie klasy B i C. Był to generał Matsui, którego powieszono w związku z niewystarczającymi działaniami, które mogłyby zapobiec eskalacji „masakry nankińskiej”⁶⁷.

Podczas procesu odrębne zdanie złożył indyjski sędzia Radhabinod Pal. Stwierdził między innymi, że proces był „sprawiedliwością zwycięzców”⁶⁸, a „masakra nankińska” i inne zbrodnie nie były efektem odgórnych nakazów rządowych. Jego zdaniem oskarżeni powinni

⁶⁵ Ibidem, s.227-228.

⁶⁶ ONZ: *International Military Tribunal for the Far East*[W:] *Treaties and Other International Acts Series 1589* s.22-23 [online] https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf [Dostęp 26.09.2024].

⁶⁷ Gordon, op. cit., s.228; Henshall, op. cit., 171-173.

⁶⁸ Higurashi Y.: *The Tokyo Trial: War Criminals and Japan's Postwar International Relations*, Tokyo 2022, s.248.

być uniewinnieni⁶⁹. Retoryka ta często jest wykorzystywana przez japońskich polityków konserwatywnych w różnych kontekstach⁷⁰, stąd matryca faktów po pierwsze sprawdza w części poświęconej Trybunałowi, czy jest on wspomniany i opisany, oraz czy wspomniany jest sędzia Pal i jego zdanie odrębne.

Wiele argumentów prawnych dotyczących przypisywania i brania przez Japonię odpowiedzialności za wojnę na Pacyfiku i w Azji można stawiać w świetle Traktatu z San Francisco z 8 września 1951. Zakłada on w art. 11 przyjęcie orzeczeń Trybunału i innych sądów wojennych⁷¹. Stąd matryca sprawdza, czy i w jaki sposób w części dotyczącej zbrodni wojennych przypisuje się za nie odpowiedzialność konkretnym osobom, np. cesarzowi, oraz czy wspomniane jest przyjęcie orzeczeń Trybunału przez Japonię.

Pozostałych oskarżonych skazano na dożywotnie więzienie, większość została jednak wypuszczona na wolność w latach 50. Był to efekt złagodzenia amerykańskiego kursu wobec Japonii z uwagi na konflikt zimnowojenny ze Związkiem Radzieckim, który w Azji widać było w związku z wojną koreańską. Matryca sprawdza, czy fakt uwolnienia i jego powody są opisane. Z kolei, jeśli tak, to czy jest to opis pozytywny czy negatywny.

Jednostka 731

Dai nana-san-ichi butai

Szczególnym zagadnieniem, które nie zostało do końca rozwiązane na drodze procesów wojskowych tuż po wojnie, jest Jednostka 731 związana z Armią Kwantuńską. Prowadzona przez wojskowych naukowców pod dowództwem generała porucznika Ishiiego Shirō od 1935 roku niedaleko Harbinu. Oddział zajmował się badaniami nad bronią biologiczną. Prowadził eksperymenty biologiczne i chemiczne na cywilach i jeńcach wojennych, głównie Chińczykach, ale także jeńcach sowieckich⁷².

Większość członków oddziału 731 uniknęła kary. Amerykanie odstąpili od sądenia ich za zbrodnie wojenne w zamian za przekazanie wyników badań. Związek Radziecki zorganizował natomiast w grudniu 1949 roku proces 12 schwytanych przez siebie członków Jednostki 731, oskarżając ich o produkcję i użycie broni biologicznej. Wszyscy zostali skazani

⁶⁹ Ibidem, s.242.

⁷⁰ Ibidem, s.240-241.

⁷¹ ONZ: *Treaty of Peace with Japan (with two declarations). Signed at San Francisco, on 8 September 1951(1952)* [W:] *United Nations Treaty Series nr 1832*, s.56 [online] <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20136/volume-136-i-1832-english.pdf> [Dostęp 10.09.2024].

⁷² Gordon, op. cit., s.219.

na kary więzienia. Najdłuższe sentencje wynosiły 25 lat pozbawienia wolności, choć wszyscy zostali wypuszczeni do 1956 roku⁷³.

Matryca faktów sprawdza czy i w jaki sposób opisany jest oddział 731 i jego eksperymenty oraz dalsze losy.

Miejsca pamięci

Chram Yasukuni

Yasukuni jinja

Powiązane z tematem zbrodniarzy wojennych są miejsca pamięci. Są to muzea, pomniki, miejsca kultu czy cmentarze związane z konkretnymi osobami bądź ich grupami. Niektóre z nich wzbudzają wiele kontrowersji. Najślynniejszym z nich jest szintoistyczny chram Yasukuni i powiązane z nim muzeum Yūshūkan. Kompleks powstał jako chram Shōkonsha w 1869 roku jako miejsce kultu poległych w służbie kraju i cesarza. W 1879 roku zmieniono nazwę na obecną, która w zamyśle miała oznaczać „uspokajanie kraju”. Polegli ci, to osoby wojskowe oraz cywilne zmarłe w wyniku zaangażowania w działania wojenne Japonii zarówno w kraju, jak i poza nim. Obecnie określa się ich mianem *eirei*, „duchy bohaterów” czy też „duchy poległych”. Także w spisie czczonych w chramie osób, *Reijibo*, czyli *Księżde Dusz*, znajdują się kontrowersyjne wpisy. Umieszczono tam nazwiska osób skazanych za zbrodnie wojenne w różnych procesach, ale również osób wcielonych do japońskich jednostek, a pochodzących z Korei i Tajwanu⁷⁴. W części poświęconej miejscom pamięci, a w szczególności chramowi Yasukuni, matryca sprawdza, czy i które miejsca są wspomniane, jak są opisywane, oraz czy wspomniane są związane z nimi kontrowersje.

Również na samym początku istnienia chramu powstała idea muzeum, które miało przechowywać i eksponować artefakty po poległych oraz ich *mikokoro*, tj. „wolę” czy też „ducha” lub „serce”⁷⁵. Dobór ekspozycji muzeum i sposób w jaki przedstawione są omawiane wydarzenia także budzi szereg kontrowersji⁷⁶. Są to między innymi nazewnictwo konfliktów, w których udział brali czczeni tam zmarli, sposób przedstawienia i sam fakt uczczenia zbrodniarzy wojennych oraz polityczne implikacje wizyt polityków partii rządzącej. Stąd

⁷³ Majewska M.: *Śmierć w imię cesarza. Zbrodnie japońskie w latach 1937-1945*, Toruń 2022, s.134.

⁷⁴ Saaler, op. cit., s.94-96. Yasukuni posiada również stronę Internetową w językach japońskim i angielskim pod adresem <https://www.yasukuni.or.jp/> [Dostęp 26.09.2024].

⁷⁵ *Yūshūkan panfuretto*[online] https://www.yasukuni.or.jp/assets/pdf/yusyukan/yushukan_pamphlet.pdf [Dostęp 26.09.2024].

⁷⁶ Saaler, op. cit., s.96-101.

matryca faktów sprawdza, czy muzeum jest wspomniane i jak jest opisane. Czy wspomniane są związane z nim kontrowersje i czy narracja podręcznika pokrywa się z narracją muzeum?

Okinawa

Okinawa jest największą wyspą w archipelagu Riukiu⁷⁷ i jest obecnie integralną częścią Japonii. Jednakże przez wieki była częścią królestwa trybutarnego Chin, Królestwa Ryūkyū. Ostatecznie jednak została anektowana do Japonii w 1879 roku i mimo swej kulturowej odrębności jej mieszkańcy zostali uznani za „rasę japońską”⁷⁸.

Bitwa o Okinawę to trwająca niespełna trzy miesiące, od 1 kwietnia do 22 czerwca 1945, bitwa między broniącymi się oddziałami japońskimi, a nacierającymi aliantami- głównie Amerykanami. Położenie Okinawy i sąsiadujących wysp sprawiło, że zostały uznane za strategiczne miejsce pozwalające m.in. na atak na główne wyspy japońskie. Siły japońskie na wyspie miały za zadanie opóźnić atak amerykański, były jednak wielokrotnie mniejsze, dlatego do walki i innych zadań, np. budowy fortyfikacji, rekrutowano ludność cywilną. W wyniku działań wojennych obu stron lub z powodu samobójstwa śmierć poniosła, według szacunków, jedna czwarta ludności cywilnej wysp. Niektórzy wskazują nawet na 150 tys. osób⁷⁹. W związku jednak ze zniszczeniem części dokumentów, ustalenie faktycznej liczby wydaje się niemożliwe. Wśród ofiar znajdują się osoby, które np. budowały fortyfikacje i zostały przez japońskie wojsko zamordowane z powodu swojej wiedzy, czy zginęły z powodu propagandy przestrzegającej przed amerykańskimi żołnierzami, a także w wyniku rozprawiania wśród władz cywilnych i ludności m.in. granatów czy trucizn, umożliwiając lub nawet nakazując samobójstwo. Amerykanie zabijali cywilów poprzez masowe ataki z broni dalekiego zasięgu oraz bezpośrednio np. cywilów uznanych za przebranych żołnierzów japońskich⁸⁰.

Po zdobyciu Okinawy przez wojska alianckie w 1945 roku, była ona okupowana przez wojska amerykańskie do 1972 roku, a na jej terenie nadal funkcjonują bazy wojskowe należące do Stanów Zjednoczonych. Współcześnie na terenie Okinawy istnieje wiele miejsc pamięci związanych z bitwą, z których największym jest Park Narodowy, ustanowiony przez rząd i zarządzany przez władze prefekturalne. Na terenie parku znajduje się *Okinawa Kenritsu Heiwa Kinen Shiryōkan*, czyli Muzeum Pokoju Prefektury Okinawa. Narracja muzeum wskazuje na

⁷⁷ Archipelag Riukiu jest częścią większego archipelagu Nansei. W terminologii Zachodniej bardzo często Riukiu jest używane zamiast Nansei dla określenia całego pasa wysp rozciągających się pomiędzy Kiusiu a Tajwanem.

⁷⁸ Gordon, op. cit. s. 74-75.

⁷⁹ Ibidem., s. 221.

⁸⁰ Meyer S.: *Rozdział 13. Tajfun stali: Bitwa o Okinawę*[W:] *Historia Okinawy*, Kraków 2018, s. 159-171.

winę zarówno japońskich żołnierzy jak i rządu w Tokio oraz na Amerykanów. Rdzenni mieszkańcy Okinawy wskazywani są natomiast jako ofiary. Co ważne na terenie parku znajduje się wyznaczone miejsce z tzw. *Kamieniami Pokoju*, gdzie na granitowych płytach wyryte są nazwiska wszystkich znanych ofiar niezależnie od narodowości⁸¹.

Matryca faktów sprawdza, czy wspomniane są miejsca pamięci na Okinawie. Jak są opisywane? Komu są poświęcone?

Reparacje wojenne i przeprosiny

Od zakończenia wojny, władze okupacyjne w Japonii rozpoczęły wprowadzanie szeroko zakrojonych reform politycznych, społecznych i gospodarczych. Początkowo planowano również wypłacenie reparacji wojennych w formie elementów wyposażenia należących wcześniej do japońskiego przemysłu. Niemniej słaba kondycja japońskiej gospodarki sprawiła, że wypłaty zostały wstrzymane w 1948 roku. Następnie wybuch wojny koreańskiej zmienił sytuację polityczną regionu i Japonia z kraju okupowanego stała się sojusznikiem Stanów Zjednoczonych.

We wspomnianym już w poprzednim podrozdziale Traktacie z San Francisco, stwierdzono w Rozdziale V w art. 14(a), że Japonia ma zapłacić za „zniszczenia i cierpienia, które spowodowała podczas wojny”⁸². W pkt. 1 tego artykułu wskazano, że ma negocjować z zainteresowanymi państwami sposoby na zadośćuczynienie w związku z działaniami swoich wojsk. Z kolei pkt. 2 stwierdza, że państwa te mają prawo do przejęcia własności Japonii i jej obywateli w tych państwach, z pewnymi wyjątkami. Część (b) tego artykułu sugeruje, że w innych wypadkach, państwa te rezygnują z prawa do reparacji wojennych oraz „innych roszczeń Sił Sprzymierzonych oraz ich obywateli powstałych w wyniku działań Japonii i jej obywateli”⁸³. Traktat ten został podpisany przez 48 z 51 państw, które były z Japonią w stosunku wojny. Państwa takie jak Chiny czy Korea nie były wprawdzie jego sygnatariuszami, ale również o nich wspomina. Zaznacza m.in. w art. 2(a), że Japonia uznaje niepodległość Korei, a w art. 4, że wszystko, co znajduje się na jej terytorium, a należało wcześniej do Japonii, staje się koreańską własnością⁸⁴. Tak więc większość roszczeń na kanwie prawa międzynarodowego zostało rozwiązanych za pomocą umów bilateralnych lub pomocy ekonomicznej np. programów Official Development Assistance (ODA).

⁸¹ Saaler, op. cit., 114-116.

⁸² ONZ, *Treaty...* op. cit., s.60,62.

⁸³ Ibidem, s.64.

⁸⁴ Ibidem, s.48.

Powołując się na zapisy traktatu, Japonia uważa obecnie, że wszystkie roszczenia indywidualne nie mają podstaw prawnych. Często podnoszoną kwestią jest również adekwatność reparacji, co opisano szerzej w rozdziale drugim. Stąd matryca faktów sprawdza w tej części czy kwestia reparacji wojennych jest podniesiona, a jeżeli tak, to w jaki sposób jest opisana. Czy omawiane są zapisy Traktatu z San Francisco w części ich dotyczącej? Czy opisane są umowy bilateralne? Które z nich? Czy są wspomniane i opisane programy ODA? Czy reparacje są uznane za wystarczające? Czy podnoszona jest kwestia roszczeń indywidualnych?

Szczególną kwestią, jeśli chodzi o roszczenia indywidualne, są roszczenia pracowników przymusowych oraz dla „kobiet pocieszycielek”, stąd matryca faktów sprawdza, czy te grupy są opisane oraz czy wspomniane są w kontekście reparacji.

Reparacje wojenne

Popularnym tematem wśród badaczy są kwestie reparacji dla ofiar pracy przymusowej oraz dla *ianfu*. Procesy wytoczone przez pracowników przymusowych oraz ich rodziny dotyczą różnych firm japońskich oraz rządu japońskiego. Toczą się również w chwili pisania niniejszej dysertacji przed sądami krajowymi ofiar. Szczególnym tematem jest kwestia reparacji dla „kobiet pocieszycielek”. W latach dziewięćdziesiątych XX w. powstała Asian Woman's Fund (AWF). Ta rządowa inicjatywa z lat 1995-2002 polegała na zebraniu funduszy z datków od obywateli jako przeprosiny od narodu japońskiego. Zebrana kwota została przeznaczona na jednorazowe wypłaty po ok. 2-3 mln jenów. Wskazuje się, że nawet dwie trzecie ze zidentyfikowanych koreańskich „pocieszycielek” odmówiło przyjęcia pieniędzy, a te, które to zrobiły spotkały się z nieprzyjemnościami ze strony towarzyszek⁸⁵.

Na aktualność problemu reparacji wskazuje między innymi odmowa realizacji porozumienia z 2015 roku na linii Seul-Tokio przez rząd prezydenta Mun Jae-ina oraz indywidualne i grupowe pozwy przeciwko Japonii przed sądami różnych krajów. Najnowszym przypadkiem jest oddalony w kwietniu 2021 pozew przed Sądem Rejonowym Centralnego Seulu, wskazujący na immunitet państwa, choć ten sam sąd w innym składzie w styczniu wydał wyrok nakazujący Japonii wypłacenie odszkodowań. W listopadzie 2023 sąd wyższej instancji ponownie nakazał wypłacenie odszkodowań.⁸⁶

⁸⁵ Kumagai, op. cit., s.100-108.

⁸⁶ MOFA: *Regarding the Judgment of the Seoul High Court of the Republic of Korea in the Lawsuit Filed by Former Comfort Women and Others (Statement by Foreign Minister KAMIKAWA Yoko)* 23.11.2023 [W:] mofa.go.jp [online] https://www.mofa.go.jp/press/release/press1e_000489.html [Dostęp 27.09.2024].

Podnoszona równie często kwestia przeprosin również jest sprawdzana przez matrycę. Przeprosiny wobec ofiar japońskiej ekspansji były kierowane na różnych platformach przez kolejne rządy czy ministrów. Począwszy od oświadczenia sekretarza gabinetu Miyazawy Kiichiego z 26 sierpnia 1982 roku, a skończywszy na oświadczeniach premierów w kolejne rocznice kapitulacji Japonii w 1995, 2005 i 2015 roku. Przeprosiny, jako że można je uznać za część polityki historycznej Japonii, zostaną omówione szerzej w rozdziale drugim. Niemniej matryca faktów sprawdza, czy przeprosiny Japonii są podnoszone i czy opisane są reakcje poszczególnych państw. Czy są porównywane do sposobu, w jaki Niemcy rozwiązały kwestię przeprosin za drugą wojnę światową?

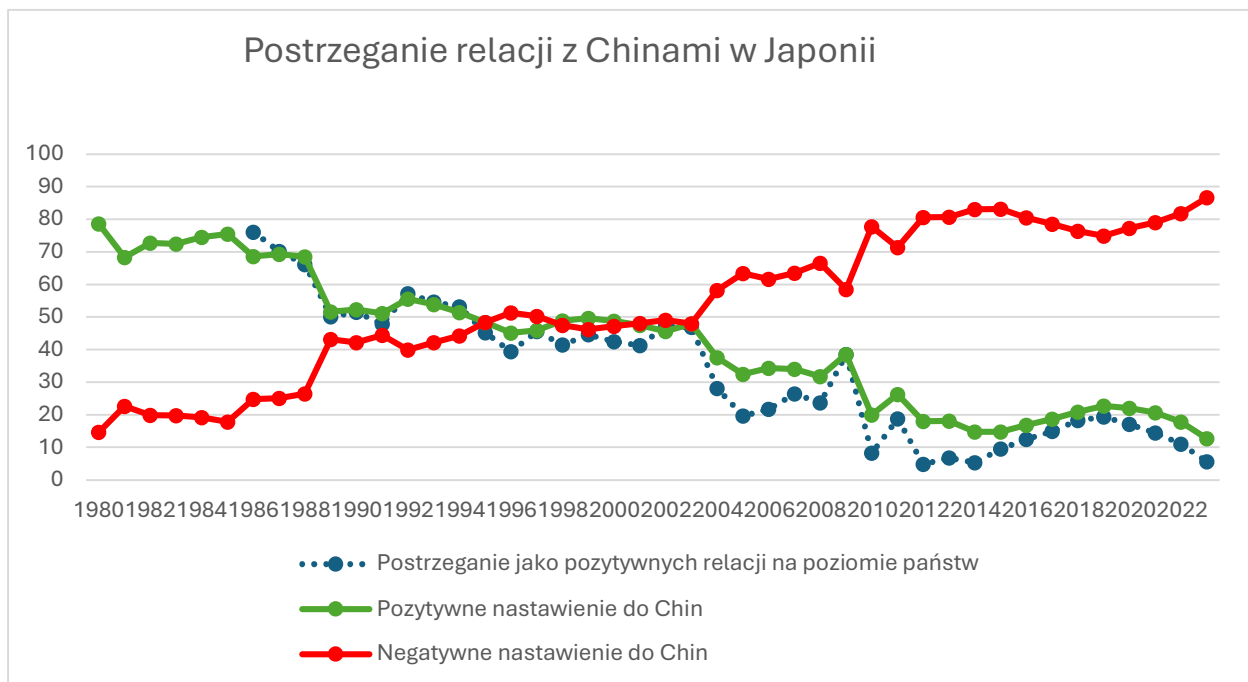
Polityka historyczna a relacje z sąsiadami

Dane statystyczne pozwalają przeanalizować ogólne nastroje społeczne w odniesieniu do państw sąsiadujących z Japonią. Badania japońskiej opinii publicznej prowadzone przez Biuro Gabinetu⁸⁷ pozwalają dostrzec pewne zależności między odczuciami ankietowanych wobec Chin, Korei Południowej i innych państw. W przypadku Chin, raczej pozytywne nastawienie, którego apogeum miało miejsce w ankiecie z 1980 roku (78,6% badanych miało pozytywne i raczej pozytywne odczucia co do Chin, a 14,7% negatywne i raczej negatywne odczucia) miało w badanym okresie kilka tąpnięć, jednak długofalowo wykazywało tendencje spadkowe. Pierwszy spadek to badanie z roku 1981, w którym pozytywne opinie zmalały do 68,3 procent, a negatywne wzrosły do 22,6%. Kolejny zauważalny spadek nastąpił po masakrze na Placu Tiananmen w 1989 roku, gdzie pozytywną opinię miało 51,6% badanych przeciwko 43,2% opinii negatywnych. W roku 1995 opinie zrównały się do 48,4% i do 2003 roku oscylowały wokół tego poziomu. Od 2004 roku opinie negatywne przewyższyły zdecydowanie pozytywne, co związane jest z działaniami premiera Koizumiego, takimi jak wizyty w Yasukuni, czy toczący się za jego rządów „kryzys podręcznikowy”. Ankieta z 2009 roku wykazała niewielki wzrost opinii pozytywnych do 38,5% i spadek negatywnych do 58,5%, ale już kolejny rok wykazał olbrzymią tendencję spadkową dla opinii pozytywnych, do 20% ankietowanych, oraz wzrost negatywnych do 77,8%. Można powiązać to z kryzysami na Morzu Wschodniochińskim oraz sporem terytorialnymi o wyspy Senkaku, który również może być interpretowany jako „problem historyczny” z uwagi na argumentowanie przynależności

⁸⁷ Dane pochodzą z serwisu internetowego Yoron chōsa afiliowanego przy Biurze Gabinetu. Naikakufu: *Gaikō n ikan-suru yoron chōsa* z lat 1980-2023[W:] survey.gov-online.go.jp [online] https://survey.gov-online.go.jp/search/research_search/?_category=322&_year=&q=&_filter=survey [Dostęp 17.09.2024].

terytorialnej właśnie historią. Poza lekkim wzrostem opinii pozytywnych i analogicznym spadkiem opinii negatywnych rok później, do roku 2023 opinie pozytywne nie przekroczyły już progu 20%, nawet po lekkim wzroście między 2016 a 2019 rokiem. W ankiecie z 2023 roku opinie pozytywne miało już tylko 12,7% badanych, a negatywne aż 86,7%.

Wykres 2 Postrzeganie relacji z Chinami w Japonii

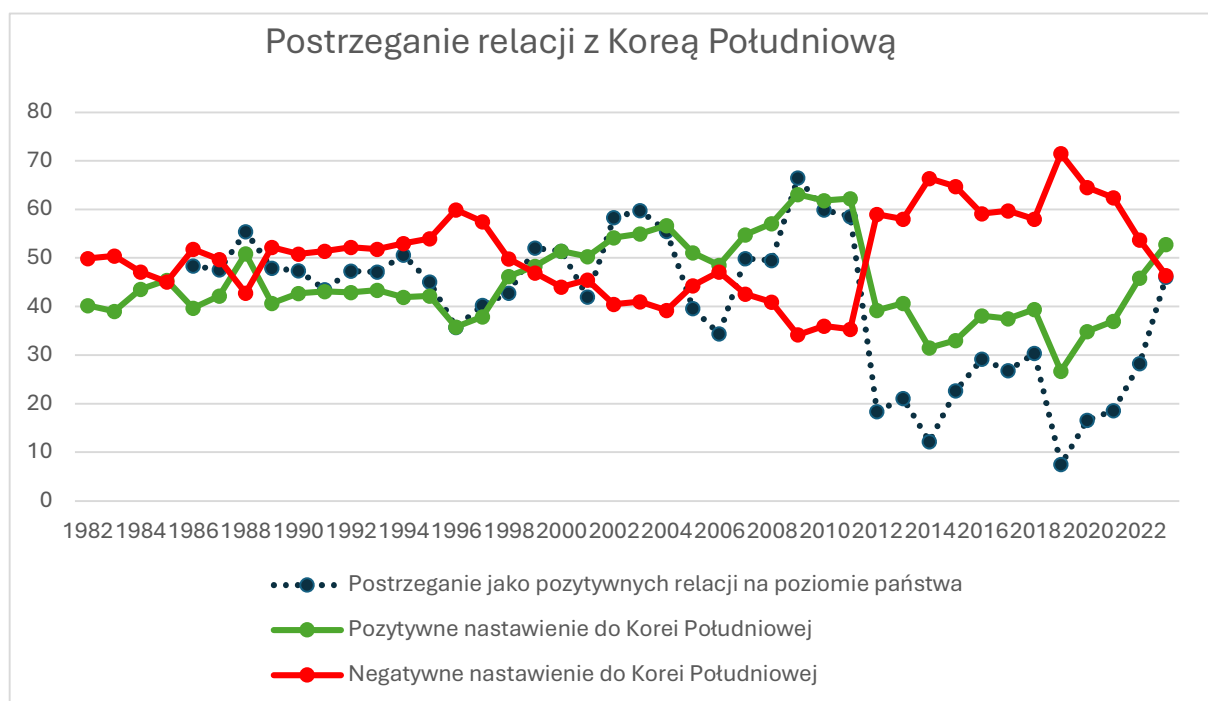
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Biura Gabinetu.

W porównaniu do postrzeganych przez obywateli relacji chińsko-japońskich na poziomie rządowym nieco inaczej prezentują się wykresy odczuć związanych z Koreą Południową. Początkowo przeważały odczucia negatywne (w 1982 roku 49,9% wobec pozytywnych 40,2%). Podczas pierwszego kryzysu podręcznikowego opinie negatywne wzrosły nieco, do ponad 50%, a pozytywne spadły do około 30%. Opinie negatywne i pozytywne zrównały się w 1985 roku, a w 1988 roku po raz pierwszy opinie pozytywne wyprzedziły negatywne, ale w roku kolejnym wykresy ponownie się przecięły i opinie pozytywne oscylowały wokół 40%, a negatywne 50% do 1995 roku. Opinie negatywne miały tendencje wzrostowe, a pozytywne spadkowe do 1996 roku, w którym nastąpił zwrot i tendencje odwrotne trwały do 2004 roku. W 2004 roku opinie pozytywne miało ponownie ponad 50% badanych, a negatywne spadły poniżej 40%. Ten wzrost negatywnych opinii mógł być spowodowany działaniami premiera Koizumiego i „kryzysami podręcznikowymi”, a przede wszystkim kwestią „kobiet pocieszycielek” i innych grup ubiegających się o reparacje. Opinie pozytywne i negatywne mniej więcej się wyrównały w 2006 roku i do 2009 roku opinie

pozytywne wykazały tendencję wzrostową (63,1% w 2009 roku). Stabilizujące się opinie pozytywne po 2011 roku zaliczyły kolejny mocny spadek z równoczesnym wzrostem opinii negatywnych. Stopniowo pogarszając się do 2019 roku (71,5% opinii negatywnych, 26,7% opinii pozytywnych- dotychczas najgorsze wyniki), by ponownie odwrócić tendencje. W 2022 roku opinie ponownie się zbliżyły. Wyniki ankiet z 2023 roku z kolei pokazują, że 52,8% ankietowanych ma wobec Korei Południowej pozytywne odczucia a 46,4% odczucia negatywne, podobnie jak w 2000 roku.⁸⁸

Badania osobistych opinii o innych państwach Azji (poza Indiami) zaczęły się nieco później. Zbiorcze odczucia dotyczące ASEAN prowadzone od 1989 roku, a od 1999 roku dotyczące Azji Południowo-Wschodniej, wykazują raczej stabilny, zły stosunek większości społeczeństwa do tego regionu, oscylujący wokół 50% negatywnych opinii do 2003 roku. Opinie pozytywne oscylowały w tym samym okresie między 29,7% w 1989 roku a około 40%. W 2005 roku po raz pierwszy odczucia ankietowanych niewiele przewyższyły negatywne. Poza 2007 i 2009 rokiem do 2023 roku badania wykazywały jednak zdecydowane tendencje pozytywne i spadek opinii negatywnych, szczególnie od 2017 roku⁸⁹.

Wykres 3 Postrzeganie relacji z Koreą Południową w Japonii

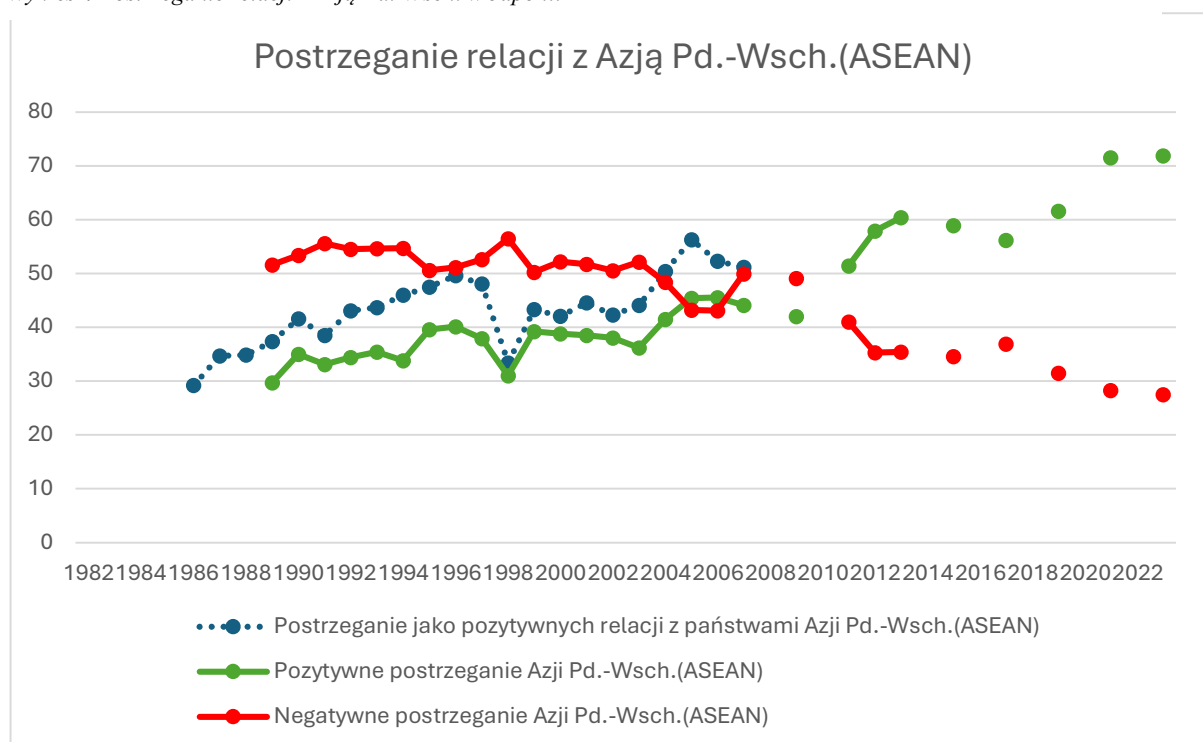

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Biura Gabinetu.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem.

Wykres 4 Postrzeganie relacji z Azją Pd.-Wsch. w Japonii

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Biura Gabinetu.

Szczegółowe badania na temat wzajemnego postrzegania się Koreańczyków i Japończyków oraz Chińczyków i Japończyków prowadziła organizacja The Genron NPO wraz z partnerami. Szczególnie interesujące pod kątem niniejszej pracy są powody złego postrzegania partnerów. Prowadzone są one jednak odpowiednio od 2005 roku z Chińczykami i od 2013 roku z Koreańczykami. Dlatego też z racji, iż nie pozwalają oddać zmian występujących w pełnym zakresie czasowym, w niniejszej pracy posłużą za wstęp do głównego opisu. Pokazują bowiem w praktyce politykę historyczną i w tym wymiarze są niezwykle cenne.

Badania chińsko-japońskie

W początkowym okresie badań z punktu widzenia Japończyków za złe relacje obarczano „wizyty premiera w Yasukuni” (54,9%), a drugim problemem były „chińskie podręczniki i edukacja” (46,2%). Z kolei Chińczycy za największy problem uznali „masakrę nankińską” (66,3%), a następnie „wizyty w Yasukuni” (60,3%) oraz „japońskie podręczniki” (57,7%). Według ankietowanych Japończyków rozwiązaniem problemu Yasukuni mogłoby być inne miejsce pamięci (33,9%), lub po prostu brak wizyt (17,8%), choć niecałe 30% ankietowanych się tym nie zrażało. Strona chińska była za to za „brakiem jakichkolwiek wizyt”

(51,1%), a około 30% badanych uważało wizyty po usunięciu zbrodniarzy wojennych za dopuszczalne. Autorzy wskazali na „pessimizm w obu państwach na rozwiązanie problemów historycznych”⁹⁰.

W kolejnych badaniach nieco przeformułowano i usystematyzowano pytania w ankietach dotyczące wizyt premierów w Yasukuni oraz zaczęto publikować dane o powodach złego postrzegania drugiego państwa i poglądów na konieczne do rozwiązania „problemy historyczne”. Poza tym w różnych wydaniach badań pojawiały się inne dodatkowe informacje, takie jak tematy, które powinny zostać poruszone podczas rozmów dwustronnych czy skojarzenia jakie przywołuje drugie państwo. Z uwagi na potrzebę zilustrowania zmian w poglądach na historię w czasie, wzięłam pod uwagę tylko te dwie pierwsze kategorie, gdyż były najbardziej konsekwentnie stosowane⁹¹.

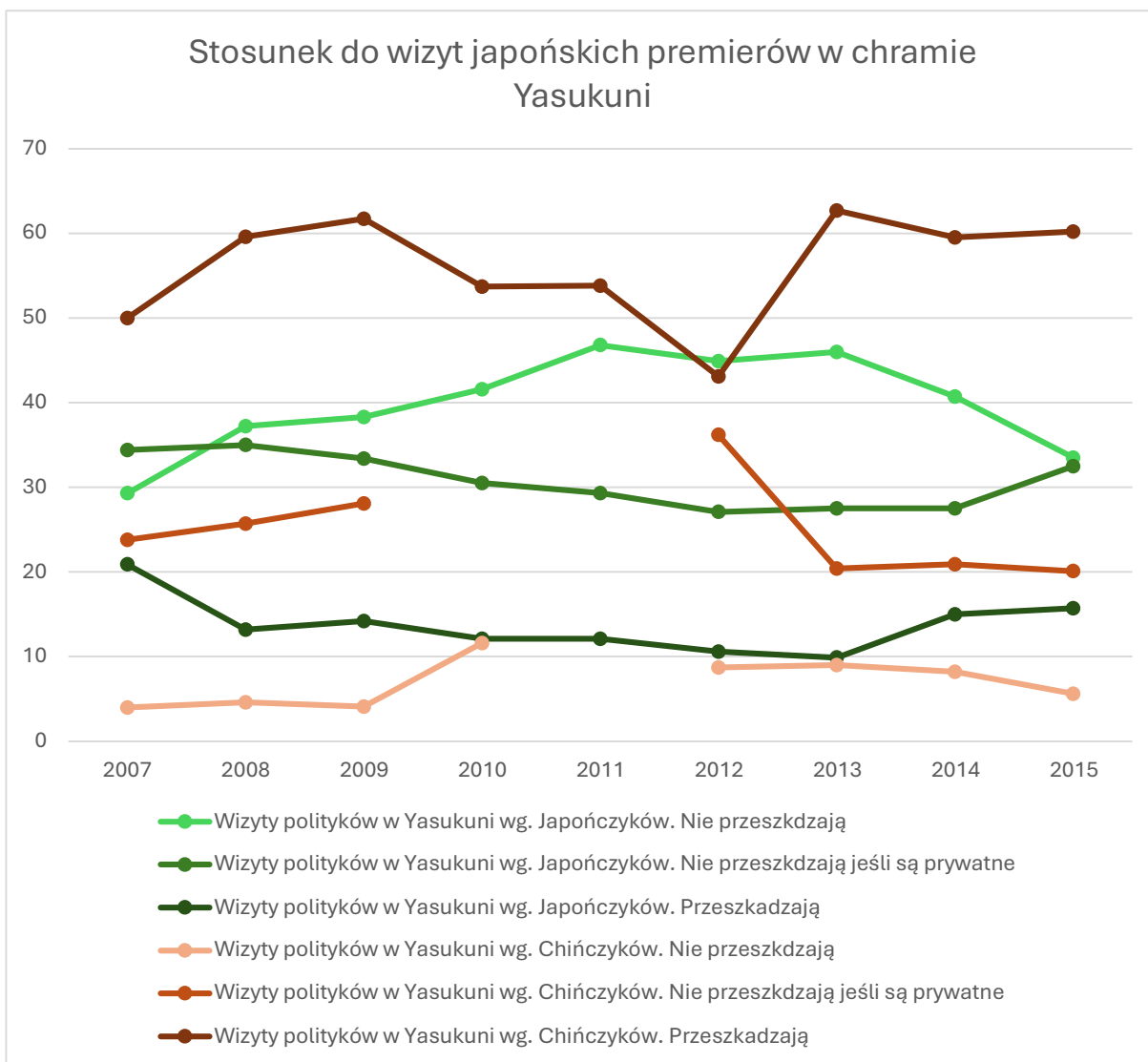
Badania prowadzone przez Genron od 2007 do 2015 roku pytały również o stosunek ankietowanych do wizyt premierów Japonii w świątyni Yasukuni. W Chinach w 2007 roku zamiast kategorii „nie przeszkadzają, jeśli są prywatne” znalazła się opcja, „gdyby nie było w nich zbrodniarzy wojennych klasy A”. Wśród Japończyków dominowało pełne lub częściowe przyzwolenie na wizyty premierów w Yasukuni. Grupa osób całkowicie przeciwnych takim wizytom była najsilniejsza w 2007 roku i stanowiła prawie 21% ankietowanych Japończyków. W przeciwieństwie do nich, Chińczycy byli skłonni na takie przyzwolenie znacznie mniej. W najlepszym okresie sięgało ono nieco ponad 10% ankietowanych Chińczyków. Całkowita dezaprobata natomiast wahała się zasadniczo między ok. 50% a ponad 60% ankietowanych⁹².

⁹⁰ The Genron NPO: “*Dai 2 kai Nicchū kyōdō yoron chōsa*” *kekka* 2.08.2006 [W:] genron-npo.net [online] <https://www.genron-npo.net/world/archives/853.html> [Dostęp 22.09.2024].

⁹¹ Dane pochodzą z opublikowanych przez The Genron NPO ankiet z lat 2006-2023. Dostęp do ankiet można uzyskać po zalogowaniu. The Genron NPO: *Nicchū chōsa*[W:] genron-npo.net [online] <https://www.genron-npo.net/matome/japan-china.html> [Dostęp 22.09.2024].

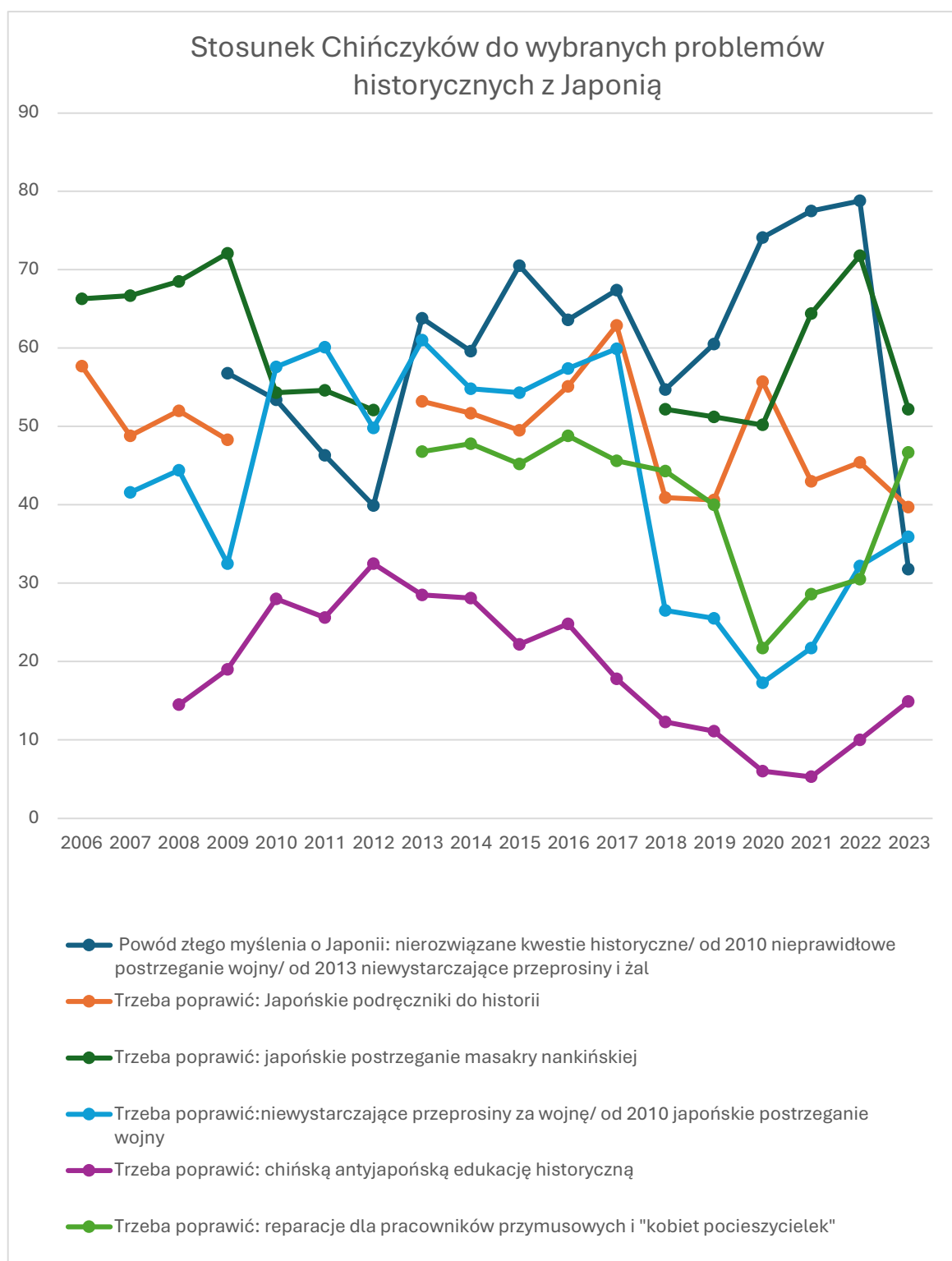
⁹² Ibidem.

Wykres 5 Stosunek do wizyt japońskich premierów w chramie Yasukuni w Chinach i Japonii

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych The Genron NPO.

Wykres 6 Stosunek Chińczyków do wybranych problemów historycznych z Japonią

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych The Genron NPO.

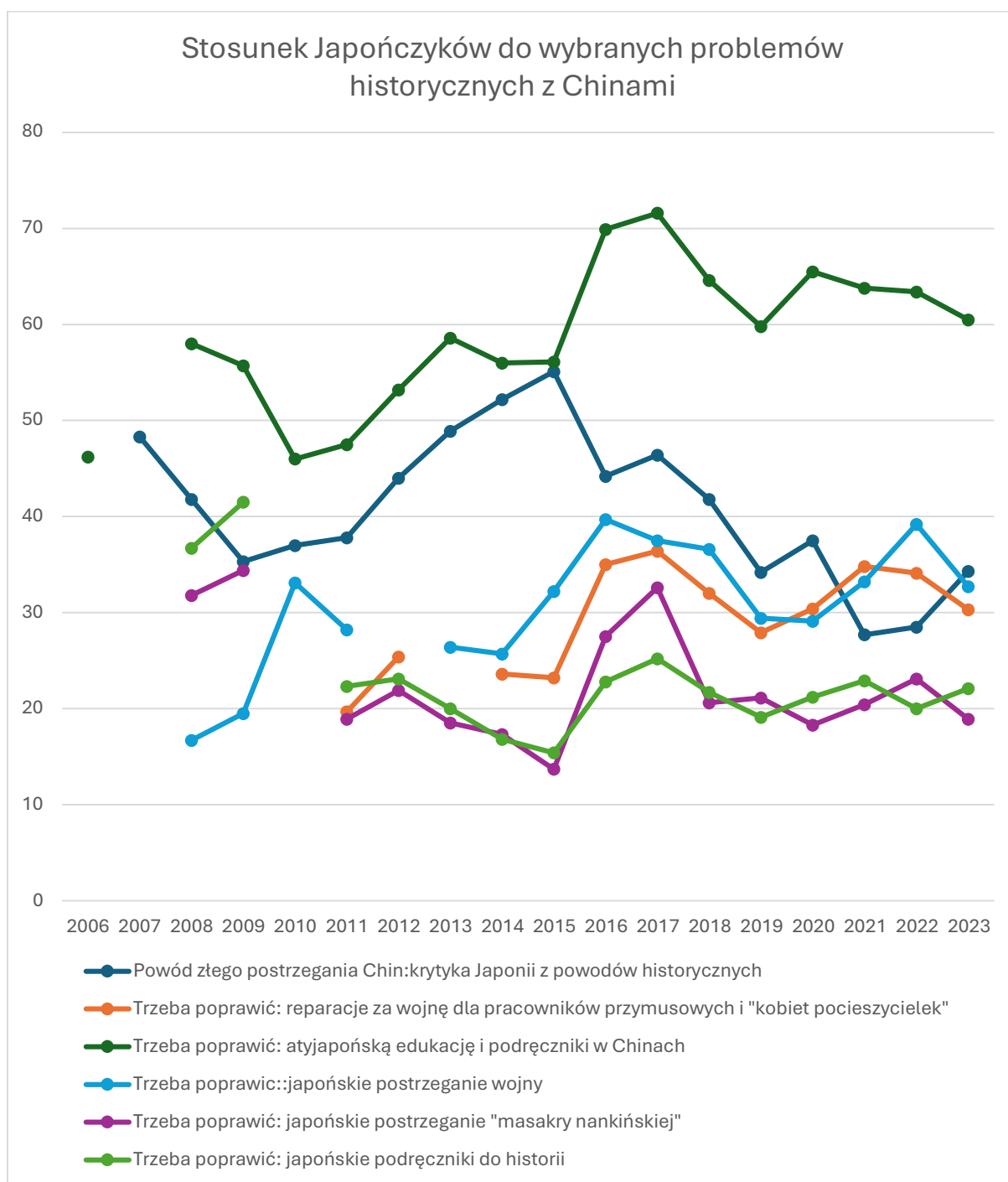
Elementem negatywnego postrzegania Japonii w Chinach była kwestia poczucia nierozwiązania „problemów historycznych”, czyli niewystarczających przeprosin i wyrazów żalu. Według badania Genron nie spadła w okresie badań poniżej 30% respondentów. Jako możliwe rozwiązanie wskazywana była szczególnie kwestia japońskiego postrzegania „masakry nankińskiej” (między 2006 a 2012 oraz między 2018 a 2022 rokiem), a także „japońskie podręczniki do historii”, a w okresie 2009-2017 również „japońskie postrzeżenie wojny”. O wiele mniej ankietowanych zwracało uwagę na „antyjapońską edukację i podręczniki” w Chinach⁹³.

W przeciwieństwie do Chińczyków, w kontekście historii najbardziej Japończyków zniechęcała „krytyka wobec Japonii z powodów historycznych”, szczególnie między 2008 a 2015 rokiem. Największym jednak „problemem historycznym” według nich, którego rozwiązanie mogłoby poprawić relacje, była chińska „antyjapońska edukacja i podręczniki”. Podręczniki do historii były dla Japończyków ważnym problemem do rozwiązania np. w 2009 roku (41,5%), ale między 2011 a 2013 rokiem odsetek ankietowanych wskazujących na ten problem zaczął oscylować wokół 20%. Podobnie zmiana „postrzegania masakry nankińskiej w Japonii”, która według tego badania najwyższe wartości osiągnęła w 2009 roku (34,4%) oraz ponownie przekroczyła 30% w 2017 roku. Ważniejszymi z punktu widzenia Japończyków były kwestie japońskiego postrzegania wojny jako takiej i kwestie reparacji⁹⁴.

⁹³ Ibidem. Z uwagi na przyjętą w opracowanych badaniach ankietowych metodologię, podaję wyniki relewantnych dla niniejszej pracy propozycji rozwiązania problemów historycznych. Propozycje te pochodzą od całej puli badanych, a pytanie umożliwiało kilka odpowiedzi. Wyjątek stanowi pytanie o powód złej opinii o drugim państwie. Tu liczba pytanych zmieniała się w zależności od osób o złej opinii na temat sąsiadów. I również było pytaniem otwartym.

⁹⁴ Ibidem.

Wykres 7 Stosunek Japończyków do wybranych problemów historycznych z Chinami

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych The Genron NPO.

Badania koreańsko-japońskie

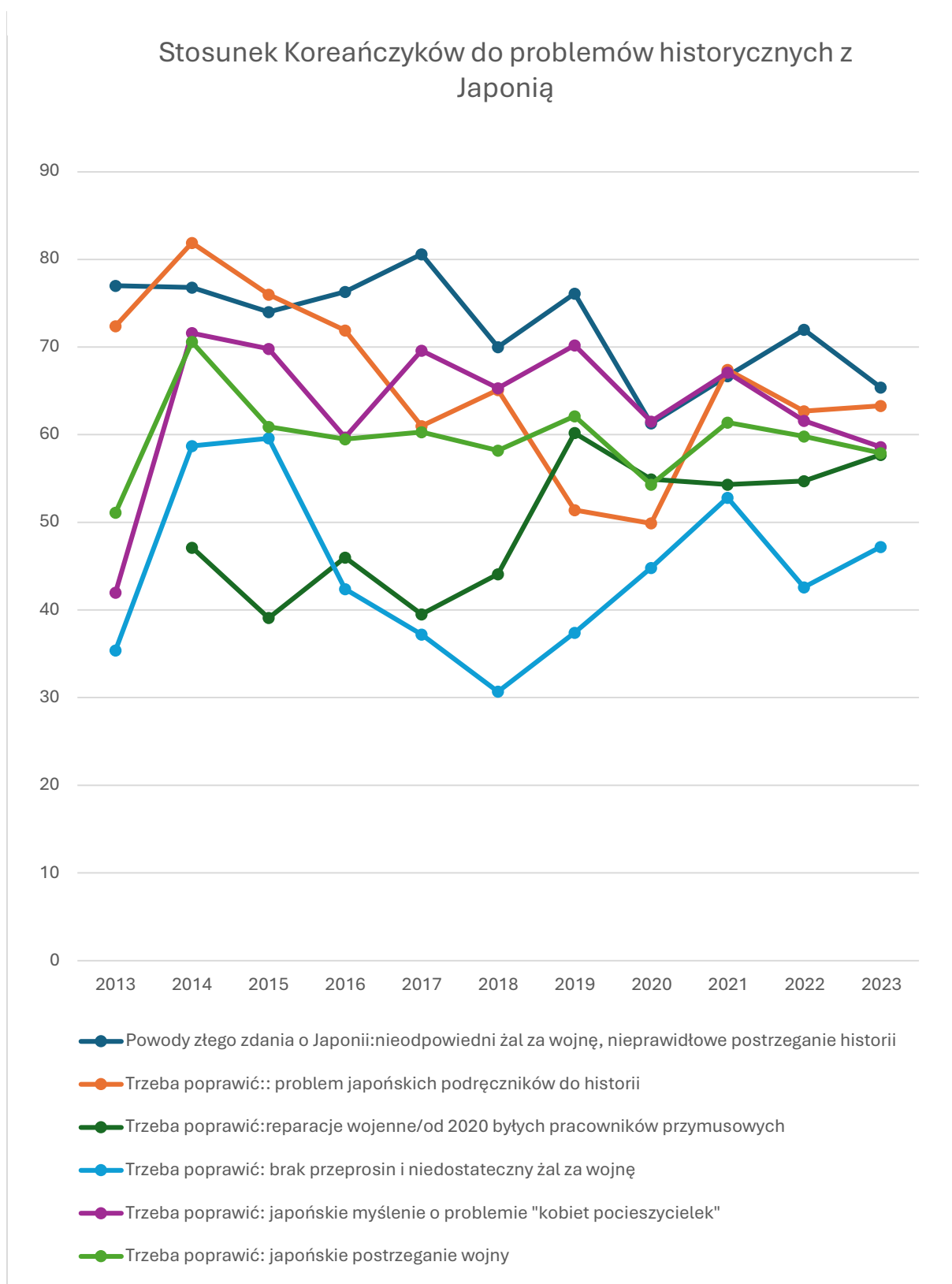
W badaniach poświęconych relacjom z Koreą Południową, wśród powodów niechęci do Korei ważnym elementem była „krytyka Japonii z powodu postrzegania historii”. W latach 2014-2017, było to ponad 70% ankietowanych. Wraz z polepszaniem się relacji, również ten wskaźnik zaczął spadać. Wśród problemów, które należałoby rozwiązać dla poprawienia stosunków były z punktu widzenia Japończyków „antyjapońskość”, oraz pokrewne jej „antyjapońska edukacja i podręczniki”, które były dostrzegane przez większą część badanego okresu na poziomie ponad 50% ankietowanych. Japończycy byli też świadomi szczególnie po 2016 roku kwestii rozwiązania „japońskiego postrzegania problemu *ianfu*”, które miało apogeum w 2020 roku. Kwestia japońskich podręczników do historii czy japońskie podejście do wojny wskazywało po 2016 roku mniej niż 20% ankietowanych⁹⁵.

Badania w Korei wykazały z kolei znacznie większą wagę problemów historycznych w relacjach z Japonią dla Koreańczyków. Według ankietowanych ważnym powodem złego postrzegania Japonii w okresie 2013-2023 było „niewłaściwe postrzeganie przez Japonię historii oraz wojny”. Japońskie podręczniki do historii miały znaczenie dla przynajmniej 49,9% ankietowanych przy rozwiązaniu problemów historycznych (81,9% w 2014 roku). Równie ważną kwestią była zmiana „postrzegania przez Japonię problemu *ianfu*” (od 2014 roku między ok. 60% a 70% respondentów), a nieco mniej zmiana „postrzegania wojny” przez Japonię⁹⁶.

⁹⁵ Dane pochodzą w opublikowanych przez The Genron NPO ankiet z lat 2013-2023. Dostęp do ankiet można uzyskać po zalogowaniu. The Genron NPO: *Nikkan yoron chōsa* [W:] genron-npo.net [online] <https://www.genron-npo.net/matome/japan-korea.html> [Dostęp 22.09.2024].

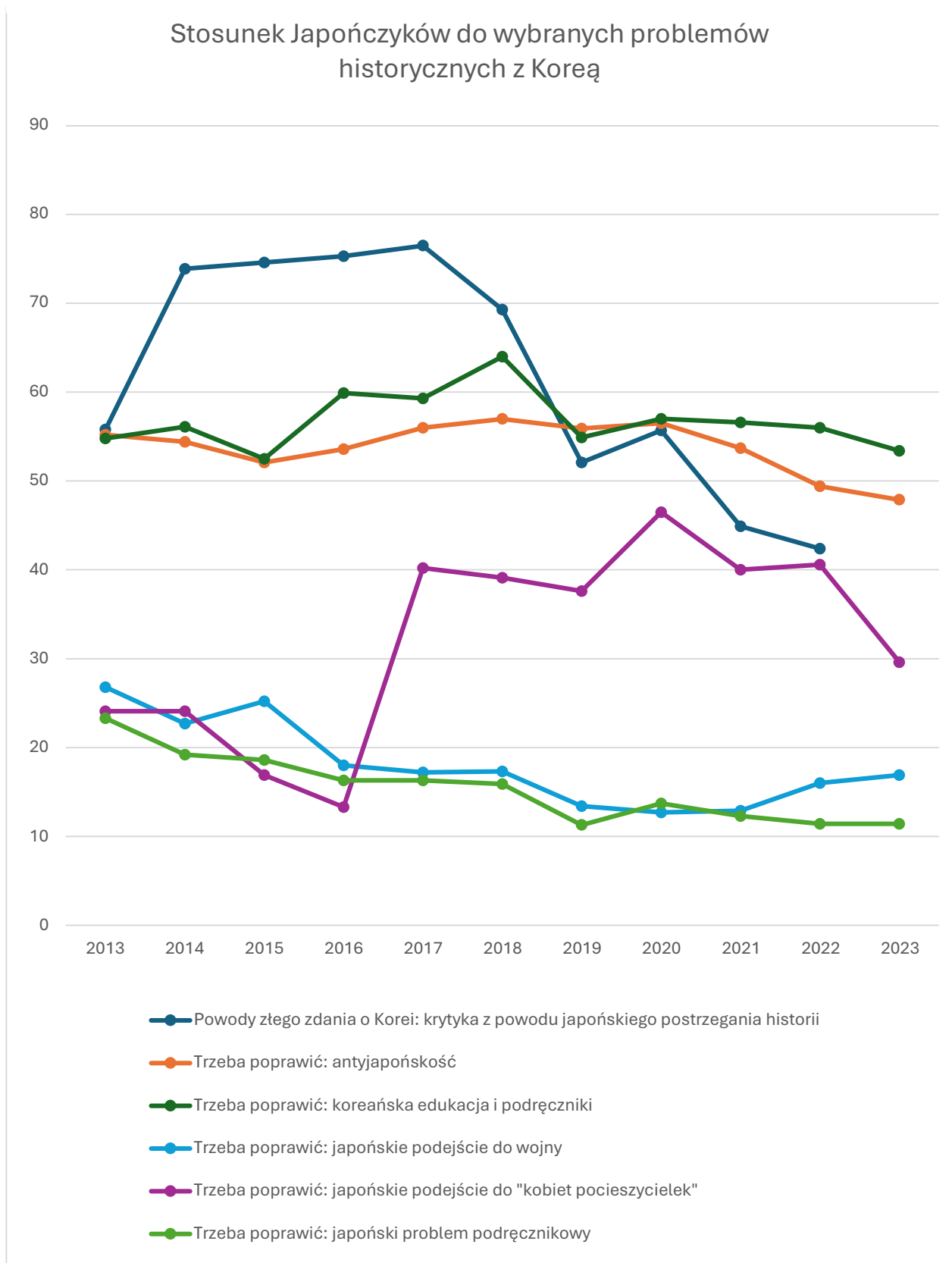
⁹⁶ Ibidem.

Wykres 8 Stosunek Koreańczyków do problemów historycznych z Japonią

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych The Genron NPO.

Wykres 9 Stosunek Japończyków do wybranych problemów historycznych z Koreą

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych The Genron NPO.

Podsumowanie

W niniejszym rozdziale opisane zostały rysy historyczne poszczególnych problemów historycznych wybranych spośród podejmowanych przez literaturę oraz MSZ. Opisano również pytania, które zostały zawarte w „matrycy faktów” wraz z argumentacją. Opisane zostały więc:

1. Aneksja Korei i rządy japońskie w latach 1910-1945, sytuacja Koreańczyków w czasie trzęsienia ziemi w Kantō oraz kwestia „kobiet pocieszycielek”.
2. Armia Kwantuńska i konflikt z Chinami o Mandżurię oraz wojna chińsko-japońska 1931/1937-1945 oraz w szczególności „masakra nankińska” budząca duże emocje we współczesnych stosunkach japońsko-chińskich.
3. Międzynarodowy Trybunał dla Dalekiego Wschodu, zbrodniarze wojenni oraz Jednostka 731.
4. Miejsca pamięci, a w szczególności kontrowersyjny chram Yasukuni, który również był przedmiotem kontrowersji w stosunkach z sąsiadami.
5. Traktat pokojowy z San Francisco oraz budzące największe emocje w stosunkach z sąsiadami kwestie reparacji dla „kobiet pocieszycielek” oraz „pracowników przymusowych”.

Omówione problemy historyczne w okresie 1982-2022 były podnoszone przez recenzentów podręczników z różną częstotliwością. Kwestia „kobiet pocieszycielek” i indywidualnych reparacji, gdy pierwszy raz zostały nagłośnione w latach dziewięćdziesiątych. „Masakra nankińska” w całym badanym okresie. Pozostałe kwestie, choć ich opisy czy elementy opisu nie były aż tak często poddawane w wątpliwość, tworzą ważny kontekst dla najbardziej kontrowersyjnych wydarzeń. Uwypuklają się dzięki temu założenia polityki historycznej Japonii, co pokazuje np. nawiązanie do wielu z nich w opisanych w kolejnym rozdziale stanowiskach rządowych, a w szczególności w Oświadczeniu Abe z okazji siedemdziesiątej rocznicy zakończenia drugiej wojny światowej.

Same podręczniki również były obiektem kontrowersji zarówno w samej Japonii, jak i wśród sąsiadów. Z drugiej strony, jak wskazały omówione w niniejszym rozdziale badania ankietowe nad podejściem Japończyków i Chińczyków oraz Japończyków i Koreańczyków do historii we wzajemnych relacjach, sprawy historyczne ważniejsze są dla obywateli państw sąsiednich w relacjach z Japonią niż dla Japończyków w relacjach z tymi państwami. Japońscy

obywatele są w pewnym stopniu świadomi, że dla polepszenia wzajemnych stosunków konieczne jest rozwiązanie podnoszonych zza granicy problemów historycznych, takich jak „kryzysy podręcznikowe”, czy wyrażenie odpowiedzialności za wojnę. Jednakże o wiele więcej osób zauważa głównie antyjapońskie działania partnerów, takie jak „antyjapońska edukacja i podręczniki”. Z kolei zagraniczni partnerzy przykładają większą wagę do działań po stronie Japonii, oceniając, że rozwiązanie problemów historycznych leży w dużej mierze po stronie japońskiej. W badaniach Genron kwestia Yasukuni podnoszona była do 2015 roku, co świadczy, że problem utracił na znaczeniu.

Tabela 2 Matryca faktów

Zagadnienie	Okres	Pytania	Uznane za problem? Przez kogo?
"Kobiety pocieszycielki"	1931/37-'45	<ol style="list-style-type: none"> Nazewnictwo Sposób opisu (pozytywny, negatywny, neutralny) Liczba kobiet pocieszycielek (<ol style="list-style-type: none"> ok. 200 tys. osób, ok. 100 tys.- 200 tys. osób, 20 tys.-200 tys. osób. Czy i jakie narodowości są wspomniane Sposoby rekrutacji: czy są wspomniane, jak są opisane? 	MSZ
Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu Armia Kwantuńska Zbrodniarze wojenni. Odpowiedzialność za wojnę	1946-1948	<ol style="list-style-type: none"> Czy jest wspomniany i opisany. Jak? (Niesprawiedliwy? Podkreśla się? Kontekst) Czy jest wspomniany sędzia Rahabinod Pal i jego zdanie odrębne. Jak jest to opisane? Czy i w jaki sposób przypisuje się odpowiedzialność za zbrodnie wojenne? (Np. Hirohito, Tōjo, wybielanie?) Czy wspomina się i opisuje przyjęcie wyroków w związku z Traktatem z San Francisco z 1951 roku? Czy wypuszczenie i złagodzenie wyroków skazanych w zw. ze złagodzeniem kursu jest wspomniane i opisane? W jaki sposób. Armia Kwantuńska, jak jest opisana? Czy przypisuje się Armii Kwantuńskiej zbrodnie? Czy wspomina się o samowoli Armii Kwantuńskiej? Czy opisuje relacje z rządem w Tokio? Jednostka 731: czy jest wspomniana i jak jest opisana? Czy są materiały graficzne? 	MSZ
Yasukuni i Yūshūkan	obecnie	<ol style="list-style-type: none"> Czy wspomniane jest Yasukuni jako miejsce czci poległym? Czy mowa jest o czczonych tam zbrodniarzach wojennych? Czy mowa jest o wizytach polityków i reakcjach na nie? Czy mowa jest o Yūshūkan jako muzeum? Czy jest w jakiś sposób komentowane? Czy wspomina się inne miejsca pamięci? Jak? 	MSZ
„Masakra nankińska”	Grudzień 1937	<ol style="list-style-type: none"> Czy i jak jest omawiane? Liczba ofiar: <ol style="list-style-type: none"> 340 tys. i więcej; 200 tys.-340 tys.; 100 tys.-200 tys.; mniej niż 100 tys. Czy wskazane są osoby odpowiedzialne? Czy pokazywane są materiały wizualne i co się na nich znajduje? 	MSZ
Aneksja/okupacja Korei Traktowanie Koreańczyków	1910-1945	<ol style="list-style-type: none"> Czy podnoszona jest legalność aneksji? Jakie jest podejście do marionetkowych rządów koreańskich Gojonga i Sunjonga? Czy rządy japońskie w Korei są opisane i jak szczegółowo? Czy opisana jest japonizacja i industrializacja? Jak są oceniane? Podejście do koreańskich ruchów narodowowyzwoleńczych. Czy i jak są opisane? Podejście do odpowiedzialności Japonii za okres 1910-1945, a także za wybuch wojny koreańskiej. Sytuacja Koreańczyków w Japonii, czy i jak jest opisana? Czy jest wspomniany pogrom z Tokio z 1923 roku? Jak jest opisany? 	
Reparacje wojenne i przeprosiny	1945-obecnie	<ol style="list-style-type: none"> Czy kwestia reparacji wojennych jest podniesiona, a jeżeli tak to w jaki sposób jest opisana. Czy omawiane są zapisy Traktatu z San Francisco w części ich dotyczącej? Czy opisane są umowy bilateralne? Które z nich? Czy są wspomniane i opisane ODA? Czy reparacje są uznane za wystarczające? Czy podnoszona jest kwestia roszczeń indywidualnych? Robotników przymusowych i/lub <i>inanfu</i>. Czy przeprosiny Japonii są podnoszone? Czy opisane są reakcje poszczególnych państw? Czy są porównywane do sposobu, w jaki Niemcy rozwiązały kwestię przeprosin za drugą wojnę światową? 	MSZ

Źródło: autorstwo własne.

ROZDZIAŁ 2.

JAPOŃSKA POLITYKA RZĄDOWA WOBEC HISTORII

Wprowadzenie

W Japonii nie istnieje jeden dokument czy prawo stwierdzające, jakie są strategie czy wyznaczniki polityki historycznej rządu. Właściwie, zgodnie z jedną z wypowiedzi byłego premiera Abe Shinzō, nacjonalisty i zwolennika „wybielania” historii, Japonia polityki historycznej prowadzić nie chce i nie będzie. W 2014 roku, podczas sesji budżetowej w Izbie Radców stwierdził, że „musimy być pokorni (謙虚 *kenkyo*) w obliczu historii. Problemy historyczne nie powinny być upolityczniane ani obracane w problem dyplomatyczny. Badania historyczne powinny być powierzone ekspertom i historykom”⁹⁷. Wykorzystanie historii jako narzędzia politycznego zostało więc oficjalnie przez premiera potępione. Tym, co może wpływać na tak kategoryczny sprzeciw, jest fakt, że wypowiedź miała miejsce w marcu 2014 roku, kiedy jednym z diskutowanych w japońskiej polityce zagadnień po raz kolejny były przeprosiny wobec „kobiet pocieszycielek”, które podnoszone były również przez południowokoreańskich polityków w relacjach z Japonią. W tym kontekście sprzeciw wobec użycia historii w debacie politycznej mógł być reakcją na działania strony koreańskiej. Oficjalnie więc Japonia aż do chwili obecnej nie prowadzi tego co rozumie jako „politykę historyczną”, tj. wykorzystanie historii jako narzędzia w polityce.

Ten sam Abe, we wspomnieniach spisanych jako wywiad, przeczy przytoczonej wyżej tezie. Zapytany w kontekście „problemów historycznych” z Chinami i Koreą Południową, na przykładzie stawianych na całym świecie pomników „kobiet pocieszycielek”, o to, czemu „Japonia jest tak słaba w walkach wokół historii (*rekishi wo meguru tataikai*)”, odpowiedział, że to brak reakcji MSZ i podejście polegające na przeczekaniu⁹⁸. Abe był przeciwnikiem takiego podejścia i uważał, że wręcz przeciwnie, przez to „(problemy historyczne) stają się faktami dokonanymi (*kisei jijitsuka*)”⁹⁹. Dlatego, jak twierdzi, podczas swoich rządów

⁹⁷ MOFA: Sangi'in yosan i'inkai (Heisei 26 nen 3 gatsu 14 ka) ni okeru Abe sōri tōben, 14 marca 2014 [W:] mofa.go.jp [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/rp/page23_000875.html [Dostęp 19.03.2023]

⁹⁸ Abe S.: *Abe Shinzō. Kaikoroku*, Chūōkōron shinsha, Tokio 2023 s.325-326.

⁹⁹ Ibidem, s.326.

podkreślał ustalone granice państwa w relacjach z Chinami i Koreą, a w sprawie pomników wskazał, że „dał jasne wytyczne”, aby ambasadorowie „nawet z gorszej pozycji (*ressei 劣勢*)” sprzeciwiali się im¹⁰⁰.

Przywołując używaną w niniejszej pracy definicję polityki historycznej, sam sposób traktowania pewnych wydarzeń można polityką historyczną nazwać. Każdy dokument powstały w temacie historycznym z ramienia rządu, czy to wypowiedź premiera czy ministra, lub też złożenie oświadczenia, składa się na stanowisko rządu wobec danego zagadnienia.

Stanowisko rządu w latach 1945-1982

Zakończenie wojny i traktat z San Francisco

Aby odnaleźć genezę sformułowań zawartych w dokumentach powstałych bezpośrednio przed i w omawianym okresie lat 1982-2022, należy przyrzeć się dokumentom wcześniejszym. Pomijając materiały źródłowe dotyczące poszczególnych problemów, pierwszym dokumentem, który wskazywał na podejście ówczesnego rządu do niedawnych wtedy wydarzeń może być reskrypt cesarski z 14 sierpnia 1945 roku podpisany przez cesarza oraz ministrów, który zawiera między innymi sformułowanie, że „wypowiedzenie wojny Stanom Zjednoczonym i Wielkiej Brytanii wynikało ze szczerego pragnienia, aby zapewnić Cesarstwu przetrwanie (帝國ノ自存 *teikoku no jizon*) i stabilizację w Azji Wschodniej (東亞ノ安定 *Tōa no ante*)”¹⁰¹. Nawiązuje również do wielu ofiar poniesionych przez japońskich żołnierzy i cierpień, jakich doświadczyły ofiary bomby atomowej. W reskrypcie tym zawarta jest deklaracja zwrotu ku pokojowi i nadażania za światowym postępem. Podobne sformułowania można odnaleźć w wielu późniejszych oficjalnych wypowiedziach i dokumentach rządowych. Ważnym dokumentem, na który powołuje się do dziś rząd, jest, jak opisano w rozdziale pierwszym, traktat pokojowy z San Francisco, podpisany 8 sierpnia 1951 roku przez Japonię i 48 innych państw. Japonia, powołując się na ten traktat stwierdza, że kiedy podnoszone są reparacje wojenne i zadośćuczynienie osobom indywidualnym, nie mają one

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Naikaku: Daitōa sensō shūketsu no shōsho, 14 sierpnia 1945 [Dostęp 19.03.2023] <https://www.digital.archives.go.jp/file/1744405.html>.

żadnych podstaw prawnych. Według rządu więc, zasadniczo reparacje są tematem zamkniętym¹⁰².

Historia w relacjach z Chinami i Koreami

Wśród sygnatariuszy traktatu z San Francisco nie było m.in. przedstawicieli Chin ani Korei z uwagi na istnienie *de facto* dwóch państw chińskich i dwóch państw koreańskich roszcujących prawo do reprezentowania bytów państwowych sprzed wojny. Niemniej, już w 1952 roku powstał oddzielny traktat z Republiką Chińską, zgodny z traktatem z San Francisco. Odnosił się on jednak do terytorium pod kontrolą Republiki Chińskiej i nie zawierał odniesień do „problemów historycznych” Japonii. Zmiana podejścia do Chińskiej Republiki Ludowej doprowadziła w 1972 roku do wydania wspólnego oświadczenia rządów ChRL i Japonii o normalizacji stosunków i uznaniu Chin Ludowych za jedyny legalny chiński rząd. Na bankiecie wydanym przez Zhou Enlaia kilka dni wcześniej premier Tanaka mówił o „poważnym utraceniu (多大のご迷惑 *tadai no go-meiwaku*)” wyrządzonym narodowi chińskiemu, którego „głęboko żałuje (深い反省の念 *fukai hansei¹⁰³ no nen*)”¹⁰⁴. Samo oświadczenie z 29 września 1972 roku zawiera stwierdzenie iż „strona japońska jest w pełni świadoma swojej odpowiedzialności za „poważne straty” (重大な損害 *jūdaina songai*), jakie zadała narodowi chińskiemu w wyniku wojny i „głęboko ich żałuje” (深く反省する *fukaku hansei suru*)”¹⁰⁵. Niemniej w oświadczeniu podkreśla się dążenie do pokojowej przyszłości, ChRL natomiast zrzeka się reparacji wojennych.

Japonia nie utrzymuje oficjalnych stosunków dyplomatycznych z Koreą Północną, natomiast z Koreą Południową normalizacja stosunków nastąpiła po wieloletnich negocjacjach w 1965 roku na mocy Traktatu o Podstawowych Stosunkach pomiędzy Japonią i Republiką Korei. W związku z tym traktatem powstał również wspólny japońsko-koreański komunikat.

¹⁰² MOFA, *Rekisho ninshiki...* op. cit.

¹⁰³ Tłumaczenie słowa *hansei* nasyca pewnych trudności interpretacyjnych. Słowo to może również oznaczać „autorefleksję” czy „kontemplację” lub też „ubolewanie”. W późniejszych dokumentach, w tłumaczeniach angielskich bardzo często używane jest słowo „reflect”, które można tłumaczyć jako „zastanawianie się”, „myślenie o”.

¹⁰⁴ Naikaku sōri daijin kanbō kansū: *Shū On Rai sōri shusai shōen ni okeru Tanaka naikaku sōri daijin aisatsu*. 25.09.1972 [W:] worldjpn.net [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/JPCH/19720925.S1J.html> [Dostęp 19.03.2023].

¹⁰⁵ MOFA: *Nihonkoku seifu to Chūka jinmin kyōwakoku seifu no kyōdō seimei* 29.09.1972 [W:] Gaimushō: *Wa ga gaikō no kinkyō*, nr 17, sierpień 1973 [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/bluebook/1973/s48-shiryō-3-11.htm#m470> [Dostęp 19.03.2023].

W jego treści znaleźć można takie sformułowanie: „z powodu niepomyślnych relacji (不幸な関係 *fukōna kankei*), które powstały w pewnym okresie w przeszłości między oboma państwami, minister spraw zagranicznych Lee wyjaśnił sentymenty ludności Korei wobec Japonii (韓国民の対日感情 *Kankokumin no tainichi kanjō*)”. Dalej opisana jest reakcja ówczesnego ministra spraw zagranicznych Japonii, w której stwierdza, że „ubolewa (遺憾 *ikan*) nad takimi przeszłymi relacjami i głęboko ich żałuje (*fukaku hansei*)”¹⁰⁶.

Doktryna Fukudy

Od czasu powstania powyższych traktatów aż do lat osiemdziesiątych XX wieku nie powstały żadne ważniejsze dokumenty związane z problemami historycznymi Japonii. Niemniej warta odnotowania jest tzw. Doktryna Fukudy. Fukuda Takeo w 1977 roku podczas wizyty na Filipinach jako premier, wygłosił przemówienie, którego główne punkty nazwano właśnie Doktryną Fukudy. Polega ona na trzech głównych filarach, tj. wyrzeczeniu się przez Japonię dążenia do bycia potęgą militarną, współpracy i wymianie kulturalnej z państwami Azji Południowo-Wschodniej oraz wsparciu gospodarczym i wymianie handlowej z tymi państwami. Doktryna ta przetrwała do czasów obecnych i jak na razie nie doczekała się większych zmian. Stąd też niektóre sformułowania i założenia można dostrzec w innych publicznych przemowach czy oficjalnych oświadczeniach kolejnych premierów czy rządu Japonii. Nie można jednak powiedzieć, że przemówienie to jest podwaliną dla polityki historycznej Japonii, w tym sensie, że nie wskazuje na zaszłości historyczne między Japonią a państwami ASEAN, skupiając się na przyszłości, restarcie dobrych relacji Japonii z regionem oraz na „wspólnych wartościach”. Jedyne odniesienia około historyczne to sprzeciw Japonii wobec budowania potęgi poprzez militaryzację czy tworzenie „bloków ekonomicznych”, wskazanie, iż mimo możliwości technologicznych Japonia nie dąży do posiadania broni jądrowej oraz wspomnienie okresu 30 lat od zakończenia wojny, w którym Japonia się odbudowała¹⁰⁷.

¹⁰⁶MOFA: *Nikkan kyōdō komyunike* 20.02.1965 [W:] Gaimushō: *Wa ga gaikō no kinkyō*, nr 9, lipiec 1965 [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/bluebook/1965/s40-shiryō-003.htm#d> [Dostęp 19.03.2023].

¹⁰⁷MOFA: (3) *Fukuda sōri daijin no Manira ni okeru supiichi (Wa gakuni no tōnan ajia seisaku)* 18.08.1977 [W:] Gaimushō: *Wa ga gaikō no kinkyō*, nr 22, sierpień 1978 [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/bluebook/1978/s53-shiryō-002.htm#3> [Dostęp 19.03.2023].

Okres 1982-2022

Japonia w swojej polityce zagranicznej polegając na Doktrynie Fukudy, skupiała się na rozwoju gospodarczym. Również wsparcie gospodarcze innych państw poprzez ODA (Official Development Assistance), które w swej początkowej fazie, w latach sześćdziesiątych były formą reparacji wojennych, ten rozwój podtrzymywało. Mogła to uczynić dzięki bezpieczeństwu zapewnionemu przez Stany Zjednoczone, które potrzebowały sojuszników w konfrontacji ze Związkiem Radzieckim, choć sama wstrzymywała się przed aktywną rolą w sferze militarnej¹⁰⁸. Koniec zimnej wojny wymógł na Japonii przeniesienie pewnych akcentów w jej zewnętrznej polityce. Ostatecznym szokiem, który wymógł te zmiany, jak wskazuje Mochizuki, była wojna w Zatoce Perskiej, gdzie Japonia udzieliła się wyłącznie finansowo z uwagi na japońską konstytucję¹⁰⁹. To właśnie na początku lat dziewięćdziesiątych Japonia zaczęła zauważać konieczności wzięcia na siebie większej odpowiedzialności za „pokój i stabilizację na świecie”¹¹⁰. Państwa w regionie, które do tej pory były na ogół autorytarne, zaczęły się w mniejszym lub większym stopniu demokratyzować, a ich rozwój gospodarczy pozwalał na pewne uniezależnienie się od japońskiej pomocy ekonomicznej. Pozwoliło to na rozwój antyjapońskich resentymentów¹¹¹.

Lata osiemdziesiąte

Pierwszym dokumentem związanym z japońską polityką historyczną powstałym w omawianym okresie jest tzw. Oświadczenie Miyazawy, sformułowane 26 sierpnia 1982 roku, dotyczące podręczników do historii. Stwierdza ono między innymi, że japoński rząd jest świadomy „cierpień i zniszczeń (苦痛と損害 *kutsū to songai*)”¹¹² zadanych ludom Azji, w tym również Korei Południowej i Chinom. Miyazawa powołuje się również na wspomniane w poprzednim podrozdziale fragmenty ze wspólnego japońsko-koreańskiego komunikatu z 1965 roku oraz ze wspólnej japońsko-chińskiej deklaracji z roku 1972. Oświadczenie zapowiada również zmiany w certyfikacji podręczników, których efektem będzie rozszerzenie

¹⁰⁸ Mochizuki M.M.: *Japans's Changing International Role* [W:] *Japan in international politics: the foreign policies of an adaptive state*, Berger, T.U., Mochizuki, M.M., Tsuchiyama, J.(red.), Boulder 2007, s.2-3.

¹⁰⁹ Ibidem, s.4-5.

¹¹⁰ MOFA: *Chapter I. Changing World and Japan's Foreign Policy* [W:] DIPLOMATIC BLUEBOOK 1991[W:] mofa.go.jp [online]<https://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/1991/1991-1-1.htm> [Dostęp 22.09.2024].

¹¹¹ Berger T. U.: *Politics of Memory in Japanese Foreign Relations* [W:] *Japan in international politics: the foreign policies of an adaptive state*, Berger, T.U., Mochizuki, M.M., Tsuchiyama, J.(red.), Boulder 2007, s194-195.

¹¹² MOFA: “*Rekishī kyōkasho*” ni kan suru Miyazawa naikaku kanbōchōkan danwa 26.08.1982 [W:] mofa.go.jp [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/miyazawa.html> [Dostęp 20.03.2023].

dotychczasowych kryteriów o tzw. „klauzulę państw sąsiednich (近隣諸国条項 *kinrin shokoku jōkō*)”¹¹³.

Oświadczenie Miyazawy powstało jako reakcja na artykuł opublikowany w gazecie „*Asahi Shinbun*” i inne japońskie gazety, na podstawie których następnie powstały artykuły w chińskiej gazecie „*Remin Ribao*”, oskarżające japońskie Ministerstwo Edukacji o cenzurowanie podręczników w certyfikacji za 1981 rok¹¹⁴. Chodziło w nich między innymi o łagodzenie opisów japońskiej agresji militarnej w Azji, choćby konieczności zmiany słów *shinryaku* (inwazja) na *shinshutsu* (wejście, ekspansja)¹¹⁵. Oskarżenia japońskich gazet okazały się nie do końca prawdziwe, gdyż zmiany były sugerowane, a nie obowiązkowe (przykładowy komentarz z tej certyfikacji znajduje się w Rozdziale 4)¹¹⁶, stały się jednak załącznikiem do spięć dyplomatycznych na linii Pekin-Tokio i zmusiły jednak ówczesny japoński rząd do reakcji. Choć głównym zewnętrznym aktorem były w tym kryzysie Chiny, sprzeciw wobec domniemanych przez prasę zmian został zgłoszony również przez Koreę Południową, Koreę Północną, Wietnam czy grupy pozarządowe w Hongkongu¹¹⁷. Był to pierwszy „kryzys podręcznikowy”, który wyszedł poza ramy dyskursu wewnątrz-japońskiego i stał się znakomitym przykładem wpływu aktorów zewnętrznych na japońską politykę historyczną.

W roku 1985 pojawia się w oświadczeniach problem wizyt przedstawicieli rządu w świątyni Yasukuni. 9 sierpnia opublikowany został raport skompilowany przez Fujinamię Takao, sekretarza gabinetu Japonii. Raport powstawał przez rok i został ukończony tuż przed czterdziestą rocznicą zakończenia wojny. Dotyczący oficjalnych wizyt w świątyni raport składa się z kilku punktów. Na początku przedstawia pokrótce historię świątyni i wskazuje, że niezależnie od wyznania czy narodowości istnieją miejsca pamięci o osobach, które oddały życie w imię ojczyzny, rodziny czy pobratymców. Wymienia dalej istniejące w momencie powstania raportu miejsca, m.in. cmentarz Chidori-ga-fuchi (千鳥ヶ淵戦没者墓苑 *Chidori-ga-fuchi senbotsusha boen*) czy ceremonie mające na celu uczczenie takich osób, organizowane np. w Nihon Budōkan (日本武道館), w których biorą udział przedstawiciele władz państwowych. Następnie rozważa między innymi, czy oficjalne wizyty nie są złamaniem japońskiej konstytucji w zakresie rozdziału państwa i religii czy też wolności religijnej. Raport

¹¹³ Nazwa ta pojawiła się później, w dyskursie publicznym. W Oświadczeniu Miyazawy ta nazwa nie pada.

¹¹⁴ Rose C., op. cit. s.85.

¹¹⁵ Ibidem, s. 81-82.

¹¹⁶ Ibidem, s.87.

¹¹⁷ Nozaki, op. cit., s.80.

skupia się na kontrowersjach związanych z samym chramem Yasukuni. Wskazuje, że jedną z nich są również czczone w chramie postaci. Stwierdza, że rząd musi mieć na uwadze, że wizyty państwowe są problemem złożonym. Po pierwsze, chram Yasukuni decyduje, kto jest w nim czczony i do osób, które poległy za kraj (国事に殉じた人々 *kokuji ni junjita hitobito*) zalicza np. „tzw. zbrodniarzy wojennych typu A (いわゆる A 級戦犯 *wayuru A kyū senpan*)”. Nie może to jednak negować dokonania pozostałych czczonych tam osób. Po drugie, raport zwraca uwagę na fakt, iż chram Yasukuni kojarzony jest z przedwojennym szinto państwowym, powiązany z militarystką, a każdorazowa oficjalna wizyta wzbudza u części społeczeństwa skojarzenia z okresem przedwojennym. W związku z tym autorzy raportu wskazują, że „oczywistym jest, iż w przyszłości należy zwrócić szczególną uwagę (十分配慮すべき *jūbun hairyo subeki*)”, kiedy organizuje się oficjalne wizyty w chramie. Podobne zalecenia istnieją w przypadku politycznego sprzeciwu (政治的対立 *seijiteki tairitsu*) oraz krytycznej (非難 *hinan*) reakcji międzynarodowej, które takie wizyty mogą wywołać¹¹⁸.

Kilka miesięcy później, 14 sierpnia 1985 roku, w przededniu rocznicy zakończenia wojny, pojawiają się dwie wypowiedzi w temacie wizyt w Yasukuni. Pierwszą z nich jest krótka wypowiedź rzecznika MSZ, drugą zaś oświadczenie Fujinamiego, nadal sekretarza gabinetu, wyrażające oficjalne stanowisko rządu. Rzecznik stwierdza, że wizyta premiera Nakasone i innych przedstawicieli rządu może „zranić uczucia (感情を傷つける *kanjō o kizutsukeru*) tych osób, które w szczególności ucierpiały z powodu militarystki japońskiej (とくに軍国主義の大きな被害を受けた *toku ni gunkoku-shugi no ōkina higai o uketa*)”¹¹⁹. Inaczej sformułowana jest wypowiedź Fujinamiego. Nawiązuje do przygotowanego kilka dni wcześniej, bo 9 sierpnia, raportu wskazując, że zwrócono uwagę na podniesione tam elementy, skupiając się jednak głównie nad kwestią rozdziału państwa i religii. Pojawia się natomiast nowe sformułowanie, iż Japonia w przeszłości „zadała wielu osobom (多数の人々 *tasū no*

¹¹⁸ *Kakuryō no Yasukuni sanpai mondai ni kan-suru kondankai hōkokusho* 9.08.1985 [W:] *Kokuritsu kokkai toshokan: Yasukuni jinja mondai shiryōshū*, Tokio, 2007 s.1122-1126 [online] <https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/287276/www.ndl.go.jp/data/publication/document/2007/200704/1027-1126.pdf> [Dostęp 20.03.2023].

¹¹⁹ *Yasukuni jinja sanpai ni tsuite no gaikōbu supōkusuman hatsugen* 14.08.1985 [W:] <https://worldjpn.net/> [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/JPCH/19850814.S1J.html> [Dostęp 20.03.2023].

hitobito) ogromne cierpienia i szkody (多大の苦痛と損害 *tadai no kutsū to songai*) i jest tego głęboko świadoma (深く自覚 *fukaku jikaku*)”¹²⁰.

Rok później nowy sekretarz gabinetu, Gotōda Masaharu, nawiązuje do oświadczenia Fujinamiego i je podtrzymuje. Niemniej z uwagi na międzynarodową krytykę po wizycie premiera i ministrów w Yasukuni rok wcześniej, wskazuje, że premier w roku 1986 nie będzie brał udziału w uroczystościach. Krytyka dotyczyła „tzw. zbrodniarzy wojennych typu A” rzekomo „czczonych (礼拝 *raihai*)” przez członków rządu, a odpowiedzialnych za „cierpienia i szkody” wyrządzone ościennym narodom¹²¹. Zastrzega jednak, że wizyty nie są systemowe i podlegają każdorazowo rozważaniu za i przeciw. Dwa ostatnie dokumenty zawierają również stwierdzenia, że Japonia dąży do pokoju. W przeciwieństwie jednak do oświadczenia Fujinamiego czy rzecznika MSZ, ma swoje oficjalne angielskie tłumaczenie¹²².

Lata dziewięćdziesiąte

Lata dziewięćdziesiąte są pełne oświadczeń i przemówień dotyczących różnych tematów związanych z historią. Głównie dotyczą one sprawy „kobiet pocieszycielek”, która w tym okresie została nagłośniona. Pierwszym z ważniejszych dokumentów w tym temacie jest oświadczenie sekretarza gabinetu Katō Kōichiego z 6 lipca 1992 roku. Rozpoczyna się ono od frazy „w sprawie tzw. problemu kobiet pocieszycielek pochodzących z Półwyspu Koreańskiego (朝鮮半島出身のいわゆる従軍慰安婦問題 *Chōsen hantō ōshin no iwayuru jūgun ianfu mondai*)”¹²³ i przyznaje, że „rząd brał udział (政府の関与 *seifu no kanyo*)”¹²⁴ w prowadzeniu i utrzymywaniu tego procederu. Pojawiają się w nim również przeprosiny z ramienia rządu japońskiego. „Wszystkim osobom, które jako tzw. kobiety pocieszycielki doświadczyły

¹²⁰ *Naikaku sōri daijin sono hoka no kokumu daijin ni yoru Yasukuni jinja kōshiki sanpai ni tsuite no Fujinami naikaku kanbōchōkan danwa* 14.08.1985 [W:] <https://worldjpn.net/> [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/JPCH/19850814.S2J.html> [Dostęp 20.03.2023].

¹²¹ *Naikaku sōri daijin sono hoka no kokumu daijin ni yoru Yasukuni jinja kōshiki sanpai ni kan-suru Gotōda naikaku kanbōchōkan danwa* 14.08.1986 [W:] [mofa.go.jp](https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/gotouda.html) [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/gotouda.html> [Dostęp 20.03.2023].

¹²² *Statement by Chief Cabinet Secretary Masaharu Gotoda on Official Visits to Yasukuni Shrine by the Prime Minister and Other State Ministers on August 15 of this year* 14.08. 1986 [W:] [mofa.go.jp](https://www.mofa.go.jp/a_o/rp/page25e_000360.html) [online] https://www.mofa.go.jp/a_o/rp/page25e_000360.html [Dostęp 20.03.2023].

¹²³ Katō K.: *Chōsen hantō shusshinsha no iwayuru jūgun ianfu mondai ni kan-suru naikaku kanbōchōkan happyō*. 6.07.1992[W:] [awf.or.jp](https://www.awf.or.jp/6/statement-01.html) [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-01.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹²⁴ *Ibidem*.

nieopisywalnego znoju, chciałbym po raz kolejny z głębi serca wyrazić najszersze przeprosiny i wyrazić żal (いわゆる従軍慰安婦として筆舌に尽くし難い辛苦をなめられた全ての方々に対し、改めて衷心よりお詫びと反省の気持ちを申し上げたい *wayuru jūgun ianfu toshite hitsuzetsu ni tsukushigatai shinku o namerareta subete no katagata ni tai shi, aratamete chūshin yori owabi to hansei no kimochi o mōshiagetai*)¹²⁵. Dokument ten, jak zresztą większość związanych z tą tematyką rządowych oświadczeń, posiada również wersje w językach angielskim i koreańskim.

W sierpniu 1993 roku ogłoszone zostały wyniki badań zleconych przez japoński rząd w grudniu 1991 roku, zaraz po tym, jak sprawa „kobiet pocieszycielek” została nagłośniona. Oświadczenie w sprawie wyników wydał Kōno Yohei, ówczesny sekretarz gabinetu. W tym oświadczeniu również użyte zostało wyrażenie „tzw. kobiety pocieszycielki (いわゆる従軍慰安婦 *wayuru jūgun ianfu*)”¹²⁶. Nieco inaczej sformułowano przeprosiny. Zwrócono bowiem uwagę na zranienie „honoru i czci (名誉と尊厳 *meiyo to songen*)”¹²⁷. Same przeprosiny natomiast zawierały sformułowanie o „szczerych przeprosinach i żalu”, niezmiennie przy użyciu słowa *hansei*. Mimo iż dokument ten wskazuje raczej na odpowiedzialność wojskowych, na których „żądanie (要請 *yōsei*)”¹²⁸ i przy których „udziale (*kanyo*)”¹²⁹ organizowano cały proceder, przeprosiny są od rządu Japonii. W końcowej części oświadczenia Kōno wskazuje na konieczność „nie unikania prawdy historycznej, lecz zmierzenia się z historią”¹³⁰, przypominając jednocześnie o zobowiązaniu się do tego, aby nie powtórzyć błędów przeszłości. Ma to zostać osiągnięte poprzez badanie i nauczanie historii¹³¹. Oświadczeniu towarzyszył wewnętrzny dokument sekretariatu. Jego treść jest skrótem najważniejszych wyników zleconych badań, które służą za podstawę stanowiska rządowego. W tym dokumencie również użyto frazy „tzw. kobiety pocieszycielki”¹³².

Kilka dni po opisanym powyżej oświadczeniu na czele koalicyjnego rządu

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Kōno Y.: *Ianfu kankei chōsa kekka happyō ni kan-suru naikaku kanbōchōkan danwa*. 4.09.1993 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-02.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Naikaku kanbō gaisei shingi shitsu.: *Iwayuru jūgun ianfu mondai ni tsuite*. 4.08.1993 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-03.html> [Dostęp 22.12.2022].

przeciwnej partii PLD stanął premier Hosokawa Morihiro. Hosokawa opuścił PLD dwa lata przed swoim wyborem, tworząc Nową Partię Japonii. Zaprzysiężony został tuż przed rocznicą zakończenia wojny i zarówno na konferencji prasowej, jak i podczas przemówienia przed parlamentem, wśród innych tematów bieżących nawiązał do historii. Na spotkaniu z reporterami stwierdził, że „obecnie mierzymy się z wieloma zadaniami w sferze globalnej, ale jesteśmy zdeterminowani pełnić aktywną rolę ponad to, co do tej pory robiliśmy (...) działając w duchu pokoju i współpracy międzynarodowej, dokonując refleksji nad historią i biorąc za nią odpowiedzialność (過去の歴史への反省とけじめを明確にして、*kako no rekishi e no hansei to kejime o meikaku ni shite*)”¹³³. Fraza o „refleksji” została podchwyciona przez jednego z reporterów, który spytał o sposób pokazania *hansei*, nawiązując w swoim pytaniu do procedowania ustawy wspierającej ofiary bomb atomowych. Może to wskazywać na jeden z tematów, którymi zainteresowana była w tamtym czasie japońska opinia publiczna w kontekście historii. Był to jednak temat wewnętrzny i nie jest on traktowany jako „problem historyczny” w ujęciu niniejszej pracy. Gdy premier został spytany natomiast o pogląd na wojnę, odpowiedział, iż „osobiście uważa, że była to wojna agresywna i była ona błędem (侵略戦争であった、間違った戦争であった *shinryaku sensō de atta, machigatta sensō de atta*)”¹³⁴. Kolejne pytania ze sfery polityki historycznej nawiązywały do wizyt w chramie Yasukuni. Począwszy od planów premiera co do wizyty, ewentualnych planów oficjalnej wizyty rządu, aż po uznanie wizyt innych polityków. Premier stwierdził, że swoją własną wizytę będzie musiał przemyśleć, rząd jako taki do Yasukuni się nie wybiera, ale tak naprawdę jest to sprawa indywidualna. Pytanie dziennikarza czy wizyty innych polityków byłyby zaakceptowane, gdyby zostały zorganizowane oficjalnie, spotkało się ze zdawkową odpowiedzią „chęci dokładnego przemyślenia sprawy”¹³⁵. Hosokawa nie unikał stanowczych odpowiedzi, kiedy wypowiadał je w swoim własnym imieniu. Inaczej sprawa miała się z wypowiedziami dotyczącymi ogółu rządu, szczególnie w kwestii manifestowania poglądów. Można pokusić się o stwierdzenie, że Hosokawa uznał wizyty w Yasukuni i czczenie tam poległych podczas wojny

¹³³ *Sōri ninmei ni sai-shite no Hosokawa naikaku sōri daijin no kisha kaiken*. 10.08.1993[W:] <https://worldjpn.net/> [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/PI/19930810.O2J.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

za sprawę sumienia¹³⁶.

23 sierpnia 1993 roku Hosokawa wystąpił ze swoim *exposé* przed parlamentem. Mniej więcej w jego połowie nawiązał do wojny. Stwierdził, że „dzięki zakończeniu wojny dostrzeżliśmy wielki błąd i podjęliśmy twarde postanowienie, aby go nie powtórzyć (我々は終戦によって大きな間違いに気づき、過ちを再び繰り返さないかたい決意 *wareware wa sensō ni yotte ōki-na machigai ni kizuki, ayamachi o futatabi kurikaesanai katai ketsui*)”¹³⁷. Po fragmencie traktującym o ofiarach wojny i zasługach poprzedników, dzięki którym Japonia mogła przez lata rozwijać się w pokoju, wskazał, iż kluczowa jest „refleksja nad historią skierowana na świat (世界に向かって過去の歴史への反省 *sekai ni mukatte kako no rekishi e no hansei*)”¹³⁸. W kolejnym zdaniu padają przeprosiny, używające pojawiającego się również we wcześniejszych dokumentach wyrażenia „*fukai hansei to owabi no kimochi*” wobec ofiar „przeszłego agresywnego postępowania i kolonializmu (侵略行為や植民地支配 *shinryaku kōi ya shokuminchi shihai*)”¹³⁹, co jest nowym sformułowaniem, jeśli chodzi o analizowane dokumenty. Hosokawa nie odnosił się w przytoczonych wypowiedziach do „kobiet pocieszycielek”, ale jego stosunek do wojny wskazuje na prawdopodobieństwo, że przynajmniej potępiłby ten proceder.

Hosokawa na urzędzie premiera utrzymał się niecały rok. Na kilka miesięcy zastąpił go Hata Tsutomu z koalicyjnej Japońskiej Partii Odnowy, którego rząd przetrwał do czerwca 1994 roku. Prace nad wypracowaniem rozwiązania zagadnień historycznych trwały jednak mimo zmieniających się rządów. Szczególną rolę można przypisać premierowi Murayamie Tomi'ichiemu, który w czerwcu 1994 roku został premierem z ramienia Japońskiej Partii Socjalistycznej, choć w koalicji z PLD i Nową Partią Sakigake. Premier z okazji zbliżającej się 50. rocznicy zakończenia drugiej wojny światowej wydał oświadczenie, w którym nakreślił „inicjatywy zewnętrzne (対外的な取組 *taigaiteki-na torikumi*)”¹⁴⁰ podjęte na tę okazję.

¹³⁶ Możliwe, że wpływ na jego postawę miał los dziadka, księcia Konoe Fumimaro, który nie figuruje pośród czczonych tam dusz. Był premierem japońskiego rządu w okresie początku wojny z Chinami oraz w latach 1940-1941. Sprzeciwiał się wojnie ze Stanami Zjednoczonymi, ale podczas ataku na Pearl Harbor nie był już premierem. Po zakończeniu wojny, po informacji o oskarżeniu o zbrodnie wojenne, w grudniu 1945 popełnił samobójstwo, co dyskwalifikowało go jako poległego za ojczyznę.

¹³⁷ Hosokawa naikaku sōri daijin shoshin hyōmei enzetsu.23.08.1993 [W:] <https://worldjpn.net/> [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/pm/19930823.SWJ.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Murayama T.: *Sengo 50 nen ni mukete Murayama Tomiichi naikaku sōri daijin no danwa* 31.08.1994[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-04.html> [Dostęp 22.12.2022].

Rozpoczyna od stwierdzenia, że „to co Japonia robiła w przeszłości pozostawiło trudne do wyleczenia blizny nie tylko na ofiarach japońskich, ale również na ościennych narodach azjatyckich (国民に多くの犠牲をもたらしたばかりでなく、アジアの近隣諸国等の人々に、いまなお癒しがたい傷跡を残しています *kokumin ni ōku no gisei o motarashita bakari de wa naku, ajia no kinrin shokoku nado no hitobito ni, imanao iyashigatai kizuato o nokoshiteimasu*)”¹⁴¹. Podobnie jak Hosokawa posługuje się stwierdzeniem „agresywnego postępowania i kolonializmu”, również w kontekście przeprosin za „trudne do zniesienia cierpienia i bólesci (耐えがたい苦しみと悲しみをもたらしたこと *taegatai kurushimi to kanashimi o motarashita koto*)”¹⁴². Przeprosiny reprezentuje tutaj ponownie fraza „głębokiego żalu (*fukai hansei*)” oraz powtórzony jest zobowiązanie Japonii do „rezygnacji z wojny (不戦の決意 *fusen no ketsui*)”¹⁴³. Mówi następnie o konieczności zmierzenia się z historią relacji z krajami regionu, czego wyrazem ma być Inicjatywa Pokoju, Przyjaźni i Wymiany. Miała ona zostać oparta o dwa filary: wsparcie badań historycznych oraz wsparcie wymiany wiedzy i osób. Poza tymi filarami jako uzupełnienie powstać miało Centrum Azjatyckich Archiwów Historycznych¹⁴⁴ (アジア歴史資料センター *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*). W planach tych można zauważyć nawiązania do Doktryny Fukudy, w aspekcie zwrotu ku przyjaznym stosunkom z państwami regionu Azji Południowo-Wschodniej oraz odwoływania się do porzucenia przez Japonię budowy swojej pozycji opartej na militarystyce.

W grudniu tego samego roku specjalna podkomisja złożona z przedstawicieli rządzącej koalicji, wydała oświadczenie zapowiadające utworzenie fundacji, która miałaby zająć się zadośćuczynieniem „kobietom pocieszycielkom”. Treść dokumentu również zawiera nawiązanie do zbliżającej się 50. rocznicy zakończenia wojny i wskazuje, że okazja ta „szczególnie wymaga wyrażenia wobec kobiet, które doświadczyły cierpienia i trudnych do zablźnienia ran na ciele i umyśle, szczerych przeprosin i żalu (改めて、数々の苦痛を経験され、心身にわたり癒しがたい傷を負われた女性に対し、この際、心からお詫びと

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Archiwum rzeczywiście powstało jako część Narodowych Archiwów Japońskich. Witryna internetowa archiwum służy za m.in. przeglądarkę baz danych instytucji takich jak MOFA, Hoover Institution czy kilku japońskich uniwersytetów. Jest dostępne w czterech językach: japońskim, angielskim, chińskim i koreańskim. Witrynę można znaleźć pod adresem internetowym: <https://www.jacar.go.jp/english/>.

反省の気持ちを表す必要がある *aratamete, kazukazu no kutsū wo keiken-sare, shinshin ni watari iyashigatai kizu o owareta josei ni tai-shi, kono sai, kokoro kara owabi to hansei no kimochi o arawasu hitsuyō ga aru*)”¹⁴⁵. Fraza o konieczności „przeprosiny i żalu” pojawia się w tym dokumencie wielokrotnie. Poza tym podkreśla się potrzebę wzięcia odpowiedzialności oraz zmierzenia się z własną historią przez państwo i naród, w czym pomoc ma udział społeczeństwa w finansowaniu fundacji. Jest to motywowane m.in. chęcią „pokazania w kraju i na świecie silnej woli respektowania kobiet”¹⁴⁶. Na końcu dokumentu stwierdzono natomiast, że podkomisja będzie analizować sposoby, którymi państwo może wyrazić „swoje szczere przeprosiny i żal”¹⁴⁷. Państwo więc nie unika odpowiedzialności za „kobiety pocieszycielki”, niemniej stara się rozłożyć odpowiedzialność również na swoich obywateli.

W czerwcu 1995 roku z okazji 50. rocznicy zakończenia wojny Izba Reprezentantów przyjęła krótką rezolucję, potwierdzającą zarówno słowa Hosokawy, jak i Murayamy. Na samym początku wskazuje, iż Izba „składa hołd poległym (戦没者 *senbotsusha*) i ofiarom wojny na całym świecie (犠牲者に対し、追悼の誠を捧げる *giseisha ni tai-shi, tsuitō no makoto wo sasageru*)”¹⁴⁸. Stwierdza ona również, że Japonia „jest świadoma zadanych cierpień i wyraża głęboki żal”, używając przywoływanych już fraz. Dalej dodaje stwierdzenie, że „pokonaliśmy różnice w poglądzie na historię przeszłej wojny i przyjęliśmy z pokorą lekcję historii (過去の戦争についての歴史観の相違を超え、歴史の教訓を謙虚に学び *kako no sensō ni tsuite no rekishikan no sōi o koe, rekishi no kyōkun o kenkyo ni manabi*)”¹⁴⁹. Może to wskazywać na istnienie bądź wypracowanie konsensusu co do przyjęcia odpowiedzialności Japonii jako państwa za wspomniany konflikt, przynajmniej w gronie większości parlamentarnej owego czasu. Przy czym był to wynik swoistego kompromisu między koalicjantami, gdzie obie strony zrezygnowały częściowo ze swoich stanowisk. Niektórzy parlamentarzyści z ramienia PLD odcięli się od tej inicjatywy, a same prace również nie były łatwe. Ostatecznie rezolucja głosowana była wyłącznie w niższej izbie japońskiego parlamentu¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Jūgun ianfu mondai nado shōi’inkai: *Yotō sengo 50 nen mondai purojekuto jūgun ianfu mondai nado shōiinkai dai ichi hōkoku*. 7.12.1994 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-05.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Shūgi’in honkaigi: *Rekishi o kyōkun ni heiwa e no ketsui o arata ni suru ketsugi*. 9.06.1995 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-06.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Nozaki, op. cit., s.80.

Również w czerwcu sekretarz gabinetu Igarashi Kōzō ogłosił dokładne kroki, które będą podjęte w związku z fundacją na rzecz „kobiet pocieszycielek”. Nawiązał do wcześniejszych wypowiedzi premiera i podkomisji, ponownie przeprasząc. Następnie w punktach ogłosił sposób, w jaki naród ma współpracować z rządem na rzecz „kobiet pocieszycielek”. Po pierwsze, aby wypłacić „odszkodowanie od narodu (国民的な償い *kokuminteki-na tsugunai*)”¹⁵¹ wskazuje na potrzebę zbiórki funduszy wśród obywateli. Po drugie wskazuje, że rząd wesprze działania dążące do wsparcia inicjatyw takich jak leczenie czy pomoc społeczna dla takich kobiet. Tym sposobem państwo wyrazi swój „szczerzy żal i przeprosiny”. Czwarty w kolejności punkt dotyczy podjęcia się przez rząd uporządkowania materiałów archiwalnych dotyczących „kobiet pocieszycielek”. Jako dodatkowe inicjatywy, rząd miał wspierać również te dążące do walki z „problemami dnia dzisiejszego 今日的な問題 *kon'ichi-teki-na mondai*)”¹⁵², jak np. przemoc wobec kobiet. Ponadto podał nazwiska osób, które zgodziły się udzielić poparcia fundacji. Byli wśród nich przedstawiciele świata nauki, sztuki i polityki¹⁵³, co dodatkowo wskazuje, iż fundacja miała być projektem narodowym raczej niż państwowym.

Miesiąc później, w lipcu 1995 roku, powstała odezwa do narodu podpisana w większości przez te same osoby. Odezwa ta była dużo bardziej emocjonalna, skierowana na wywołanie współczucia wobec „kobiet pocieszycielek”. Już na samym początku podkreślono, że wśród zmuszonych do zostania „kobietami pocieszycielkami” były nastoletnie dziewczynki, a wszystkie doznane cierpienia są nie do uleczenia. W odezwie zastosowano w kilku miejscach słowo „my (私たち *watashitachi*)”¹⁵⁴, co może świadczyć zarówno o osobistym podejściu podpisanych do sprawy, jak również chęci rozszerzenia tego punktu widzenia na naród japoński. Niemniej w odezwie pada stwierdzenie, że Japonia „ma dziś obowiązek do wypełnienia (今日 はたさなければならぬ義務だ *kyō hatasanakerebanaranai gimū da*)”¹⁵⁵, a jest nim ulżenie

¹⁵¹ Igarashi K.: *Kikin kōsō to jigyō ni kan-suru Igarashi naikaku kanbōchō no happyō* 14.06.1995 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-07.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Na przykład aktorka i piosenkarka Miyagi Mariko (宮城 まり子), zajmująca się edukacją niepełnosprawnych dzieci. Wszystkie wymienione na liście postaci związane ze światem polityki to osoby, które złożyły już urząd jak np. Sunobe Ryōzō, były ambasador Japonii w Korei Południowej czy Miki Mutsuko, małżonka byłego ministra spraw zagranicznych Miki Takeo.

¹⁵⁴ *Ajia josei kikin setsuritsu ni atatte no kokumin e no yobikake*. 18.07.1995 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-08.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹⁵⁵ Ibidem.

„kobietom pocieszycielkom”. Wskazuje dalej, że motywacją do stania się członkiem wspierającym fundację było przekonanie, aby wesprzeć „ofiary systemu kobiet pocieszycielek (「慰安婦」制度の犠牲者 [*ianfu seido no giseisha*])”¹⁵⁶. W przeciwieństwie do oświadczeń wydanych bezpośrednio przez rząd, wskazuje, że ten wyraził swój „szczerzy żal i przeprosiny” z opóźnieniem. Niemniej uznając przeprosiny za konieczne, autorzy odezwy przyłączają się w nich do rządu. Odezwa wprost wspomina o rozbieżności stanowisk co do partykularnych kwestii, np. potrzeby zapłaty odszkodowania przez rząd. Zaraz kontrastuje to jednak ze stwierdzeniem, iż bezsporną jest konieczność jak najszybszej wypłaty odszkodowań. Co więcej, podpisani apelują do rządu o „włożenie wszystkich sił w wyjaśnienie prawdy historycznej, aby ze szczerego serca przeprosić ofiary systemu kobiet pocieszycielek i przywrócić im honor i godność (*meiyo to songen*)”¹⁵⁷. Motywując zaś konieczność rekompensaty pochodzącej od narodu wskazują, że „Japonia to nie tylko rząd, a każdy dziedziczący przeszłość obywatel, który żyje obecnie i tworzy przyszłość”¹⁵⁸. Na zakończenie dodają, że „realizacja ogólnonarodowej rekompensaty jest obowiązkiem (責任 *sekinin*) nas, żyjących obecnie, wobec ofiar, społeczności międzynarodowej i przyszłych pokoleń”¹⁵⁹.

Z okazji powstania fundacji premier Murayama tego samego dnia wystosował przemowę. Nawiązując do odezwy stwierdził w niej, że „wiele osób w kraju i za granicą doświadczyło wielkiego cierpienia i smutku (内外の多くの人々が大きな苦しみと悲しみを経験した *naigai no ōku no hitobito ga ōki-na kurushimi to kanashimi o keiken shita*)”¹⁶⁰. Kontynuował, wskazując na pogłębianie relacji z sąsiednimi państwami, naznaczone jednak doświadczeniami wojennymi, do których należą „tzw. kobiety pocieszycielki”¹⁶¹. Murayama również podkreślił udział ówczesnych sił zbrojnych Japonii w procederze. Powtarzając frazę o zranionym „honorze i godności” wskazał, że było to „absolutnie niewybaczalne (とうてい許されるものではありません *tōtei yurusareru mono de wa arimasen*)”¹⁶². Prawie słowo w słowo powtórzone są sformułowania z tekstu podkomisji dotyczące przeprosin, przy czym

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Murayama T.: *Ajia josei kikin setsuritsu ni atatte no naikaku sōridaijin no aisatsu* 18.07.1995 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-081.html> [Dostęp 22.12.2022].

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Ibidem.

premier złożył je od siebie. Był przekonany, że „tylko szczere podejście do rozwiązania tej sprawy przyczyni się do pogłębienia relacji z innymi państwami regionu i nie tylko. (これらを誠実に実施していくことが、わが国とアジア近隣諸国等との真の信頼関係を強化、発展させることに通じるものと確信しております。 *Korera no koto o seijitsu ni jishhi shiteiku koto ga, wagakuni to Ajia kinrin shokoku nado to no shin no shinrai kankei o kyōka, hatten saseru*)”¹⁶³. Zarówno odezwa, jak i przemowa premiera zostały opublikowane we wszystkich ogólnokrajowych gazetach w dniu rocznicy zakończenia wojny. Można jednak dostrzec, że przemowa premiera jest bardziej stonowana niż odezwa. Nie zmienia to jednak wspólnego celu jakim jest rekompensata dla „kobiet pocieszycielek”.

Premier Murayama kontynuując swoją politykę, w związku z pięćdziesiątą rocznicą zakończenia wojny wydał oświadczenie, które otrzymało później oficjalne tłumaczenia na języki: angielski, koreański i chiński.

W oświadczeniu kilkakrotnie pojawia się zwrot „w kraju i za granicą (内外 *naigai*)” . Podobnie jak w przemówieniu sprzed roku, początkowo ofiary wojny są traktowane zbiorczo, bez rozróżniania narodowości. Premier w następnej kolejności opisuje pokrótce trud odbudowy Japonii i dziękuje wszystkim, którzy do tej odbudowy się przyczynili, a więc Japończykom, ale również Stanom Zjednoczonym i innym państwom. Po podziękowaniach przychodzi czas na meritum. Na początku głównej części wskazuje, jak cenny jest pokój oraz na „konieczność przekazywania tragiczności wojny kolejnym pokoleniom”¹⁶⁴. Kilka zdań poświęca również na omówienie przedstawionej przez siebie rok wcześniej Inicjatywy Pokoju, Przyjaźni i Wymiany. Była ona elementem budowania zaufania z krajami regionu Azji i Pacyfiku i w momencie przemówienia była już realizowana. W tym kontekście należy zatem rozumieć dalszą część przemówienia. Kluczowy fragment rozwinięcia brzmi następująco:

„W niedalekiej przeszłości w wyniku omylnej polityki państwa, Japonia wstąpiła na drogę wojny i pogrążyła naród japoński w kryzysie, a poprzez rządy kolonialne i agresję (植民地支配と侵略 *shokuminchi shihai to shinryaku*), spowodowała ogromne zniszczenia i cierpienia

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ MOFA: *Sengo 50 shūnen no shūsenkinenbi ni atatte*” (*iwayuru Murayama danwa*) 15.08.1995 [W:] mofa.go.jp [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/press/danwa/07/dmu_0815.html [Dostęp 24.03.2023].

(多大の損害と苦痛 *tadai no songai to kutsū*) ludności krajów Azji. Przyjmujemy z pokorą niezaprzeczalną prawdę historyczną (歴史の事実 *rekishi no jijitsu*) i chcemy wyrazić po raz kolejny szczery żal (あらためて痛切な反省 *aratamete tsūsetsu-na hansei*) i przeprosić z serca (心からのお詫びの気持ちを表明 *kokoro kara no owabi no kimochi o hyōmei*). Ponadto chciałbym ofiarować moje głębokie kondolencje wszystkim ofiarom, zarówno w kraju jak i za granicą (深い哀悼の念を捧げます *fukai aitō no nen o sasagemasu*)¹⁶⁵. „Żal” pojawia się w tym oświadczeniu jeszcze raz, we frazie wyrażającej „głęboki żal”, tym razem w nawiązaniu do Japonii jako kraju odpowiedzialnego, który „odrzucił zadufany nacjonalizm (独善的なナショナリズムを排し *dokuzen-teki nashonarizumu o hai-shi*)”¹⁶⁶. W końcowej części przemówienia podnosi również, że Japonia jest na arenie międzynarodowej orędownikiem redukcji zbrojeń, a w szczególności broni jądrowej. Ta właśnie postawa jest, jak wierzy, „zadośćuczynieniem (つぐない *tsugunai*) przeszłości i środkiem do ułagodzenia dusz ofiar”¹⁶⁷.

Oświadczenie nie jest rozbudowane, nie wymienia szczegółowo wojennych przewinień Japonii i ujmuje przeprosiny dla wszystkich ofiar zbiorczo. Podkreśla wiarygodność japońskiego państwa jako partnera, który dąży do pokojowej współpracy. Przemówienie to wraz z przemówieniami premierów Koizumiego i Abe, omówionymi w dalszej części niniejszego rozdziału są podstawowymi dokumentami, na które powołuje się MSZ w kontekście japońskich „problemów historycznych”. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że te trzy dokumenty są osnową japońskiej polityki historycznej.

Murayama stworzył podwaliny dla sprawy zadośćuczynienia „kobietom pocieszycielkom”. Za kadencji kolejnego premiera, Hashimoto Ryūtarō, weszło ono w fazę realizacji. Jednym z jej elementów były listy od premiera Japonii wysyłane do zidentyfikowanych ofiar. Na listach znalazły się podpisy kolejnych trzech premierów, których kadencje przypadły na lata działalności Fundacji. Są to premierzy: Obuchi Keizō, Mori Yoshirō i Koizumi Jun’ichirō. Ujednoliconą treść listów oparta jest na dokumentach wcześniejszych, łącznie ze słownictwem oraz frazami przeprosin uprzednio już podnoszonymi. Posiadają trzy

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Ibidem.

wersje językowe: japońską, angielską i koreańską¹⁶⁸. Nowością wobec poprzednich dokumentów związanych z tą sprawą jest pojawienie się wyrażenia o „moralnej odpowiedzialności Japonii (道義的な責任 *dōgiteki-na sekinin*)”. W 1998 roku niewielkie fragmenty listów w języku koreańskim i angielskim zostały zmienione. W języku koreańskim doszło do zmiany słowa oznaczającego „przeprosiny”. Początkowo zastosowano słowo, które można interpretować jako „przeprosiny za błąd (사과 *sagwa*)”¹⁶⁹. W poprawionej wersji widnieje słowo oznaczające „przeprosiny za poważne przewinienie (사죄 *sajoe*)”¹⁷⁰. Wersja japońska w tym aspekcie pozostaje bez zmian. Wersja angielska z kolei, modyfikuje zwrot „my personal feelings” - „moje osobiste uczucia” do frazy „my feelings” - „moje uczucia”¹⁷¹. „Kobiety pocieszycielki” otrzymywały jeszcze jeden list. Był on podpisywany przez dwóch kolejnych prezesów zarządu Fundacji, Harę Bunbeia i byłego premiera Murayamę. Jako list skierowany od Fundacji, nawiązuje on do słów używanych m.in. w omówionej uprzednio odezwie do narodu. List również posiada trzy wersje językowe¹⁷².

Z uwagi na charakter przedsięwzięcia, jakim była Fundacja, powstały również dokumenty związane z realizacją jej założeń w każdym z państw, z którymi wypracowano formę współpracy. Dostosowywano więc realizację zadośćuczynienia w sposób preferowany przez lokalne władze. Ostatecznie udało się nawiązać współpracę z Indonezją, Filipinami, Holandią, Tajwanem i Koreą Południową, z różnym jednak skutkiem. Co do słownictwa, to w dokumentach Fundacji, umowach czy informacjach prasowych skierowanych do „kobiet pocieszycielek”, można zauważyć trend do używania słownictwa stosowanego wyłącznie przez Fundację przy jednoczesnym odwoływaniu się do roli państwa japońskiego w zainicjowaniu istnienia i działań tej organizacji¹⁷³.

¹⁶⁸ Obecnie wszystkie wersje językowe są dostępne online.

¹⁶⁹ *Moto ianfu no katagata e no naikaku sōri daijin no owabi no tegami. Kankokugo* [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/pdf/0211.pdf> [Dostęp 31.03.2023].

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ *Letter from Prime Minister to the Former Comfort Women* [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/e6/statement-12.html> [Dostęp 31.03.2023].

¹⁷² Obecnie wersję koreańską można odnaleźć za pomocą strony web.archive.org [online] <https://web.archive.org/web/20171231031735/http://www.awf.or.jp/k6/statement-13.html> [Dostęp 31.03.2023].

¹⁷³ Na przykład *Kankoku ni okeru jigyo kaishi ni kan-suru Kanehira Teruko hōkan danchō no „oshirase”* 11.01.1997[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-18.html> [Dostęp 3.06.2023], *Taiwan no moto „jūgun ianfu” no katagata ni tai-suru Ajia Josei Kikin no jigyo ni tsuite* 2.05.1997[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/pdf/0192.pdf> [Dostęp 3.06.2023], *Kankoku ni okeru jigyo jishhi ni kan-suru shinbun kōkoku* 6.02.1998[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-21.html> [Dostęp 3.06.2023].

W kwestii „kobiet pocieszycielek” szczególnie interesująca z punktu widzenia niniejszej pracy jest interpelacja posłanki Takaichi Sanae z PLD¹⁷⁴. Zadana została ona podczas 141. nadzwyczajnej sesji parlamentu w 1997 roku. Pytania dotyczyły zgodności podręczników z podstawami certyfikacji. Są one wprost pytaniami o opinię rządu w poniższych kwestiach: 1. Czy treści związane z problemem „kobiet pocieszycielek” są odpowiednie dla uczniów na etapie gimnazjum? 2. Czy podręczniki nie są jednostronne w swoim przekazie na ten temat, czego zabrania podstawa certyfikacji? 3. Czy nazywanie „kobiet pocieszycielek” „wojskowymi kobietami pocieszycielkami (従軍慰安婦 *jūgun ianfu*)” nie wprowadza w błąd co do statusu tych kobiet? 4. Czy podręczniki nie opisują niepotwierdzonych informacji o „zmuszaniu” tych kobiet jako o faktach?¹⁷⁵ Odpowiedź została udzielona na piśmie z datą 24 czerwca 1997 roku. Stanowisko rządu wobec tych pytań można właściwie zawrzeć w jednym zdaniu: Certyfikacja podręczników przebiega w sposób obiektywny i oparta jest na badaniach i danych naukowych. Nie ma jednak w ogóle odniesienia do pytania ostatniego¹⁷⁶. Miesiąc później ta sama posłanka zadała ponowne pytanie w tej sprawie. Odpowiedzi również są podobne, niemniej przeformułowane pytanie czwarte również otrzymuje odpowiedź. Rząd twierdzi, że badania zlecone na początku lat dziewięćdziesiątych nie wykazały, by kobiety były w zmuszane siłą do bycia „pocieszycielkami”¹⁷⁷. Odpowiedź ta jest obecnie wskazywana jako jeden z elementów oficjalnego stanowiska rządu japońskiego, umieszczonego na stronie MSZ. Same zaś pytania i odpowiedzi do nich świadczą o tym, że w partii rządzącej stanowiska w temacie pocieszycielek były podzielone.

W 1998 roku Kim Dae-jung, prezydent Korei Południowej, otrzymał od Hary, piszącego w imieniu Fundacji, obszerny list, który można obecnie znaleźć w trzech wersjach językowych, a więc japońskim, angielskim i koreańskim. W liście tym Hara wyjaśnia sytuację inicjatywy w Korei, która według niego jest niweczona przez działania rządu koreańskiego. Chodzi o wypłacane przez Koreańczyków świadczenia na rzecz starszych kobiet, „*halmeoni* (

¹⁷⁴ Takaichi należała w tym czasie do frakcji konserwatywnej ugrupowania, Seiwa Seisaku Kenkyūkai, znanej również jako frakcja Abe.

¹⁷⁵ Takaichi S.: „*Ianfu*” *mondai no kyōkasho keisai ni kan-suru shitsumon shuisho* 6.10.1997[online] https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumona.nsf/html/shitsumon/a141001.htm [Dostęp 3.06.2023].

¹⁷⁶ Hashimoto R.: *Shūgi'in gi'in Takaichi Sanae-kun teishutsu „ianfu” mondai no kyōkasho keisai ni kan-suru shitsumon ni tai-suru kaibensho* 24.10.1997 [online] https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumona.nsf/html/shitsumon/b141001.htm [Dostęp 3.06.2023].

¹⁷⁷ Takaichi S.: „*Ianfu*” *mondai no kyōkasho keisai ni kan-suru saishitsumon shuisho* 21.11.1997[online] https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumona.nsf/html/shitsumon/a141013.htm [Dostęp 3.06.2023].

ハルモニ)”¹⁷⁸, które wykluczają otrzymanie zadośćuczynienia z Japonii. List nawiązuje do doniesień prasowych, według których muszą one podpisywać oświadczenia o niepobraniu pieniędzy z Fundacji. Z kolei w przypadku, kiedy już takie pieniądze pobrały, w celu uzyskania świadczeń koreańskich muszą być one zwrócone. Hara prosi w liście o zaprzestanie praktyki oświadczeń o niepobieraniu pieniędzy z Fundacji oraz o wypłacanie ich wszystkim¹⁷⁹.

List ten jest o tyle istotny, że pokazuje pewien kontrast z oficjalnymi rządowymi oświadczeniami. Jest o wiele bardziej emocjonalny i bezpośredni, podobnie zresztą jak inne komunikaty Fundacji. Podobne dokumenty wyższego szczebla, z kolei, jak na przykład komunikacja między głowami rządów, zawierały dokładnie skopiowane frazy z oficjalnych oświadczeń i decyzji, choćby Murayamy czy Kōno. Np. list premiera Hashimoto do ówczesnego premiera Niderlandów, Kooka, datowany na 15 lipca 1998 roku. W nim, premier Japonii prosząc o pomoc w realizacji misji Fundacji, słowo w słowo podaje przytoczone przy omawianiu wcześniejszych dokumentów rządowych m.in. sformułowania o „przeprosinach z serca i głębokim żalu”¹⁸⁰. Zresztą dodaje, że jego rząd podtrzymuje i nie zamierza zmieniać stanowiska rządów poprzednich. W obu przypadkach pojawia się stosowane również w uprzednich rządowych japońskich komunikatach wyrażenie „tzw. kobiety pocieszycielki”¹⁸¹. W przypadku listu nie są one ujęte jednak w cudzysłów. List posiadał dwie wersje językowe- japońską i angielską.

Działania w sprawie „kobiet pocieszycielek” były podejmowane w stosunkach japońsko-koreańskich równoległe z innymi tematami. Kolejnym dokumentem nawiązującym do historii pomiędzy tymi państwami była Wspólna Deklaracja o Nowym Partnerstwie na 21 wiek. Deklarację w imieniu Japonii podpisał premier Obuchi wraz z prezydentem Korei Południowej Kim Dae-jungiem. Kwestie historyczne są w nim opisane raczej pobieżnie, frazami używanymi we wcześniejszych rządowych dokumentach. Mowa jest o „wielkim cierpieniu i bólu spowodowanymi podbojem kolonialnym”¹⁸² czy „nieszczęśliwej

¹⁷⁸ Słowo to oznacza również babcię, ale może być użyte jako zwrot do lub o starszej kobiecie. Co ciekawe, jest to słowo koreańskie, użyte w wersji japońskiej w transkrypcji.

¹⁷⁹ Hara B.: *Hara Bunbei Ajia Josei Kikin rijichō yori Kimu De Jun daitōryō e no shokan* 06.1998[online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-22.html> [Dostęp 3.06.2023].

¹⁸⁰ Hashimoto *naikakusōri daijin ga Oranda-koku Kokku shushō ni okutta tegami*[W:]www.awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-24.html> [Dostęp 03.06.2023].

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Hashimoto R.: *Nikkan kyōdō sengen: 21-seiki ni muketa arata Nikkan pātonāshipu* 15.07.1998[online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/na/kr/page1_001262.html [Dostęp 03.06.2023].

przeszłości”¹⁸³. Jedyne, co można uznać za nową jakość, to wskazanie na „potrzebę pogłębienia świadomości historycznej w obu narodach”¹⁸⁴. Jest to jednak stwierdzenie bardzo ogólne.

Niespełna dwa miesiące później podobna deklaracja powstała w porozumieniu z Jiang Zeminem reprezentującym ChRL. Nawiązanie do problemów historycznych między Japonią i Chinami pojawia się w połowie deklaracji, która przypomina najpierw jednak o ponad dwóch tysiącach lat przyjaznej historii i wymiany kulturalnej. Następnie odwołuje się do Deklaracji o normalizacji stosunków z 1972 roku oraz do Oświadczenia Murayamy z 1995 roku. Wskazuje, że te dokumenty wyraziły, iż Japonia „zdała sobie sprawę z odpowiedzialności za zadane podczas inwazji (*shinryaku*) cierpienia (...) oraz okazała wobec nich głęboki żal”¹⁸⁵. Poza tym jednak nie zawiera szczegółowych informacji na temat „problemów historycznych” Japonii. Jiang oczekiwał przeprosin w formie pisemnej, jednak nic takiego nie uzyskał¹⁸⁶.

Lata 2000-2022

Murayama, jak wspomniano wcześniej, został po zakończeniu kadencji premiera prezesem wykonawczym Fundacji. Miało to miejsce w roku 2000 i zbiegło się w czasie z piątą rocznicą jej powstania. Sekretarz gabinetu Nakagawa Hidenao, podczas konferencji prasowej gratulując byłemu premierowi, opisuje jednocześnie pokrótce sytuację Fundacji używając wypracowanych już fraz, takich jak „tzw. kobiety pocieszycielki”¹⁸⁷. Nową jakością są w jego wypowiedzi jedynie kwestie finansowe. Fundacja łączyła z różnych dotacji i wpłat około 450 mln jenów, a zadośćuczynienie otrzymało indywidualnie 170 osób¹⁸⁸.

Informacje te, uwzględniając nieco więcej szczegółów, podaje zresztą sama Fundacja w swoich wcześniejszych dokumentach, a zbiorczo w raporcie wydanym z okazji swojego pięciolecia w tym samym dniu, w którym Murayama stanął na jej czele. Wskazuje na różnicę podejść we współpracy z partnerami zagranicznymi w poszczególnych państwach. Zestawiony jest sposób podejścia do kwestii „kobiet pocieszycielek” na Filipinach z podejściem w Korei Południowej i na Tajwanie. Na Filipinach, gdzie organizacje pozarządowe wraz ze specjalną

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ *Heiwa to hatten no tame no yūkō kyōryoku pātonāshipu no kōchiku ni kan-suru Nicchū kyōdō sengen* [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/china/nc_sengen.html [Dostęp 03.06.2023].

¹⁸⁶ Wardęga J.: *Chiński nacjonalizm. Rekonstruowanie narodu w Chińskiej Republice Ludowej*, Kraków 2014, s.303.

¹⁸⁷ Nakagawa H.: *Murayama Tomiich rijichō shūnin ni atari Nakagawa Hidenao naikaku kanbōchōkan kisha kaiken hatsugen yōshi* 1.09.2000[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-27.html> [Dostęp 03.06.2023].

¹⁸⁸ Ibidem.

komisją z ramienia rządu rozpatrują wnioski o zadośćuczynienie i przekazują pozytywne rozpatrzenia stronie japońskiej, zadośćuczynienie otrzymało blisko 160 osób¹⁸⁹. Zarówno w Korei Południowej, jak i na Tajwanie zaś, wskazuje się na „brak zrozumienia”¹⁹⁰ dla inicjatywy przez organizacje pozarządowe, a w Korei również przez media. Raport w miejscu opisującym sytuację Fundacji w Korei konkluduje, że od czasu listu Hary do prezydenta Kim Dae-junga jej działalność jest tam zawieszona. Aby podkreślić niezasadność braku współpracy, raport opisuje sytuację przekazania zadośćuczynienia i listu „pewnej koreańskiej ofierze”¹⁹¹, która początkowo nie chciała się spotkać z przedstawicielem Fundacji, ale w końcu wyraziła zgodę. Po odczytaniu listu od premiera Japonii rozplakała się, przytuliła przedstawiciela Fundacji i opowiedziała o swoich przeżyciach jako „kobieta pocieszycielka”. Raport przywołuje podobne reakcje z Holandii, gdzie „kobiety pocieszycielki” otrzymały rekompensaty przy pomocy tamtejszego rządu oraz list do premiera Kooka. Reakcje te również były pozytywne. Dokument wspomina także o innych aspektach działania Fundacji, jak na przykład działalność wydawnicza i publikacyjna, również w Internecie¹⁹².

W roku 2001 premierem został Koizumi Jun'ichirō z PLD, a jego kadencja była jedną z dłuższych w powojennej Japonii, gdyż trwała ponad pięć lat. W tym okresie Fundacja skończyła swoje działania związane z wypłatami zadośćuczynień. W 2003 roku pojawiło się stanowisko rządu Japonii w sprawie „tzw. kobiet pocieszycielek”¹⁹³, które było podsumowaniem działań podjętych od początku lat dziewięćdziesiątych, w tym pokrótce opisywało działania Fundacji w poszczególnych krajach oraz działania Japonii podjęte na arenie międzynarodowej w związku z przeciwdziałaniem przemocy wobec kobiet.

Sprawa „kobiet pocieszycielek” tymczasowo przycichła, natomiast wiodącym problemem związanym z „polityką historyczną” Japonii na chwilę ponownie został chram Yasukuni. Premier Koizumi już w pierwszym roku kadencji na dwa dni przed 56. rocznicą zakończenia wojny, 13 sierpnia 2001 roku, udał się do chramu i wydał oświadczenie. Zaczyna się ono od wyrażenia żalu i przeprosin z powodu wyrządzonych przez Japonię krzywd, nawiązując słownictwem do wcześniejszych wypowiedzi, choćby Murayamy. Wspomina np. o

¹⁸⁹ AWF: *Ajia Josei Kikin setsuritsu 5 shūnen katsudō hōkoku* 1.09.2000 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-26.html> [Dostęp 03.06.2023].

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ Ibidem.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ *Iwayuru jūgun ianfu mondai ni tai-suru Nihon seifu no shisaku* 01.2003[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-32.html> [Dostęp 03.06.2023].

„omyłnej polityce państwa”¹⁹⁴. Podkreśla, że wizyty w Yasukuni mają na celu podziękowanie za ofiarność wobec ojczyzny, która obecnie dąży do pokoju. Następnie stwierdza, że z uwagi na kontrowersje, jakie wywołują one nie tylko w samej Japonii, ale również za granicą, premier zapowiada odwiedziny w Yasukuni w inne dni, przepraszając za wycofanie się z wcześniejszych deklaracji. Stwierdza, że ruch ten jest w narodowym interesie Japonii. Wymieniając z nazwy Chiny i Koreę Południową stwierdza, że chciałby porozmawiać z decydentami w tych państwach o swoim podejściu do powyższej sprawy. Niemniej zdaje sobie sprawę, że potrzebna jest dyskusja zarówno w Japonii, jak i za granicą, o miejscach takich jak właśnie Yasukuni czy Chidori-ga-fuchi¹⁹⁵. Można odnieść wrażenie, że oświadczenie to jest skierowane głównie do zwolenników PLD i Koizumiego. Oddziela definitywnie to, co premier sądzi osobiście, od tego, co robi jako szef japońskiego rządu, co ujawnia pewną dychotomię między tym, co prywatne a państwowe. Kontrastuje to z postawą Murayamy, którego osobiste zapatrywania ujawniały się w jego inicjatywach i działalności.

W tym samym roku, w październiku, podczas pobytu w ChRL premier Koizumi został oprowadzony po „Muzeum oporu przeciwko japońskiej agresji”¹⁹⁶. Premier w oświadczeniu opublikowanym przez japońską ambasadę w Chinach, używając utartych już fraz przeprosin, wskazuje, że Japonia chce obecnie działać dla pokoju poprzez uczestnictwo w społeczności międzynarodowej i pogłębianiu przyjaznych stosunków z partnerami. Kontrastuje taką postawę swojego państwa z niedawnym atakiem terrorystycznym w Stanach Zjednoczonych z 11 września 2001 roku¹⁹⁷.

Koizumi udał się do Yasukuni ponownie w kwietniu 2002 roku i wydał po wizycie oświadczenie, w którym stwierdził, że takie wizyty „z uwagi na znaczenie miejsca dla wielu obywateli są oczywiste”¹⁹⁸. W tym samym roku opublikowany został raport z ustaleń panelu, który rozważał możliwość ustanowienia miejsc pamięci, które mogłyby służyć „żałobie i

¹⁹⁴ Koizumi J.: *Koizumi naikaku sōri daijin no danwa* 13.08.2001 [online] <https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/284573/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2001/0813danwa.html> [Dostęp 03.06.2023].

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Koizumi J.: *Chūgoku jinmin kōnichisensō ki'nenkan hōmon-go no Koizumi sōri no hatsugen* 8.10.2001 [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/kaidan/s_koi/china0110/hatsugen.html [Dostęp 03.06.2023].

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Koizumi J.: *Yasukuni jinja sanpai ni kan-suru shokan* 21.04.2002 [online] <https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/234460/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2002/04/21shokan.html> [Dostęp 03.06.2023].

modlitwom o pokój (追悼・平和祈念 *tsuitō / heiwa kinen*¹⁹⁹)²⁰⁰. Argumentem za takim miejscem pamięci jest według ustaleń panelu potrzeba „wzięcia nauki z historii, oplakania poległych, głębokiego przemyślenia okropności wojny i na nowo się jej wyrzekając, modlitwy o pokój”²⁰¹. Przy czym jako poległych wskazuje się wszystkie osoby, które zginęły po Restauracji Meiji w wojnach i z ich powodu, a po drugiej wojnie światowej również „aby zapewnić Japonii pokój i niepodległość oraz w działaniach na rzecz pokoju światowego”²⁰². Co istotne, miałyby to być miejsce niewyróżniające narodowości żadnej z ofiar. Raport podkreśla dalej, że istniejące już Yasukuni jest instytucją religijną, a Chidori-ga-fuchi cmentarzem i ich cele- odpowiednio „uspokajanie dusz”²⁰³ i pochówek- nie są tożsame z przeznaczeniem proponowanego miejsca pamięci, które z założenia miałyby być areligijne. Wynika to z art. 20 paragraf 3 oraz art. 89 japońskiej konstytucji, która stypuluje rozdział państwa od religii²⁰⁴. W tym dokumencie również jest nawiązanie do ataku terrorystycznego 11 września, który obok globalizacji i zmian w systemie międzynarodowym staje się argumentem do ukazania świata, iż Japonia podąża drogą pokoju²⁰⁵.

W roku 2005 ogłoszony zostaje plan zakończenia działalności Fundacji na 2007 rok²⁰⁶. W tym samym dniu opublikowany zostaje również plan rozwiązania Fundacji stworzony przez Murayamę. Kieruje w nim trzy prośby wobec rządu. Po pierwsze, aby po zakończeniu działalności Fundacji nie pozostawić byłych „kobiet pocieszycielek” samym sobie. Po drugie, aby przekazywać nadal uczucia Fundacji „ofiaram i narodom państw-ofiar (被害者の方々と被害国の国民 *higaisha no katagata to higaikoku no kokumin*)”²⁰⁷ poprzez edukację. Po trzecie, aby podejmował odpowiednie kroki odpowiadając na współczesne problemy kobiet²⁰⁸. Murayama tym samym przekazuje kolejnym rządowi rozpoczętą przez siebie inicjatywę.

¹⁹⁹ Słowo *ki'nen* w znaczeniu „modlitwa” posiada wprawdzie rodowód religijny, ale współcześnie bardzo często używane jest w biznesie i uprzejmej korespondencji.

²⁰⁰ Shushōkantei: „*Tsuitō/ heiwa ki'nen no tame no ki'nenhi tō shisetsu no arikata o kangaeu kondankai*” *hōkokusho* 24.12.2002 [W:] worldjpn.net [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/JH/20021224.O1J.html> [Dostęp 03.06.2023] O procesie dyskusyjnym można znaleźć nieco więcej np. u Saaler’a s.116-120. Tam szerzej również o miejscach pamięci.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Ibidem.

²⁰⁴ Ibidem.

²⁰⁵ Ibidem.

²⁰⁶ Murayama T.: *Josei Kikin no 2007 nen kaisan hōshin ni kan-suru Murayama Tomiichi rijichō no happyōbun* 24.01.2005 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-33.html> [Dostęp 03.06.2023].

²⁰⁷ Hosoda H.: *Josei Kikin no 2007 nen kaisan hōshin ni kan-suru naikaku kanbōchōkan no kisha happyō* 24.01.2005 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-34.html> [Dostęp 03.06.2023].

²⁰⁸ Ibidem.

W 2006 roku na międzynarodowym sympozjum Wada Haruki przedstawił w imieniu Fundacji raport na temat jej działalności. Również i w tym przypadku można dostrzec różnice z oficjalnym przekazem rządu. We fragmencie dotyczącym działalności na Filipinach raport wprost stwierdza, że większość zgłaszających się osób to były kobiety, które zostały „na terenach okupowanych przez wojska japońskie porwane przez żołnierzy i przetrzymywane oraz przez pewien czas gwałcone”²⁰⁹. Pewną różnicą z raportami pisanymi podczas czynnej działalności Fundacji w innych państwach jest również stwierdzenie, iż to rządy Korei Południowej i Tajwanu wraz z organizacjami pozarządowymi odmawiały współpracy z Fundacją²¹⁰. Wcześniej wprost mowa była tylko o organizacjach czy mediach. Nowością jest również wspomnienie o innych państwach, w których Fundacja nie zdołała rozpocząć działalności, czyli m.in. Chinach czy Korei Północnej. Jak mówi raport, „rząd japoński działając poprzez Fundację częściowo nie rozwiązał jeszcze tej sprawy”²¹¹.

Oprócz spraw partykularnych, miały miejsce również ogólne oświadczenia związane z historią. Koizumi, przemawiając na konferencji Azja-Afryka w kwietniu 2005 roku, ustalonymi we wcześniejszych dokumentach frazami wskazał, że Japonia zadała cierpienie wielu narodom poprzez kolonizację i napaść zbrojną. „Skromne podejście do prawdy historycznej”²¹², „głęboki żal”²¹³ i „przeprosiny z serca”²¹⁴ również są obecne. Premier nawiązał także do faktu, że Japonia po drugiej wojnie światowej stała się mocarstwem gospodarczym bez bycia potęgą militarną. Zaznaczył po raz kolejny, że Japonia chce budować pokój i dobrobyt we współpracy z innymi państwami. Nawiązał do działań mających na celu zapobieganie ówczesnym zagrożeniom, proliferacji broni dalekiego zasięgu czy terroryzmu, a także udział w misjach pokojowych. Poza tym mówił również o ODA²¹⁵.

Tekst przemówienia ze spotkania przywódców Azji i Afryki można potraktować częściowo jako wstęp do oświadczenia wydanego w tym samym roku podczas przypadającej sześćdziesiątej rocznicy zakończenia wojny. Oświadczenie Koizumiego nie jest szczególnie rozbudowane. Ideą i częściowo słownictwem nawiązuje do Oświadczenia Murayamy. Na przykład w dłuższej, przywoływanej wielokrotnie już frazie dotyczącej przeprosin, przez którą

²⁰⁹Wada H.: *Ajia Josei Kikin katsudō hōkoku* 19.11.2006 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-37.html> [Dostęp 03.06.2023].

²¹⁰ Ibidem.

²¹¹ Ibidem.

²¹² Koizumi J.: *Ajia-Afurika shunō kaigi ni okeru Koizumi sōri daijin supiichi* 22.04.2005 [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/press/enzetsu/17/ekoi_0422.html [Dostęp 03.06.2023].

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ Ibidem.

wskazuje na winę Japonii w napaści i zadaniu cierpień²¹⁶. Podkreśla podobnie jak Murayama, że Japonia dąży do pokoju. W dużej mierze Koizumi przypomina jednak swoje wcześniejsze wypowiedzi. Sięgając po stwierdzenia o „niechętnych ofiarach wojny”²¹⁷, „poległych nie z własnej woli”²¹⁸, wspomina ich cierpienia na pierwszym miejscu, nie łącząc ich tak jak to było u Murayamy, z ofiarami „w kraju i za granicą”. Nowym elementem jest wskazanie na przyjęcie postanowień Traktatu pokojowego z San Francisco i uznanie go za pierwszy krok w powrocie do społeczności międzynarodowej²¹⁹. Podobnie jak w swoich wcześniejszych wypowiedziach wskazuje na pokojową działalność Japonii w ramach ONZ czy poprzez japońskie ODA. Kolejnym nowym elementem jest wskazanie, że Japonia wyrażała swój żal poprzez działania podjęte przez ostatnie sześćdziesiąt lat. Następuje po tym stwierdzenie, iż „ówczesne społeczeństwo japońskie to w siedemdziesięciu procentach osoby urodzone po wojnie, wychowane w duchu pokojowym i dążące do pokoju”²²⁰. Nawiązuje, podobnie jak Murayama, do teraźniejszości i przyszłości, mówiąc o współpracy z państwami azjatyckimi na polu gospodarczym i kulturowym. Wskazuje jednak na potrzebę współpracy na rzecz pokoju i rozwoju w regionie, do czego, jak uważa, mogłoby się przyczynić „spojrzenie w prawdzie na historię”, czy też „prawidłowe spojrzenie na historię”²²¹. Podobnie jak Murayama wspomina o tym, iż Japonia była jedynym państwem, które ucierpiało w wyniku bomby atomowej, a które chce brać odpowiedzialność jako członek społeczności międzynarodowej, dążąc do pokoju (不戦の誓いを堅持し *fusen no chikai o kenji-shi*)²²².

Rok później Koizumi w wywiadzie w kolejną rocznicę zakończenia wojny odpowiada na pytania dziennikarzy po odwiedzeniu Yasukuni. Na wstępie powtarza frazy o ofiarach, na których zbudowana jest Japonia oraz o tym, że nie może już nigdy więcej wywołać wojny. Następnie premier, mówiąc o swojej piątej wizycie, analizuje krytykę, które wywoływały one przez ten czas. Po pierwsze odpowiada na argumenty, aby unikać wizyt w Yasukuni, gdyż są

²¹⁶ Koizumi J.: *Naikaku sōri daijin danwa* 15.08.2005 [online] <https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11236451/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2005/08/15danwa.html> [Dostęp 03.06.2023].

²¹⁷ Ibidem.

²¹⁸ Ibidem.

²¹⁹ Ibidem.

²²⁰ Ibidem.

²²¹ Ibidem. Oficjalna wersja angielska tłumaczy ten fragment jako „rightly recognizing the history”, co nastęrcza podobnie jak japoński oryginał pewnych trudności interpretacyjnych. Może chodzić tutaj zarówno o fakt, iż historii należne jest jej „uświadomienie sobie”, jej zrozumienie, aby następnie budować przyszłość z azjatyckimi partnerami, ale także, żeby „zrozumieć ją we właściwy sposób”, co jest stwierdzeniem bardzo ambiwalentnym. Może bowiem chodzić o dążenie do prawdy, ale również o „właściwą” narrację wydarzeń historycznych, które są uważane za prawdę.

²²² Ibidem.

one nieprzyjemne dla Chin i Korei Południowej i wywołują ostry sprzeciw. Zdaniem Koizumiego „rozbieżności w pewnych kwestiach między liderami państw są nie do uniknięcia i nie mogą powodować rezygnacji z rozmów na szczycie”²²³. Podnosi po drugie zarzut, że są w Yasukuni czczeni zbrodniarze wojenni, skazani za zbrodnie typu A. Argumentuje jednak, że nie dla nich udaje się do chramu, a po to, by „uczcić osoby, które doświadczyły wojny, w której nie chciały brać udziału”²²⁴. Po trzecie podnosi, że artykuły japońskiej konstytucji mówiące o rozdziale państwa od religii są źle interpretowane. Według premiera nie promuje on szintoizmu. Szczególnie, że nie ma podobnych głosów, gdy corocznie odwiedza Ise Jingū- najważniejszy chram szintoistyczny w Japonii. Twierdzi też, że nie robi tego, by „gloryfikować (美化 *bika*)” wojnę, usprawiedliwiać ją, czy „wychwalać militarystykę (軍国主義を称揚 *gunkokushugi o shōyō*)”²²⁵. Kolejne odpowiedzi na pytania dziennikarzy dotyczyły np. daty wizyty, tym razem dokładnie w rocznicę zakończenia wojny, na co premier stwierdził, iż niezależnie od daty wizyta jest krytykowana. Zaznacza jednak, że wybiera się również do Chidori-ga-fuchi, co potwierdza traktowanie tych miejsc przez premiera jako właśnie miejsc pamięci. Znamienna jest również odpowiedź premiera na stwierdzenie dziennikarza, że bardzo dużo uwagi poświęca wizytom w Yasukuni. Koizumi wskazuje, że to media skupiają się na „problemie Yasukuni”²²⁶, nie zadając mu innych pytań. Dla premiera nie ma więc „problemu” z Yasukuni. Kolejne pytanie dziennikarzy nawiązuje do powyższej wypowiedzi i dotyczy tego, czy premier w taki sam sposób będzie tłumaczył sytuację z Yasukuni przywódcom Chin i Korei. Koizumi w odpowiedzi stwierdza, że uważa, iż wizyty w Yasukuni nie powinny być „kartą przetargową”²²⁷, od której zależy, czy spotkanie na najwyższym szczeblu w ogóle się odbędzie. Potwierdza również orientowanie się na przyszłość w przyjaznych relacjach z tymi państwami. Odpowiadając jednak na jedno z kolejnych pytań stwierdza, że wizyta nie ma charakteru oficjalnego, ponownie oddzielając Koizumiego-premiera od Koizumiego-obywatela. W październiku MSZ publikuje podstawy stanowiska rządu wobec wizyt w Yasukuni, potwierdzając omówione powyżej stanowisko premiera i nadając mu rangę stanowiska rządu²²⁸.

²²³ Shushōkantei: *Koizumi sōri intabyū* 15.08.2006 [online] <https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11236451/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2006/08/15interview.html> [Dostęp 03.06.2023].

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ Ibidem.

²²⁸ MOFA: *Yasukuni jinja sanpai ni kan-suru seifu no kihonteki tachiba* 10.2005[online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/yasukuni/tachiba.html> [Dostęp 03.06.2023].

We wrześniu 2006 roku swoją pierwszą kadencję premiera rozpoczął Abe Shinzō. W roku następnym przypadło oficjalne zamknięcie działalności Fundacji, z której to okazji powstało kilka dokumentów. Murayama na spotkaniu z reporterami opisał działalność Fundacji, złożył podziękowania wobec darczyńców i powtórzył swoje oczekiwania wobec rządu japońskiego w zakresie kontynuacji opieki nad pozostałymi jeszcze „kobietami pocieszycielkami”²²⁹, następnie w imieniu Fundacji zwrócił się do ministra spraw zagranicznych z przytoczonymi prośbami w oficjalnym piśmie²³⁰.

Gdy Fundacja kończyła swoją działalność, podczas 166. sesji parlamentu, posłowie zadawali pytania związane z „kobietami pocieszycielkami” aż sześciokrotnie. Najczęściej kierowano pytania związane z poglądem premiera Abe na tę sprawę. Jedną z odpowiedzi stała się przywołana przez MSZ podstawa stanowiska rządowego w tej sprawie. Pytanie zostało zadane przez posłankę Tsujimoto Kiyomi z opozycyjnej Partii Socjaldemokratycznej. Nawiązuje ono do opracowywanej w tym czasie w Kongresie Stanów Zjednoczonych rezolucji wzywającej japoński rząd do przeprosin w sprawie „kobiet pocieszycielek” oraz komentarza premiera Abe w tej sprawie. Szczególnie chodzi o fragmenty związane ze „zmuszaniem (強制性 *kyōseisei*)”²³¹ kobiet, na co, jak wynika z przytoczonych wypowiedzi premiera, nie ma dowodów. Posłanka twierdzi, że wypowiedzi te „wywołały niepokój w Stanach Zjednoczonych i wśród przywódców państw azjatyckich”²³² i wnosi o ich wyjaśnienie. W związku z czym prosi o zdefiniowanie i odniesienie się do kwestii przymusowej rekrutacji „kobiet pocieszycielek”. Wskazuje również, że w odpowiedzi na tę rezolucję wśród polityków PLD powstał pomysł rewizji Oświadczenia Kōno, omówionego już w niniejszym rozdziale. Przy czym, jak wskazuje dalej, chodzi o podnoszony fakt, iż oświadczenie nie miało rangi decyzji gabinetu. Cytuje przy tym doniesienia „*Sankei Shimbun*”²³³, według których premier potwierdził, że istotnie Oświadczenie nie ma przypisywanej mu rangi, ale zostało „odziedziczone” po poprzednich rządach²³⁴. Ostatnim z poruszonych tematów jest książka jednego z byłych premierów z ramienia PLD, Nakasone Yasuhiro. Według interpelacji, w książce Nakasone stwierdza, że

²²⁹ *Ajia Josei Kikin kaisan kishakaiken ni okeru rijichō hatsugen yōshi* [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-38.html> [Dostęp 03.06.2023].

²³⁰ Murayama T.: *Ajia Josei Kikin no gaimu daijin e no mōshi'ire* 6.03.2007 [online] <https://www.awf.or.jp/pdf/g0196.pdf> [Dostęp 03.06.2023].

²³¹ Tsujimoto K.: *Abe shushō no “ianfu” mondai e no ninshiki ni kan-suru shitsumon shuisho* 8.03.2007 [online] https://www.shugiin.go.jp/Internet/itdb_shitsumon.nsf/html/shitsumon/a166110.htm [Dostęp 03.06.2023].

²³² Ibidem.

²³³ Gazeta o tematyce głównie ekonomicznej. O zabarwieniu konserwatywnym, pro PLD.

²³⁴ Ibidem.

będąc dowódcą podczas wojny założył dla swoich żołnierzy *ianjo*. Zapytanie w tym fragmencie dotyczy możliwości i chęci do przeprowadzenia badań w kierunku stwierdzenia „zmuszania” kobiet w *ianjo* pod dowództwem Nakasone²³⁵.

Odpowiedź, podobnie jak w przypadku zapytania sprzed dziesięciu lat nie jest pełna. W części dotyczącej planowanej amerykańskiej rezolucji wiele odpowiedzi partykularnych jest zdawkowych lub wstrzymuje się częściowo od zabrania głosu. Właściwie rząd powtarza, odwołując się do poprzednich rządowych dokumentów, iż „zmuszanie” nie zostało stwierdzone podczas zleconych przez rząd badań w latach dziewięćdziesiątych²³⁶. Z punktu widzenia niniejszej pracy ważne jest odnotowanie samego faktu, iż rezolucja ma miejsce w roku zakończenia działania Fundacji, w nawiązaniu do nacisków zewnętrznych. Odpowiadający nie chce zabierać natomiast głosu w sprawie konkretnych elementów rezolucji, które podlegają nadal dyskusji w samym Kongresie. Zwraca jednak uwagę na brak zrozumienia dla „prawdy (事実 *jijitsu*) o problemie kobiet pocieszycielek, w szczególności dla działań rządu japońskiego podjętych w tej sprawie”²³⁷. Samo zapytanie, sytuacja w nim opisana i wymuszona niejako odpowiedź utwierdzają więc istniejące już stanowisko rządowe. Przywołane wypowiedzi w zakresie dotyczącym oświadczenia Kōno wskazują i potwierdzają, iż ówczesny rząd nie rozważał stworzenia podobnego dokumentu w randze decyzji gabinetu, tylko rzeczywiście uznaje oświadczenia jako odziedziczone po wcześniejszych gabinetach. Potwierdzałoby to tezę o budowaniu stanowiska stopniowo oraz wskazuje na niechęć do zmiany decyzji już podjętych. W odpowiedzi Oświadczenie Kōno jest również uznane przez rząd za przeprosiny wobec „kobiet pocieszycielek”, wskazując niejako *implicite* na brak zasadności rezolucji. Co dotyczy zaś książki Nakasone i ewentualnych badań, odpowiadający wskazuje, że przytoczony przez pytającą ustęp jest znany rządowi, ale z uwagi na istniejące inne możliwości uzyskania informacji, badania z udziałem samego Nakasone²³⁸ nie są brane pod uwagę²³⁹.

W 2010 roku premierem został Kan Naoto z Partii Demokratycznej, która wygrała wybory w 2009 roku i utrzymała się przy władzy do roku 2012. Za jego kadencji wydane

²³⁵ Ibidem.

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ Książka Nakasone została opublikowana w 1978 roku. Premierem był w latach 1982-1987, a sprawa „kobiet pocieszycielek” stała się powszechnie znana w latach dziewięćdziesiątych. W roku 2007 Nakasone miał już 89 lat.

²³⁹ Abe S.: *Shūgi'in gi'in Tsujimoto Kiyomi kun teishutsu Abe shushō no „ianfu” mondai e no ninshiki ni kan-suru shitsumon ni tai-suru kaibensho* 16.03.2007 [online] https://www.shugiin.go.jp/Internet/itdb_shitsumon.nsf/html/shitsumon/b166110.htm [Dostęp 03.06.2023].

zostało oświadczenie premiera w związku z setną rocznicą aneksji Korei. W oświadczeniu tym już na samym początku wskazuje się, że „doprowadzono do zawięzania Traktatu o aneksji Korei przez Japonię (日韓併合条約が締結され *Nikkan heigō jōyaku wo teiketsu sare*)”, rozpoczynając „trzydziestoletni podbój kolonialny”²⁴⁰. Wspomina się następnie o sprzeciwie wobec tej japońskiej polityki przywołując np. „Ruch 1 marca (三・一独立運動 *san ichi dokuritsu undō*)”²⁴¹ i wymieniając, że kolonizacja Korei była „niezgodna z wolą (意に反し *i ni han-shi*)” ówczesnych Koreańczyków, „zabierając im państwo i kulturę (国と文化を奪われ *kuni to bunka o ubaware*), zraniła głęboko dumę narodu (民族の誇りを深く傷付け *minzoku no hokori o fukaku kizutsuke*)”²⁴². Kan używając frazy stworzone przez poprzedników wplata w swoje oświadczenie przeprosiny, zaznaczając jednak, że „ma odwagę (勇氣 *yūki*) spojrzeć na prawdę historyczną” i „podejść w uczciwy sposób do przemyślenia swoich błędów (自らの過ちを省みることに率直 *mizukara no ayamachi ni kaerimiru koto ni sotchoku*)”²⁴³. Elementy te są jednak na tyle ambiwalentne, że nie znając proveniencji partyjnej premiera, można uznać, że są po prostu ozdobnikiem dla znanych już z wcześniejszych dokumentów wyrażen. Z uwagi jednak, iż jest premierem z ramienia opozycji wobec PLD, może to być próba częściowego odwrócenia dotychczasowego stanowiska rządowego. Może o tym świadczyć kolejny akapit, w którym rozpoczynając od chęci współpracy wspomina o kilku inicjatywach, które do tej pory nie pojawiały się w kontekście omawianych dokumentów. Wsparcie Koreańczyków mieszkających na Sachalinie (choć tutaj współpraca zaczęła się już w 1994 roku), wsparcie zwrócenia szczątków osób pochodzących z Półwyspu Koreańskiego oraz na oczekiwany przez stronę koreańską zwrot części kolekcji cennych książek *Joseon Uigwe* (朝鮮王朝儀軌 *Chōsen Ōchō Giki*), która została przywłaszczona przez zarządzającego w okresie aneksji gubernatora generalnego Korei (朝鮮総督府 *Chōsen sōtoku-fu*). Następnie Kan wspomina o „współdzieleniu wspaniałej kultury i tradycji dzięki trwającej od 2 tysięcy lat wymianie, która jest silna, jak nigdy dotąd, a państwa przyjaźnie ze sobą współrywalizują”²⁴⁴. Podobnie jak premierzy Murayama i Koizumi w swoich oświadczeniach dotyczących zakończenia wojny wskazuje również na ówczesne wspólne wyzwania, jakimi są budowanie pokoju i stabilności w regionie Azji Wschodniej, rozwój światowej gospodarki, rozbrojenie

²⁴⁰ Shushōkantei: *Naikaku sōri daijin danwa* 10.08.2010[online] <https://www.kantei.go.jp/jp/kan/statement/201008/10danwa.html> [Dostęp 3.06.2023].

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² Ibidem.

²⁴³ Ibidem.

²⁴⁴ Ibidem.

jądrowe czy zmiana klimatu. W ogólnym wydźwięku oświadczenie to jest więc wezwaniem do zacieśnienia współpracy i patrzenia w przyszłość.

Gdy władzę ponownie przejęła PLD, premierem został po raz drugi Abe. W 2013 roku, po odwiedzeniu chramu Yasukuni wydał oświadczenie zatytułowane *Zobowiązanie do wiecznego pokoju* (恒久平和への誓い *Kōkyū heiwa e no chikai*)²⁴⁵. Obecnie dostępne na stronie MSZ są tłumaczenia aż na osiem języków²⁴⁶. W oświadczeniu Abe zwraca uwagę na złożenie hołdu również duszom czczonym w Chinreisha, a więc duszom, które nie znalazły się w Rejestrze Dusz, ponieważ stały po przeciwnej stronie²⁴⁷. Dziękuje poległym za ich ofiarę, by w kolejnym zdaniu zaznaczyć, że Japonia nie może po raz kolejny wywołać wojny. Abe zauważa z przykrością, że wizyty w Yasukuni stają się problemem politycznym i dyplomatycznym. Stwierdza, że wizyta w rocznicę zaprzysiężenia jego rządu nie miała na celu „oddania czci zbrodniarzom wojennym (戦犯を崇拜する *senpan o sūhai suru*)”²⁴⁸, lecz właśnie zdanie tym duszom sprawozdania z roku rządów. Pod koniec wskazuje, iż nie było jego intencją „zranienie uczuć Chińczyków i Koreańczyków”²⁴⁹ i prosi swoich obywateli o zrozumienie. Stanowisko to przypomina podobne stanowisko Koizumiego.

Za kadencji Abe powrócił również temat „kobiet pocieszycielek”, a rząd wydał w 2014 roku informację na temat prowadzonej wobec tego problemu polityki²⁵⁰. Informacja ta jest obecnie jednym z podstawowych dokumentów przytaczanych na stronie MSZ. Nie ma w niej jednak nowych informacji w porównaniu do omówionych wyżej dokumentów. Jest więc tylko potwierdzeniem istniejącej już polityki rządu. W marcu tego samego roku natomiast miała miejsce cytowana na początku niniejszego rozdziału odpowiedź premiera Abe na pytanie zadane na Komisji ds. Finansowych w Izbie Wyższej, potwierdzająca dotychczasową politykę podtrzymywania wcześniejszych oświadczeń, łącznie z Oświadczeniem Kōno. Abe stwierdza też w kontekście „kobiet pocieszycielek”, że jego postawa nie różni się od tych, które utrzymywali dotychczas premierzy²⁵¹. Jednak zanim do tej deklaracji doszło, przeprowadzona

²⁴⁵ MOFA: *Abe naikaku sōri daijin no danwa ~ kōkyū heiwa e no chikai ~* 26.12.2013 [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/rp/page24_000177.html [Dostęp 03.06.2023].

²⁴⁶ Oprócz typowych dla badanych dokumentów j. angielskiego, chińskiego i koreańskiego, również j. arabski, francuski, niemiecki, rosyjski i hiszpański.

²⁴⁷ W kulturze japońskiej istnieje fenomen, objawiający się również w szinto, gdzie czci się i stawia pomniki czy chramy również przeciwnikom- np. w miejscu bitwy posągi obu daimyō, którzy toczyli między sobą walkę o dominację.

²⁴⁸ Ibidem.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ MOFA: *Ianfu mondai ni tai-suru Nihon seifu no kore made no shisaku* 14.10.2014 [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/ianfu.html> [Dostęp 3.06.2023].

²⁵¹ *Sangi'in yosan i'inkai...*

została próba rewizji tych stanowisk. Na początku 2014 roku kontrowersje wzbudziła informacja, że Oświadczenie Kōno mogło być uzgadniane z Koreą Południową. Według sekretarza gabinetu Sugi Yoshihide, nie miało to wpływu na postrzeganie Oświadczenia przez rząd, który miał je nadal podtrzymywać²⁵². Media sugerowały, że zapowiedzi, iż rząd nie ma zamiaru zmieniać zdania w sprawie przeprosin wobec „kobiet pocieszycielek”, mogły być wynikiem nacisków ze strony Stanów Zjednoczonych, aby załagodzić nastroje po wizycie Abe w Yasukuni²⁵³.

W niecały rok później przypadła siedemdziesiąta rocznica zakończenia wojny, z okazji której premier Abe przygotował obszerne przemówienie²⁵⁴. Jako najnowszy całościowy dokument mówiący o postawie Japonii wobec jej „problemów historycznych” można uznać, że jest aktualnym ramowym ujęciem polityki historycznej Japonii, szczególnie, że posiada rangę decyzji gabinetu. Z zastrzeżeniem, że dotyczy historii nowożytnej. W związku z powyższym wymaga on obszerniejszego wyjaśnienia. Dokument ten podaje szerokie tło historyczne, rozpoczynając od XIX wieku i rozrastania się zachodnich państw kolonialnych, poprzez modernizację Japonii „gdyż czuła się zagrożona”²⁵⁵, przez zwycięstwo w wojnie rosyjsko-japońskiej i „danie nadziei państwom skolonizowanym w Afryce i Azji”²⁵⁶ do pierwszej wojny światowej i stworzenia Ligi Narodów oraz Traktatu Przeciwojennego²⁵⁷. Abe wskazuje, że Japonia „podążała za światowymi trendami”²⁵⁸, ale w wyniku światowej sytuacji ekonomicznej i tzw. polityki „bloków handlowych”²⁵⁹, czuła się coraz bardziej izolowana. Zaczęła więc rozwiązywać swoje problemy siłą. W przeciwieństwie do poprzedników, Abe nie wskazuje na błędną politykę państwa japońskiego. Używa o wiele bardziej ambiwalentnego stwierdzenia, iż takich działań nie mógł zatrzymać „wewnętrzny japoński system polityczny (国内の政治システムは、その歯止めたりえなかつた *kokunai no seiji shisutemu wa, sono hadome tarienakatta*)”²⁶⁰. Poprzez Incydent Mandżurski i opuszczenie Ligi, Japonia „rzuciła wyzwanie

²⁵² Shushōkantei: *Kōno danwa sakusei katei ni kan-suru kenshō sakugyō nit suite* 20.06.2014 [W:] https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/8710091/www.kantei.go.jp/jp/tyoukanpress/201406/20_p.html [Dostęp 28.09.2024].

²⁵³ Quigley J. T.: *Abe, 'Deeply Pained' By Comfort Women Suffering, Won't Revise Kono Statement* 14.03.2014 [online] [thediplomat.com](https://thediplomat.com/2014/03/abe-deeply-pained-by-comfort-women-suffering-wont-revise-kono-statement/) [Dostęp 28.09.2024] <https://thediplomat.com/2014/03/abe-deeply-pained-by-comfort-women-suffering-wont-revise-kono-statement/>.

²⁵⁴ Abe S.: *Naikaku sōri daijin danwa* 14.08.2015 [online] https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/10992693/www.kantei.go.jp/jp/97_abe/discourse/20150814danwa.html [Dostęp 03.06.2023].

²⁵⁵ Ibidem.

²⁵⁶ Ibidem.

²⁵⁷ Pakt Brianda-Kelloga 1928 rok.

²⁵⁸ Ibidem.

²⁵⁹ Ibidem.

²⁶⁰ Ibidem.

(挑戦者 *chōsensha*) nowemu porządkowi światowemu (新しい国際秩序 *atarashii kokusai chitsujo*) zbudowanemu na wielu ofiarach²⁶¹. Następnie następuje zatrzymanie i stwierdzenie: „I Japonia siedemdziesiąt lat temu przegrała/została pokonana”²⁶².

Kolejny akapit rozpoczyna się od oddania czci wszystkim zabitym „w kraju i za granicą”²⁶³, poprzez, co jest nowością, „pochylenie głęboko głowy i wyrażenie wiecznych kondolencji wraz z głębokim żalem (痛惜の念を表すとともに、永劫の、哀悼の誠 *tsūseki no nen o arawasu to tomo ni, eigō no aikō no makoto*)”²⁶⁴. Abe wymienia następnie w podobnych słowach do Koizumiego poległych po stronie japońskiej, dodając do tego japońskie ofiary wysiedleń z dawnych kolonii, które „zginęły po wojnie z dala od ojczyzny w mroźnej czy upalnej ziemi z głodu czy chorób”²⁶⁵. Następnie dodaje ofiary bomb atomowych, bitwy o Okinawę czy nalotów bombowych na Tokio i inne japońskie miasta. Kolejny akapit nawiązuje do ofiar pochodzących z innych państw. Abe wymienia Chiny, Azję Południowo-Wschodnią i wyspy Pacyfiku. Dodaje również w przeciwieństwie do swoich poprzedników nawiązanie do „kobiet pocieszycielek”. Stwierdza, że „nie można zapomnieć, iż w cieniu pola bitwy były kobiety, których honor i godność zostały zranione”²⁶⁶.

W następnym akapicie Abe wskazuje, że „mój kraj zadał niewinnym ludziom niewymierzalny ból i cierpienie”²⁶⁷. Dodaje w kolejnym zdaniu, iż, „historii nie da się odwrócić”²⁶⁸. Wskazuje, że pokój został zbudowany na opisanych wcześniej ofiarach, co jest źródłem powojennej Japonii. Przywołuje więc ukutą już frazę, iż „nie można powtórzyć okropieństw wojny”²⁶⁹, co otwiera fragment opisujący Japonię jako państwo dążące do pokoju. Wymienia zatem działania Japonii w tym kierunku np. wielokrotne przeprosiny czy działania dla dobrobytu państw azjatyckich. Nawiązuje też do gestów pojednania z drugiej strony, np. repatriacji Japończyków z byłych kolonii czy wizyty byłych jeńców wojennych w Japonii.

Abe wskazuje dalej, podążając za przykładem Koizumiego, że w chwili wydania oświadczenia „osiemdziesiąt procent japońskiego społeczeństwa urodziło się po wojnie”²⁷⁰, dodaje jednak bardzo dobitnie, że „nie można młodemu pokoleniu kazać kontynuowania

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Ibidem.

²⁶³ Ibidem.

²⁶⁴ Ibidem.

²⁶⁵ Ibidem.

²⁶⁶ Ibidem.

²⁶⁷ Ibidem.

²⁶⁸ Ibidem.

²⁶⁹ Ibidem.

²⁷⁰ Ibidem.

przeprosin²⁷¹. W następnych akapitach, powołując się na wspomniane wcześniej zaszczości historyczne, pokazuje, jaka Japonia ma i chce być. Wskazuje ambicję do rozwiązywania problemów innych państw „zgodnie z zasadą praworządności oraz na drodze pokojowej i dyplomatycznej”²⁷². Podkreśla, że jako „jedynego państwo-ofiara bomby atomowej postuluje zakaz proliferacji i abolicję broni jądrowej”²⁷³ - co jest potwierdzeniem wcześniejszych deklaracji. Chce, aby Japonia była liderem w obronie praw kobiet. Oręduje za „otwartym międzynarodowym systemem handlowym, wspieraniu państw rozwijających się i eliminacją biedy- zarzewia konfliktu- poprzez edukację i pomoc medyczną”²⁷⁴. Konkluduje postulując działanie pod sztandarem „aktywnego pacyfizmu”²⁷⁵ wspieranego przez „państwa oparte na wolności, demokracji i prawach człowieka”²⁷⁶.

Abe używa w oświadczeniu historii, by argumentować zasadność japońskich dążeń w XXI wieku. W pewnym sensie historia staje się osią dla opowieści o teraźniejszości i przyszłości. Wydaje się więc, że użycie historii w takim rozumieniu jest dla premiera dopuszczalne. Oświadczenie przywołuje, w przeciwieństwie do oświadczeń rocznicowych Murayamy i Koizumiego, choć nie *explicite*, jeden z omawianych zewnętrznych problemów historycznych Japonii, czyli „kobiety pocieszycielki”. Dużo więcej jest natomiast nawiązań do partykularnych zagadnień z zakresu wewnętrznego.

W tym samym roku sprawa „kobiet pocieszycielek” ponownie stała się przedmiotem dyskusji w stosunkach japońsko-koreańskich. W wyniku rozmów wydano wspólne oświadczenie ministrów spraw zagranicznych dla mediów. W grudniu 2015 roku minister Kishida w imieniu rządu japońskiego wskazał, że Japonia poczuwa się do odpowiedzialności za czyny armii i nawiązuje do przeprosin premiera Abe. Następnie oświadczył, iż ustalono, że Japonia opłaci działania założonej przez koreański rząd fundacji, przy czym warunkiem finansowania będzie „ostateczne i nieodwołalne rozwiązanie”²⁷⁷ problemu „kobiet pocieszycielek” między Japonią a Koreą. Celem takiego sformułowania było „zapobieganie wzajemnym oskarżeniom na forach międzynarodowych”²⁷⁸.

²⁷¹ Ibidem.

²⁷² Ibidem.

²⁷³ Ibidem.

²⁷⁴ Ibidem.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ Ibidem.

²⁷⁷ MOFA: *Nikkan ryōgaishō kōdō kisha happyō* 28.12.2015[online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/na/kr/page4_001664.html[Dostęp 03.06.2023].

²⁷⁸ Ibidem.

Po 2015 roku nie było więcej przemówień czy oświadczeń związanych z ogólną polityką historyczną Japonii. Być może jakiś dokument pojawi się w roku 2025, z okazji osiemdziesiątej rocznicy zakończenia wojny. Niemniej, po opisanej powyżej wspólnej deklaracji pojawiały się jeszcze na forach międzynarodowych sprawy związane z „kobietami pocieszycielkami”. Najnowsze wystąpienie w tej sprawie pochodzi z oświadczenia wiceministra spraw zagranicznych na 40. sesji Rady Praw Człowieka ONZ w 2019 roku. Tsuji Kiyoto wśród bieżących spraw związanych również z prawami kobiet, nawiązał do wystąpienia delegacji Korei Południowej dzień wcześniej. Wskazał, że zgodnie z zawartym porozumieniem, rząd Japonii przekazał na inicjatywę rządu Korei Południowej 1 mld jenów, co dawało w przeliczeniu około 9 mln dolarów²⁷⁹. Mimo pozytywnych efektów tej inicjatywy, rząd Korei Południowej rozwiązał ją w 2018 roku, niezgodnie z ustaleniami z roku 2015. Warto jednak odnotować, że jednostronne wycofanie się strony koreańskiej było efektem zmiany rządu w Korei.

Wybór na prezydenta Korei Yoon Suk-yeola w 2022 roku przyniósł kolejny zwrot w stosunkach między Japonią a Koreą Południową. Według doniesień prasowych, nowa administracja była skłonna do ponownego uznania umowy z 2015 roku²⁸⁰. Ostatecznie jednak prezydent Yoon 6 marca 2023 roku zaproponował rozwiązanie odnoszące się do „pracowników przymusowych”, mówiące o rekompensatach dla ofiar i ich rodzin poprzez fundację pod kierownictwem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Bezpieczeństwa Korei²⁸¹. Podczas konferencji prasowej premier Japonii, Kishida Fumio, stwierdził, że Japonia przyjęła tę propozycję jako ruch w kierunku „przywrócenia zdrowych stosunków japońsko-koreańskich” oraz potwierdził „stanowiska poprzednich gabinetów związanych z postrzeganiem historii (*rekishi ninshiki*), włączając Wspólną deklarację japońsko-koreańską z października 1998 roku²⁸². Niemniej, sprawa „kobiet pocieszycielek” stała się stałym elementem polityki historycznej Korei Południowej w stosunkach z Japonią. Sama zaś Japonia stoi na niezmiennym stanowisku, że sprawa została rozwiązana.

²⁷⁹ MOFA: *Statement by Mr. Kiyoto Tsuji, Parliamentary Vice-Minister for Foreign Affairs of Japan, at the High-Level Segment of the 40th Session of the Human Rights Council* 26.02.2019[online] https://www.mofa.go.jp/fp/hr_ha/page4e_000986.html [Dostęp 03.06.2023].

²⁸⁰ Kyodo News: *S. Korea's next top diplomat calls "comfort women" pact with Japan official* 20.04.2022 [W:] [english.kyodonews.net\[online\] https://english.kyodonews.net/news/2022/04/d339e55f4de9-s-koreas-next-top-diplomat-calls-2015-comfort-women-pact-official.html](https://english.kyodonews.net/news/2022/04/d339e55f4de9-s-koreas-next-top-diplomat-calls-2015-comfort-women-pact-official.html) [Dostęp 22.09.2024].

²⁸¹ Office of the President of Republic of Korea: *President Yoon's solution to forced labor issue hailed by the U.S., the UN and the European Union* 7.03.2023 [W:] [eng.president.go.kr \[online\] https://eng.president.go.kr/briefing/pQmrsdtn](https://eng.president.go.kr/briefing/pQmrsdtn) [Dostęp 22.09.2024].

²⁸² Shushōkantei: *Kyū Chōsen hantō shushin rōdōsha mondai ni tsuite no kaiken* 6.03.2023 [W:] [kantei.go.jp \[online\] https://www.kantei.go.jp/jp/101_kishida/statement/2023/0306kaiken.html](https://www.kantei.go.jp/jp/101_kishida/statement/2023/0306kaiken.html) [Dostęp 22.09.2024].

Podsumowanie

Polityka historyczna rządu Japonii w omawianym okresie budowana była na podstawie wcześniejszych deklaracji i stanowisk. Po drugiej wojnie światowej Japonia, która znalazła się pod okupacją amerykańską, zacieśniała więzy z Zachodem i korzystając na sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi rozwijała się gospodarczo. Amerykańskie naciski sprawiły, że Japonia porozumiała się z Koreą Południową w 1965 roku. W 1972 roku zrezygnowała, z kolei, z dyplomatycznych relacji z Tajwanem, normując swoje stosunki z Chińską Republiką Ludową. Początek relacji z Seulem i Pekinem odbył się bez wyraźnego pojednania z ościennymi narodami, pozostawiając duże pole do sporów o historię między Japonią a sąsiadami. Pod koniec zimnej wojny Japonia była skłonna do relatywnie daleko idących gestów odnośnie do „problemów historycznych” ze względu na strategiczne znaczenie Chin i Korei Południowej w zimnowojennym układzie sił. Elementem owej polityki jeszcze w latach osiemdziesiątych była „klauzula państw sąsiednich”. Dążenia rządu w Tokio do odgrywania aktywnej roli w stosunkach międzynarodowych od lat dziewięćdziesiątych wymagały również większego otwarcia się na państwa regionu. Rosnąca asertywność Chin na arenie międzynarodowej w połączeniu z frustracją narastającą w Japonii z powodu niedoceniaenia przez Pekin i Seul pojednawczych gestów ze strony Tokio, jednak, wsparły narracje japońskich nacjonalistów, takich jak np. premier Abe, którzy postulowali nawet wycofanie się z przeprosin czy odszkodowań.

Osią polityki historycznej stały się więc: oświadczenie Murayamy (1995), potwierdzone przez oświadczenie Koizumiego (2005) i zwieńczone oświadczeniem Abe (2015). Oświadczenia te wyznaczały i podtrzymywały pewien kurs polityki historycznej Japonii w omawianym okresie. Mimo prób zmian w istniejących już partykularnych stanowiskach, choćby przełomowego Oświadczenia Kōno, otwierającego drogę do oficjalnego uznania problemu „kobiet pocieszycielek”, japońska polityka historyczna cieszyła się relatywną trwałością. Tam, gdzie partykularne problemy historyczne pojawiały się czy to inspirowane z wewnątrz, czy z zewnątrz, reakcje rządów w Tokio na te wydarzenia przyczyniły się do powstania utrzymywanych w znakomitej większości do chwili obecnej stanowisk.

ROZDZIAŁ 3.

MINISTERSTWO EDUKACJI I SYSTEM CERTYFIKACJI

Wprowadzenie

Na powstanie i dystrybucję podręczników w Japonii wpływ miał w omawianym okresie szereg aktorów wewnętrznych i elementów systemu edukacji, a także aktorzy zewnętrzni. O zainteresowaniu podręcznikami i systemem certyfikacji na zewnątrz może świadczyć fakt, że japońskie MSZ interweniowało wielokrotnie, wydając omówione we wcześniejszych rozdziałach oświadczenia, a po „kryzysie podręcznikowym” z 2001 roku i nasilających się protestach antyjapońskich w 2005 roku, w czerwcu tego samego roku opublikowało na swoich stronach zbiór linków do opisu systemu certyfikacji w języku japońskim, angielskim oraz chińskim i koreańskim²⁸³. Podręczniki były obserwowane do tego stopnia, że doszło do publikacji w Internecie przetłumaczonych na powyższe języki fragmentów ośmiu podręczników do historii związanych z kwestiami spornymi. Strona ruszyła 24 sierpnia 2005 roku z tłumaczeniami na chiński i koreański i była stopniowo uzupełniana tłumaczeniami na angielski²⁸⁴. Za tłumaczenia i publikacje odpowiadało wydawnictwo Japan Echo²⁸⁵. Strona ta została zlikwidowana w 2011 roku i w chwili pisania niniejszego tekstu jest dostępna tylko jako archiwalny zapis Internetu²⁸⁶.

Ministerstwo

Institucją, która w głównej mierze odpowiadała za tworzenie ogólnych ram zawartości podręcznika, a także jego ocenę z punktu widzenia stworzonych przez siebie kryteriów, było Ministerstwo Edukacji. Miało ono również pieczęć nad procesem wyboru podręczników,

²⁸³ MOFA: *Nihon no kyōkasho kentei seido* 06.2005 [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/kentei.html> [Dostęp 9.11.2023]. Wersja angielska zamieszczona była na stronie MOFA, wersja japońska na stronach MEXT, a wersja chińska i koreańska na stronach ambasad Japonii odpowiednio w Chinach i Korei Południowej.

²⁸⁴ Japan Echo: *Chūgakkō rekishi kyōkasho* 24.08.2005 [W:] je-kaleidoscope.jp [online] https://web.archive.org/web/20050924000736/http://je-kaleidoscope.jp/index_ja.html [Dostęp 29.01.2024].

²⁸⁵ Japan Echo: *Corporate Information* [online] <https://web.archive.org/web/20101123191952/http://www.japanecho.co.jp/en/company/index.html> [Dostęp 29.01.2024].

²⁸⁶ Domena je-kaleidoscope.jp została przejęta przez inną firmę pod koniec 2011 roku a w chwili obecnej jest nieużywana.

szczególnie w gimnazjach, z uwagi na finansowanie systemu bezpłatnych podręczników dla uczniów w szkołach realizujących obowiązek szkolny. Zmiany zachodzące w badanym okresie w całym systemie edukacji miały również podłoże polityczne, spowodowane zmieniającymi się rządami oraz elementami stanowisk w kontekście polityki historycznej. Edukacja w Japonii w okresie powojennym znajduje swoje podstawy w działaniach rządu okupacyjnego, którego celem było niedoprowadzenie do ponownej militaryzacji Japonii.

Historia współczesnego systemu edukacji w Japonii

System edukacyjny w Japonii do drugiej wojny światowej i jej reperkusje

Modernizacja Japonii w XIX wieku na wzór zachodni przyniosła wiele zmian systemowych, również w edukacji. Restauracja Meiji dążyła do stworzenia „bogatego państwa i silnej armii”²⁸⁷, a spoiwem całego państwa miał być cesarz, którego pozycję utwierdzono również prawnie²⁸⁸. Pozycję najwyższego oddania cesarstwu i cesarzowi utwierdzało również prawo edukacyjne. W początkowym etapie formowania się powszechnego systemu edukacji, reskryptem cesarskim z 1872 roku, Japonia wprowadziła obowiązkową czteroletnią podstawową edukację chłopców i dziewcząt²⁸⁹. Dopiero minister edukacji w latach 1886-1889, Mori Arinori, zaczął wprowadzać reformy na wzór edukacji pruskiej. Poza postawieniem na wierność państwu, jak to czyniono w Prusach, oparł ją także na ideach konfucjańskich²⁹⁰. Zmiany te ukonstytuował reskrypt cesarski z 30 października 1890 roku, który Gordon nazwał „trochę schizofrenicznym dokumentem”²⁹¹. Reskrypt ten wywyższał rolę cesarza i rodu cesarskiego jako głównego elementu systemu, nawiązywał do wartości zarówno zachodnich, takich jak: „dobro publiczne”, „wspólne interesy” czy „respektowanie konstytucji i praw”, jak i konfucjańskich w relacjach międzyludzkich²⁹². Po wojnie rosyjsko-japońskiej, w 1907 roku przedłużono obowiązkową edukację do sześciu lat, a następnie zmieniono programy nauczania „tak by podkreślić nacjonalizm i cesarza” oraz „podkreślono rolę nauczycieli jako urzędników państwowych”²⁹³. W krótkim okresie tzw. demokracji Taishō (1912-1926) nie zmieniło się za

²⁸⁷ Gordon, op. cit., s.70.

²⁸⁸ Ibidem, s.68.

²⁸⁹ Ibidem, s.68.

²⁹⁰ Ibidem, s.102-103.

²⁹¹ Ibidem.

²⁹² Ibidem, s.104. Mutsukawa w swoim krótkim opisie systemu edukacyjnego w Japonii, nawiązując do tradycji konfucjańskich wskazuje, że „trwały przez stulecia i są nadal żywe, mimo iż reskrypt został odwołany, a kult Cesarza oficjalnie już nie istnieje.” Mutsukawa K.: *Japanese Education System- A Short Overview* [W:] *Asian Education Systems*, Juszczyk S.(red.), Toruń 2016, s.99.

²⁹³ Gordon, op. cit., s.136.

dużo w systemie edukacji, jednak już za panowania cesarza Shōwa, w latach trzydziestych XX wieku, na czoło polityki japońskiej zaczęli wychodzić militaryści. Stawiali na „rozwój duchowy i wierność cesarzowi jako źródło siły narodu”²⁹⁴. W 1937 roku Ministerstwo Edukacji wydało manifest *Kokutai no hongī*, który wywyższał ponad wszystko rolę i wolę cesarza, lojalność i militarizm. Jednocześnie krytykował różne idee i ideologie wywodzące się z kultury zachodniej²⁹⁵. Takie podejście do edukacji zostało zmienione w konsekwencji przegranej przez Japonię drugiej wojny światowej.

Powojenny system edukacji w Japonii

Reforma edukacji w świetle okupacji i Podstawowe prawo o edukacji

Winą za wybuch wojny obarczono japońskich militarystów i nacjonalistów. Władze okupacyjne dążyły do całkowitej demilitaryzacji poprzez osądzenie „zbrodniarzy wojennych”, a także usunięcie ze stanowisk niepożądanych osób powiązanych ze starą władzą. Całkowita reorganizacja państwa powierzona została wyłonionemu w wyborach z 1946 roku rządowi premiera Yoshidy Shigeru z Partii Liberalnej (*Jiyūtō*)²⁹⁶. Ustawy musiały być akceptowane przez władze okupacyjne, a w reformę systemu wpisana została również edukacja²⁹⁷. Owocem nowego ładu była Podstawowa ustawa o edukacji z 1947 roku, przyjęta jeszcze przez rząd Yoshidy. Reskrypt cesarski zaś został uchylony w 1948 roku.

Podstawowe prawo o edukacji, nawiązując do ducha konstytucji z 1947, mówiło w preambule o „nadziei na wychowanie człowieka, którego aspiracją jest pokój i prawda, a respektując godność jednostki, koniecznie trzeba rozpowszechnić wychowanie, którego celem będzie budowanie kultury uniwersalnej a jednocześnie bogatej charakterem”²⁹⁸. W związku z tym, celem edukacji było, aby:

²⁹⁴ Ibidem, s. 196. Gordon używa frazy „spiritual education” w kontekście frakcji Drogi Imperialnej (*Kōdōha*), skrajnego ruchu nacjonalistycznego w japońskiej armii.

²⁹⁵ Ibidem, s.198.

²⁹⁶ Ibidem, s.235.

²⁹⁷ Ustawy były jednak pisane przez samych Japończyków, więc ograniczeniem stawała się kwestia czy będą one wpisywały się w politykę demilitaryzacji i demokratyzacji Japonii w rozumieniu amerykańskich decydentów. Yamazumi M.: *State Control and the Evolution of Ultrationalistic Textbooks* [W:] *Japanese Schooling. Patterns of Socialisation, Equality and Political Control*, J.J. Shields Jr.[red.], s.237.

²⁹⁸ MOFA: *Kaisei zengo no kyōiku kihonhō no hikaku* [W:] [mext.go.jp](https://www.mext.go.jp/b_menu/kihon/about/06121913/002.pdf) [online] https://www.mext.go.jp/b_menu/kihon/about/06121913/002.pdf s.1. [Dostęp 10.09.2024].

Starecka, za angielskim tłumaczeniem z *The Fundamental Law of Education* [W:] *Japanese Education Since 1945: a documentary study* Beauchamp E.R. (red.) podaje “Będziemy otaczać szacunkiem jednostki oraz zobowiązujemy się wychowywać ludzi dążących do prawdy i sprawiedliwości, a także szerzyć oświatę, której celem będzie stworzenie kultury nacechowanej zarówno uniwersalizmem, jak i bogatym indywidualizmem.” Starecka K.: *Wychowanie moralne we współczesnej szkole japońskiej* [W:] *Japonia ery Heisei*, Starecka K.(red.), Warszawa 2015, s.137.

1. „dążąc do doskonałości charakteru (kształcić) budowniczych pokojowego narodu i społeczeństwa (które) będzie miłować prawdę i sprawiedliwość, cenić wartość jednostki, mieć w estymie pracę i odpowiedzialność, a dzięki zdrowiu na ciele i umyśle, (będzie wspierać) rozwój zdrowego narodu”²⁹⁹.
2. „(...). Respektując wolność nauki (a) mając przełożenie w prawdziwym życiu, kultywując ducha inicjatywy, przy poszanowaniu siebie i innych oraz współpracując, budować kulturę i przyczynić się do rozwoju”³⁰⁰.

Oprócz wskazań o powszechnym dostępie do nauki (art.3), obowiązkowej edukacji przez dziewięć lat, oraz jej bezpłatnym charakterze (art.4) czy koedukacji (art.5), ustawa ta wskazywała też, że szkoły publiczne nie mogły prowadzić nauczania ukierunkowanego na jakąkolwiek religię. Szkoły w ogóle nie mogły udzielać się politycznie, wspierając bądź sprzeciwiając się jakiegokolwiek partii. Wszystkie zaś stypulacje ustawy miały być w razie potrzeby rozwinięte w innych prawach zgodnie z potrzebą³⁰¹.

W praktyce był to więc system bardzo podobny na pierwszy rzut oka do amerykańskiego, przywiązujący dużą wagę do wolności nauczyciela w doborze treści i sposobów nauczania. Podkreślano rolę podręcznika jako materiału wspomagającego nauczanie, a nie głównego wyznacznika omawianego materiału³⁰².

Kurs zwrotny w polityce okupacyjnej i początki reform

Po rządach Yoshidy nastąpiły krótkie rządy socjalistów, a następnie demokratów. Partia Demokratyczna w wyniku wewnętrznego sporu podzieliła się i do władzy jako premier wrócił Yoshida. W tym samym czasie przybierająca na sile rywalizacja Stanów Zjednoczonych ze Związkiem Radzieckim spowodowała „odwrócenie kursu” wobec Japonii. Amerykanie uznali przedwojenne konserwatywne elity za bezpieczniejszy wybór niż relatywnie popularne partie socjalistyczne i komunistyczne. Podobnymi preferencjami wykazali się wyborcy, gdy w 1949 roku potwierdzili swoimi głosami wybór nowej partii Yoshidy, Partii Demokratyczno-Liberalnej. Komuniści definitywnie zostali odsunięci od władzy począwszy od wybuchu wojny koreańskiej w 1950 roku, w podobny zresztą sposób jak niegdyś konserwatywni politycy związani z militarystami, którzy teraz mogli powrócić do opuszczonych wcześniej zawodów³⁰³.

²⁹⁹ Ibidem, s.1-2.

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ Ibidem, s.3-10.

³⁰² Yamazumi, op. cit., s.238.

³⁰³ Gordon s.235-237.

Oficjalnie okupacja zakończona została wejściem w życie traktatu z San Francisco w 1952, a kolejne rządy mogły same decydować o zmianach w systemie edukacji. Były jednak uzależnione od obecności militarnej Stanów Zjednoczonych, a udział wojsk amerykańskich w wojnie koreańskiej wymusił odejście od jednoznacznego pacyfizmu. Sama jednak remilitaryzacja wymagała odpowiedniego nastawienia społecznego, co osiągnąć miano przez ukierunkowanie mediów i edukacji³⁰⁴.

Konserwatywne rządy dążyły do rewizji ustaw i zmian w szkolnictwie, czego wyrazem były opisane w dalszej części niniejszego rozdziału prawa i wytyczne związane z certyfikacją, podstawami programowymi czy selekcją podręczników. Hamulcowym aktorem wewnętrznym tych zmian z kolei były środowiska progresywne nauczycieli związanych z Japońskim Związkiem Zawodowym Nauczycieli, naukowców oraz ich zwolenników.

Siły progresywne, siły konserwatywne a Ministerstwo Edukacji

Nikkyōso (日本教職員組合 *Nihon Kyōshokuin Kumiai*, ang. Japan's Teachers Union, JTU) była organizacją stworzoną tuż po wojnie. Powiązana była z partiami komunistyczną i socjalistyczną, a więc politycznymi przeciwnikami rządzących konserwatystów. Sama jednak organizacja odwoływała się do budowania „demokracji, wolności i pokoju”³⁰⁵. Wszystkie więc przejawy sprzeciwu wobec ruchów ministerstwa i konserwatywnych rządów były efektem fundamentalnego rozdzwieńku w rozumieniu Podstawowego prawa o edukacji³⁰⁶. Każdy ruch rządu zacieśniający kontrolę nad treściami przekazywanymi przez nauczycieli spotykał się z oporem tej organizacji.

W 1955 roku Partia Demokratyczna zapoczątkowała pierwszy z tzw. „kryzysów podręcznikowych” proponując zaostrenie systemu certyfikacji i wskazując na „podręczniki godne ubolewania (うれうべき教科書 *ureubeki kyōkasho*)” w dziedzinie nauk społecznych dla gimnazjum, zarzucając m.in. sympatyzowanie z komunizmem czy narracje przychylnie Nikkyōso³⁰⁷. Protesty spowodowane próbami wprowadzenia bardziej restrykcyjnych praw

³⁰⁴ Krzewienie „ducha patriotyzmu i samoobrony” uzgodniono na spotkaniu Ikedy Hayato i Waltera Robertsona w 1953 roku, co zgadzało się z linią polityczną rządzącej Partii Liberalnej. Roesgaard M.H.: *Moving Mountains. Japanese Education Reform.*, Oxford 1998, s.50-51; Nozaki, *War Memory, Nationalism...* s.19.

³⁰⁵ Ota H.: *Political Teacher Unionism in Japan*[W:] *Japanese Schooling. Patterns of Socialisation, Equality, and Political Control*, Shields J.J. Jr(red.) Pennsylvania 1993, ss.244, 249.

³⁰⁶ Ibidem, s. 250.

³⁰⁷ Yamazumi, op.cit., s.239-240. Szczegółowo na ten temat pisze również np. Nozaki, *War Memory, Nationalism...* s.18-19.

związanych m.in. z certyfikacją w 1956 roku sprawiły, że większość decyzji w tym temacie zapadała później w Ministerstwie Edukacji³⁰⁸.

Jako swego rodzaju kryzys podręcznikowy wskazać można trzy procesy sądowe Ieanagi Saburō. Ten wpisujący się w nurt przeciwny certyfikacji historyk zaskarżył działania ministerstwa podczas certyfikacji jego podręczników. Twierdził m.in., że system certyfikacji jest niekonstytucyjny, a nakazy recenzentów przekraczały ich uprawnienia do swobody uznaniowości (pierwszy proces)³⁰⁹. Ostatecznie jednak sądy nie przychyliły się do takiej interpretacji prawa wyrokiem z 1993 roku³¹⁰. Ieanaga pozwał też ministerstwo w 1967 roku na drodze administracyjnej, po tym jak odrzuciło ono poprawki w kolejnej edycji jego podręcznika. W gruncie rzeczy żądał przywrócenia go do pierwotnej postaci. Sąd pierwszej instancji uznał, że ministerstwo takimi recenzjami uderzało w wolność edukacyjną uczniów (drugi proces)³¹¹. W tym wypadku wyrok po części po myśli Ieanagi, został zaskarżony i w końcu oddalony w sądzie wyższej instancji w 1989 roku³¹². Ostatni z procesów, związany z rewizjami w podręcznikach Ieanagi z lat osiemdziesiątych, toczył się głównie jako spór o podstawy epistemologiczne recenzji (trzeci proces). Częściowo Ieanaga go wygrał. Sądy utrzymały wyroki o konstytucyjności systemu certyfikacji, ale zaskarżone działania recenzentów uznały za nadużycie swobody do uznaniowości³¹³.

Jeśli chodzi o treści, których dotyczyły zaskarżone przez Ieanagę recenzje, to częściowo pokrywały się z badanymi w niniejszej pracy „problemami historycznymi” Japonii. W trzecim procesie zaskarżono recenzje dotyczące między innymi opisów „masakry nankińskiej” (nakaz, aby nie pisać o gwałtach- gdyż pojawiły się one tylko w tym kontekście i w żadnym innym miejscu), użycie słowa „inwazja” (*shinryaku*, sugestia zmiany słowa), Jednostka 731 (wskazanie na brak badań), ruchy antyjapońskie w Korei (słowo „antyjapońskie” było niejasne

³⁰⁸ Yamazumi, op.cit., s.239-240.

³⁰⁹ Nozaki, *War Memory, Nationalism...*s.34-35.

³¹⁰ Ibidem, s.123. Proces zaczął się w 1965 roku i przeszedł przez trzy instancje. Początkowo sąd pierwszej instancji uznał częściowo rację Ieanadze wskazując, że recenzenci ministerstwa przekroczyli uprawnienia. W kolejnych instancjach sądy jednak tę decyzję odrzuciły.

³¹¹ Ibidem, s. 38-42.

³¹² Ibidem, s.123. Proces zaczął się w 1967 roku i przeszedł trzy instancje. Wyrok został wrócony do sądu drugiej instancji i odrzucony z powodu zmiany podstawy programowej i niemożności przywrócenia podręcznika do obiegu.

³¹³ Ibidem, s.125-127. Autorka pracy o procesach Ieanagi nie ukrywa, że była zaangażowana we wsparcie Ieanagi w procesach jako wolontariuszka za granicami Japonii wspierając go listownie (s. XIX). Opisy, mimo iż pokazują stanowiska dwóch stron, nastrożają wrażenia jednoznacznie pozytywnie nastawionych wobec Ieanagi i jego idei. Wykazują jednocześnie nieufność do konserwatystów, a szczególnie recenzentów w ministerstwie. Można powiedzieć, że cała praca oparta jest na perspektywie liberalnej. W kontekście więc polityki historycznej utożsamia ją z rewizjonizmem.

i mogło być źle rozumiane). Poza tym były to opisy bitwy o Okinawę (sugestia użycia masowych samobójstw cywilów zamiast zabójstw)³¹⁴.

Nozaki opisuje towarzyszącą procesom mobilizację zwolenników Ienagi i jego podejścia oraz zwycięstwa w sferze dopuszczalności w podręcznikach opisów „opozycyjnych i alternatywnych” poczynając od lat siedemdziesiątych³¹⁵. Po stronie Ienagi opowiedzieli się progresywni naukowcy czy członkowie Nikkyōso. Naukowcy wspierający Ienagę stworzyli np. Stowarzyszenie Osób Zaangażowanych w Studia Historyczne i Wspierających Pozew Przeciwko Certyfikacji Podręczników (教科書検定訴訟を支援する歴史学関係者の会 *Kyōkasho Kentei Soshō o Shien-suru Rekishigaku Kankeisha No Kai*), którzy pomagali np. przy wyborze świadków³¹⁶ czy brali udział w badaniach nad podniesionymi przez Ienagę kwestiami³¹⁷. Różne grupy zaś brały np. udział w protestach przeciwko certyfikacji czy reformom edukacji³¹⁸.

Z drugiej strony politycznego spektrum, konserwatywni intelektualiści, ale również politycy PLD, prowadzili na początku lat osiemdziesiątych szeroko zakrojoną publicystyczną krytykę podręczników za brak patriotyzmu czy treści uderzające w naród³¹⁹. W 1981 roku powstała Narodowa Liga Obrony Japonii (日本を守る国民の会議 *Nihon o Mamoru Kokumin Kaigi*) zrzeszająca prominentnych konserwatystów z różnych środowisk, m.in. ze świata biznesu, polityki czy religii³²⁰. Członkowie Ligi, krytykując pojednawcze Oświadczenie Miyazawy z 1982 roku, stworzyli własny podręcznik i wydali go nakładem wydawnictwa Hara Shobō. Podręcznik był recenzowany przez ministerstwo i dopuszczony do użytku w certyfikacji z 1986 roku. Minister edukacji w rządzie premiera Nakasone, Fujio Masayuki, w komentarzu dla prasy wypowiadał się „niestosownie o masakrze nankińskiej i japońskich działaniach w Korei”, czym wzbudził krytykę ze strony koreańskich i chińskich komentatorów, a minister stracił posadę³²¹. Jak wskazuje Nozaki, jeszcze za poprzedniego ministra, Kaifu Toshikiego przepuszczono warunkowo podręcznik, który przeszedł kilka dodatkowych rewizji (nieprzewidzianych w zasadach), by uspokoić nastroje. Taka nadzwyczajna interwencja

³¹⁴ Ibidem, s.82-87.

³¹⁵ Ibidem, s.71.

³¹⁶ Ibidem, s.36.

³¹⁷ Ibidem, s. 88.

³¹⁸ Ibidem, s.90-92.

³¹⁹ Rose C., op. cit., s.68.

³²⁰ Shibuichi D.: *The Japan Conference (Nippon Kaigi): an Elusive Conglomerate* [W:] *East Asia* 34, Springer 2017, s.182 [online] <https://rdcu.be/dVbFU> [Dostęp 25.09.2024].

³²¹ Rose C., op. cit., s. 181.

polityczna spotkała się z wewnętrzną krytyką zarówno ze strony konserwatystów (za nieprzestrzeganie procedur), jak i sił progresywnych (z powodu precedensu, który mogło to stworzyć dla podobnych przypadków w przyszłości)³²². Ów „drugi kryzys podręcznikowy”, pokazał, że politycy interweniowali w nadzwyczajnych przypadkach, w tym wypadku w osobie sekretarza gabinetu Gotōdy Masaharu, również wbrew własnemu środowisku. Według ministra edukacji Kaifu, Gotōda powoływał się na „klauzulę państw sąsiednich”, by wpłynąć na niego i ministra spraw zagranicznych³²³, co pozwoliłoby na zakończenie kryzysu dyplomatycznego.

W latach dziewięćdziesiątych członkowie Stowarzyszenia przekonywali decydentów z PLD do złagodzenia stanowiska wyrażonego w Oświadczeniu Murayamy³²⁴. W 1997 roku największą konserwatywną grupą lobbystyczną stało się *Nippon Kaigi* (日本会議 Konferencja Japonii). Wyrosła ona z Narodowej Ligi Obrony Japonii oraz Stowarzyszenia Obrony Japonii (日本を守る会 *Nihon o Mamoru Kai*), które zrzeszało z kolei inne organizacje konserwatywne, również religijne (szinto, buddyzm, nowe religie)³²⁵. W tym samym czasie powstała polityczna odnoga *Nippon Kaigi*, Okrągły Stół Parlamentarzystów Konferencji Japonii (日本会議国会議員懇談会 *Nippon Kaigi Kokkai Gi'in Kondankai*)³²⁶. Należał do niej m.in. premier Abe i wielu ministrów jego rządu z 2014 roku³²⁷.

Następną próbą publikacji konserwatywnego podręcznika, która wywołała kolejny „kryzys podręcznikowy”, był podręcznik w segmencie gimnazjum wydany przez wydawnictwo Fusōsha po certyfikacji w 2001 roku. W 1996 roku założone zostało stowarzyszenie *Atarashii Rekishi Kyōkasho wo Tsukurukai* (新しい歴史教科書を作る会 Japońskie Towarzystwo Tworzące Nowy Podręcznik do Historii, dalej *Tsukurukai*). Jak wskazuje Saaler *Tsukurukai* zakładało, że „powojenna edukacja [zniekształciła] spojrzenie na historię poprzez postawienie zbyt dużego nacisku na wojenną przeszłość oraz traktowanie tego co nazywa [prześladowaniem] cywilnych i wojskowych przywódców podczas Trybunału Tokijskiego jako [prawdę]”³²⁸. Tekst podręcznika, częściowo znany poprzez lobbowanie treści przez twórców, był krytykowany

³²² Nozaki Y., op. cit., ss.138-139.

³²³ Besshi Y.: *Nihon no rekishi ninshiki to higashi ajia gaikō: kyōkasho mondai no seiji katei* [W:] *Kita Ajia kenkyū* nr 3 2002, s.141 [online] <https://ushimane.repo.nii.ac.jp/record/1437/files/KJ00004759349.pdf> [Dostęp 26.09.2024].

³²⁴ Shibuichi, op.cit., s.185.

³²⁵ Ibidem, s.182-183.

³²⁶ Ibidem.

³²⁷ Ibidem, s.188.

³²⁸ Saaler, op. cit., s.41.

jeszcze przed rewizjami ze strony ministerstwa³²⁹. *Tsukurukai* cieszyło się za to wsparciem osób powiązanych z *Nippon Kaigi*, co pozwoliło na organizację różnych spotkań czy sympozjów³³⁰. Zresztą członkami *Tsukurukai* byli również niektórzy politycy PLD, z uwagi na zbieżność poglądów na historię³³¹. Wbrew przewidywaniom wielu przeciwników, podręcznik został dopuszczony przez ministerstwo po poprawkach, dodatkowo podsycając dyskusje na temat jego treści zarówno w Japonii jak i poza nią³³². Nozaki wskazuje także na działania sił konserwatywnych, również w samej partii, krytykujących rekonyliacyjne ruchy innych polityków w związku z certyfikacją tego podręcznika³³³.

Ważnym argumentem przeciwników podręcznika były nie tylko jego treści, ale również fakt, że przeznaczony był dla gimnazjum, a więc na poziomie edukacji obowiązkowej. System doboru podręczników, opisany szczegółowo w dalszej części niniejszego rozdziału, w 2001 roku polegał na wyborze podręczników przez lokalne rady edukacyjne, a ich składy i procedury zależały tak naprawdę od sytuacji politycznej w danym regionie, choć społeczność lokalna miała zazwyczaj pewne prawo do partycypacji w tych wyborach³³⁴. Protesty w Japonii, jak i wsparcie z zewnątrz, przyczyniły się do znikomego w ostatecznym rozrachunku udziału podręczników *Tsukurukai* w rynku w segmencie historii dla gimnazjum³³⁵. Po kolejnej certyfikacji, w 2005 roku w promocję podręcznika był również zaangażowany Abe³³⁶.

Sytuacja w nauczaniu szkolnym i reformy

Już w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych widoczna była tendencja do ukończenia jak najwyższego stopnia edukacji w jak najbardziej prestiżowej szkole. Posiadanie dyplomu dobrej uczelni, niezależnie od wykształcenia kierunkowego umożliwiało znalezienie pracy w dobrej firmie, co samo w sobie uważano za osiągnięcie. Dla potencjalnych uczniów znaczenie miały nie tylko poziom samej szkoły czy jej renoma, ale również czy umożliwiała ona dostanie się do instytucji wyższego rzędu³³⁷. Uwagę przywiązywano więc do jak najlepszego przygotowania do egzaminów umożliwiających takie zatrudnienie. Typowym

³²⁹ Nozaki, op. cit., s.146.

³³⁰ Shibuchi D.: *Japan's History Textbook Controversy. Social Movements and Governments in East Asia, 1982-2006* 4.03.2008[W:] electronic journal of contemporary Japanese studies[online] <http://www.japanesestudies.org.uk/discussionpapers/2008/Shibuichi.html> [Dostęp 26.09.2024].

³³¹ Saaler S., op. cit., s.80-81.

³³² Saaler S., op. cit., s. 59-61.

³³³ Nozaki Y., op. cit., s.146.

³³⁴ Saaler S., op. cit., s. 61.

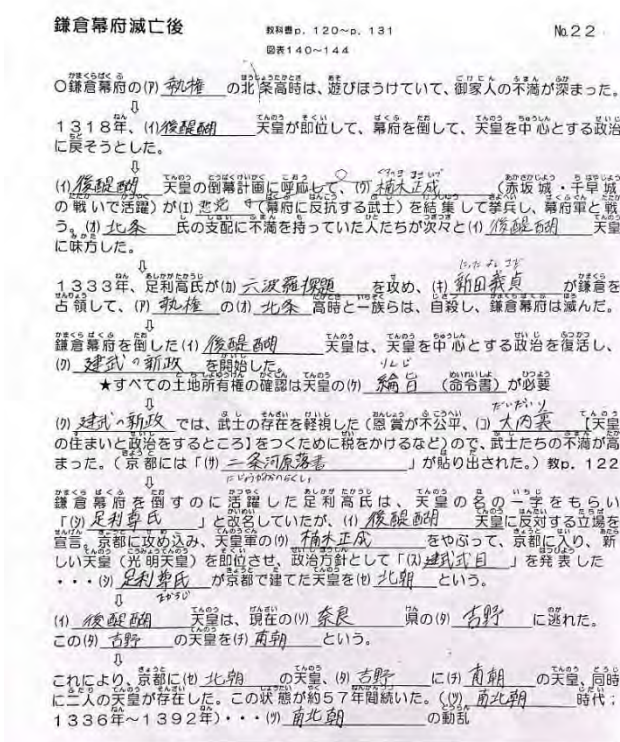
³³⁵ Ibidem, s. 62; Nozaki Y., op. cit., s.147-148.

³³⁶ Yamaguchi T.: *The "History Wars" and the "Comfort Woman" Issue: The Significance of Nippon Kaigi in the Revisionist Movement in Contemporary Japan* [W:] *The Transnational Redress Movement for the Victims of Japanese Military Sexual Slavery*, Min P.G., Chung T.R., Yim S.S. (red.), Berlin, Boston 2020, s.240.

³³⁷ Roesgaard, op.cit., s.54.

sposobem nauczania w latach osiemdziesiątych i później była w gimnazjum i liceum nauka na pamięć, na podstawie podręcznika³³⁸. To z kolei, wydaje się, wsparło tendencje, by podręczniki były dostosowane nie tylko do wymogów ministerstwa, ale również egzaminów stosowanych przez instytucje wyższego rzędu. Uczniowie, którzy nie radzili sobie z materiałem bądź przygotowywali się do egzaminów wstępnych, masowo uczęszczali do *juku*^{339,340}. Nauczyciele korzystali również z innych pomocy naukowych, takich jak atlasy historyczne czy przygotowane przez siebie materiały. W dużej mierze więc konkretne treści przekazywane ostatecznie uczniom zależały od nauczycieli.

Rysunek 1 Wypełniona karta pracy z historii Japonii na poziomie liceum

Źródło: archiwum prywatne autorki, uzyskane dzięki uprzejmości prof. Urabe Katsuhiko z Nihon Daigaku.

Z punktu widzenia państwa japońskiego, które chciało skupić się na rozwoju ekonomicznym, korzystniejsze byłyby reformy idące w kierunku specjalizacji części

³³⁸ Ibidem, s. 64, 70-71. Podczas pobytu na kwerendzie w Japonii miałam możliwość obserwować w 2023 roku lekcje prowadzone w dziedzinie nauk społecznych przez dwóch nauczycieli. Starszy z nich, na zajęciach z geografii, rozdał uczniom zadrukowaną kartkę z pustymi miejscami, którą uczniowie wypełniali podczas wykładu nauczyciela odpowiednimi słowami. Na lekcji historii młody nauczyciel łączył uczniów w pary, w których odczytać mieli fragment tekstu lub źródła i je przedyskutować. Następnie uczniowie dzielili się swoimi spostrzeżeniami w klasie. Pierwszy z tych sposobów nauczania wpasowuje się w przytoczony schemat.

³³⁹ 学習塾 *gakushū juku*, to prywatne szkoły, również sieci szkół, czasem osoby prywatne oferujące kursy przygotowawcze do egzaminów wstępnych oraz udzielające korepetycji.

³⁴⁰ Mochizuki K: *The Present Climate in Japanese Junior High Schools* [W:] *Japanese Schooling. Patterns of Socialisation, Equality and Political Control*, J.J. Shields Jr.[red.], ss.140, 142.

społeczeństwa pod kątem wybranych przez rząd gałęzi przemysłu oraz wysoko wyspecjalizowanych technologii. W związku z tym premier Nakasone powołał w 1984 roku Narodową Radę ds. Reformy Edukacji (臨時教育審議会 *Rinji Kyōiku Shingikai*). Z uwagi jednak na opory środowisk progresywnych i konflikty wewnątrz Rady, reformy te były minimalne³⁴¹. Rada stawiała na indywidualność, naukę przez całe życie, umiędzynarodowienie i społeczeństwo informacyjne³⁴². Proponowane zmiany miały wprawdzie odzwierciedlenie w omówionych dalej podstawach programowych z 1989 roku, jednak krytycy podnosili, że są one zbyt nacjonalistyczne, a zapisy na temat nauczania historii nie odzwierciedlają „klauzuli państw sąsiednich”³⁴³. Tymczasem Nikkyōso straciło na znaczeniu i w 1989 roku rozpadło się na dwie organizacje³⁴⁴.

W latach dziewięćdziesiątych większych zmian w systemie edukacji na poziomie rządowym nie było. Być może było to spowodowane zawirowaniami politycznymi oraz koniecznością zawiązywania koalicji. Samo ministerstwo jednak w swoim działaniu już od lat siedemdziesiątych dążyło do odciążenia uczniów, promując tzw. „rozluźnioną edukację (*yutori kyōiku*)”. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych natomiast promowano samodzielne myślenie, w myśl reformy nazwanej „siłą do życia (*ikiru chikara*)”³⁴⁵. Przedstawione w dalszej części tego rozdziału podstawy programowe i zasady certyfikacji, szczególnie w ostatniej swej wersji, odzwierciedlają te założenia.

Pogłębiające się istniejące już problemy, takie jak zmniejszająca się liczba dzieci, zmniejszający się poziom nauczania i niepokojące zjawiska natury moralnej³⁴⁶ były dla rządu dodatkową motywacją do zmian prawnych. Rewizja Podstawowego prawa o edukacji była przygotowywana od początku lat dwutysięcznych. Najpierw za rządów Obuchiego Keizō³⁴⁷, a za pierwszego rządu Abe została ostatecznie ustanowiona i wprowadzona w życie.

³⁴¹ Szeroko motywacje i działania poszczególnych aktorów opisuje np. M.H. Roesgaard. op. cit. ss.88 i kolejne.

³⁴² Ibidem, s.97-99.

³⁴³ Ibidem, s.240 Hood argumentuje jednak, że z punktu widzenia reformatorów był to sukces, który otworzył drogę do kolejnych zmian. Hood C.P.: *Japanese Education Reform. Nakasone's legacy*, Londyn 2001.

³⁴⁴ Ibidem, s.119.

³⁴⁵ Tsuneyoshi R.: *Japanese Educational Policy and the Curriculum of Holistic Development* [W:] *Handbook of Education Policy Studies. School/University, Curriculum, and Assessment, vol. 2*, Fan G., Popkewitz T.S.(red.), 2020 s.152-154 [Dostępny online] <https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-13-8343-4> [Dostęp 10.09.2024].

³⁴⁶ Gordon, op.cit. s.312-313. Były to takie zjawiska jak *ijime*, czyli znęcanie się nad rówieśnikami, samobójstwa, czy notoryczne opuszczanie zajęć i strach przed szkołą. O wychowaniu moralnym, wraz z kontekstem historycznym i politycznym pisze szeroko np. Starecka, op. cit.

³⁴⁷ Ibidem, s.148-149.

W 2003 roku Centralna Komisja Edukacyjna (中央教育審議会 *Chūō Kyōiku Shingikai*) wydała raport, w którym sformułowano kilka celów. Pierwszym z nich była „budowa rzetelnej edukacji szkolnej” zapewniającej nie tylko wiedzę, ale również opartej na „edukacji wzbogacającej zmysł moralności i sztuki oraz zdrowy rozwój”³⁴⁸. Wskazano też m.in. na rodzinę jako źródło wychowania i współpracy ze szkołami w tym zakresie oraz na szacunek do tradycji i kultury Japonii również w kontekście przynależności do społeczności lokalnej, państwowej i międzynarodowej³⁴⁹. Kolejne trzy lata ustawa była omawiana przez rozmaite gremia, również między koalicjantami w rządach PLD i Kōmeitō³⁵⁰. Była więc owocem pewnego kompromisu. Niemniej nawet w swej ostatecznej postaci miała wielu przeciwników³⁵¹. Ostatecznie reforma Podstawowego prawa o edukacji została uchwalona w grudniu 2006 roku. Uwspółcześniła ona słownictwo w nim zawarte, a także zmodyfikowała niektóre fragmenty oraz dodała wiele nowych artykułów.

Pierwszą istotną zmianą była modyfikacja preambuły, do której dodane zostały dwa fragmenty. Po pierwsze, edukacja miała przyczynić się do „wychowania człowieka respektującego ducha wspólnoty, wyposażonego w głębię człowieczeństwa oraz kreatywność, dziedziczącego tradycję oraz tworzącego nową kulturę”³⁵². Po drugie, zamiast „nowej Japonii”, „otwiera drogę do przyszłości naszego kraju (我が国 *wa ga kuni*)”³⁵³.

W opisie celu edukacji, katalog pożądanych cech zmieniono na „potrzebne cechy”. Następnie rozszerzony został katalog celów szczegółowych, które miały jednocześnie „respektować wolność nauki”. Dodano:

³⁴⁸ Chūō kyōiku shingikai: *Dai-2-sho Atarashii jidai ni fusawashii kyōiku kihonhō no arikata ni tsuite* 20.03.2003[online] https://www.mext.go.jp/b_menu/shingi/chukyo/chukyo0/toushin/attach/1334208.htm [Dostęp 10.09.2024].

³⁴⁹ Ibidem.

³⁵⁰ Spośród wielu punktów spornych, można wskazać np. sposób sformułowania „respektowania ojczyzny”. Wersje proponowane w 2004 roku np. najpierw wskazywały w pierwszej kolejności na „region” a w drugiej na państwo. W jednej z wersji ostatecznych pojawiło się zamiast słowa „kochać, respektować”, słowo „cenić sobie (*taishetsu ni suru*)”. Zaznaczono przy tym, że nie chodzi w żadnym z przypadków o „respektowanie” rządu. MEXT: *Kyōiku kihonhō ni morikomu beki kōmoku to naiyō ni tsuite (chūkan hōkoku) besshi* s. 1,3 6.06.2016 [online] https://www.mext.go.jp/b_menu/kihon/data/04061801.pdf [Dostęp 10.09.2024].

³⁵¹ W przygotowanym przez ministerstwo informatorze na temat dyskusji w parlamencie zapisano odpowiedzi na pytania m.in. posłów opozycji. Wiele wątpliwości dotyczyło np. artykułu dotyczącego „respektowania ojczyzny”. Posłowie wyrażali obawy m.in. wobec powrotu przedwojennego pojmowania tego zagadnienia. W prawie nie pada wprawdzie słowo „patriotyzm (*aikokushin* 愛国心 dosł. miłowanie kraju)”, ale materiał sugeruje, że istniał rozdzwitek w rozumieniu tego słowa przez sprawozdawców i pytających. MEXT: *Kyōiku kihonhō kaisei ni kansuru kokkai shingi ni okeru omo na tōben* [online] https://www.mext.go.jp/b_menu/kihon/discussion/07011611.pdf [Dostęp 10.09.2024].

³⁵² *Kaisei zengo no kyōiku kihonhō no hikaku...*s.1-10.

³⁵³ Ibidem.

1. „przyswojenie wszechstronnej wiedzy i kultury, (...) ubogacając swoją wrażliwość i zmysł moralny wraz z rozwojem zdrowego ciała”.
2. „rozwijanie zdolności i kreatywność”, „samodzielność”.
3. „równość kobiet i mężczyzn”, „oparty na duchu wspólnoty udział w proaktywnym (主体的 *shutaiteki*) planowaniu kształtu społeczeństwa i przybraniu postawy wspierającej jego rozwój”.
4. „respektowanie życia, cenie natury i przybieranie postaw wspierających ochronę środowiska”.
5. „respektowanie tradycji i kultury, a także naszego kraju oraz regionów (国と郷土を愛する *kuni to kyōdo wo ai suru*), z których wyrosły, respektowanie innych państw oraz podejmowanie postawy wspierania pokoju w społeczności międzynarodowej oraz jej rozwoju”³⁵⁴.

Poza tym dopisane zostały takie elementy, jak uczenie się przez całe życie, wsparcie edukacji osób niepełnosprawnych, „rozwijanie zdolności osobistych i podstaw samodzielnego życia w społeczeństwie” czy „podstawowa wiedza o religii”. Nałożono na państwo i samorząd lokalny odpowiedzialność za utrzymanie standardów w edukacji obowiązkowej, Znacznie została rozszerzona część dotycząca administrowania edukacją. Szczególna uwaga została zwrócona na „odpowiedni podział ról i obopólną współpracę” między państwem a samorządem³⁵⁵.

³⁵⁴ Ibidem, s.5.

³⁵⁵ Ibidem, s.6-10. Przeciwnicy reformy wskazywali na szerokie nawiązania lingwistyczne i rozwiązania edukacyjne kojarzące się z systemem edukacji Japonii jako imperium. Lebowitz A. McNeill D.: *Hammering Down the Educational Nail: Abe Revises the Fundamental law of Education*, 12 czerwca 2007 [W:] apjjf.org [online] <https://apjjf.org/david-mcneill/2468/article> [Dostęp 10.09.2024]. Lebowitz i McNeill wpisują się swoim komentarzem w nurt krytyki rewizji. Mimo iż „pozostawiają tekst rewizji” do interpretacji czytelnika, komentarze jednak zdają się mieć wydźwięk narzucający interpretację krytyczną wobec reformy z uwagi na wspomniane powiązania. Jednym z takich nawiązań jest słowo *kyōdo* oznaczające „region, kraj, ziemię ojczystą”, które z kolei powiązane zostało na przełomie XIX i XX wieku z niemieckim *heimat*. Tak jak *heimat* został inkorporowany w niemiecki narodowy socjalizm, tak *kyōdo* stało się jednym z motywów przewodnich edukacji w latach trzydziestych XX wieku. Przejście od „umiłowania *kyōdo* do umiłowania ojczyzny” sprawiło, że po wojnie słowo to było unikane. Więcej o *kyōdo* np. Ito T. *Love of nation and Heimat-oriented education in Imperial Japan of the 1930s: the rhetoric of Japanese identity in peripheral regions*. [W:] *Paedagogica Historica*. 2020, 56(4) s. 463-480.

Podstawy certyfikacji i recenzji

Podstawy prawne certyfikacji podręczników zawarto w Prawie o edukacji szkolnej (学校教育法 *Gakkō kyōiku hō*) promulgowanym w 1947 roku, które nakładało na ministra edukacji obowiązek certyfikacji podręczników³⁵⁶. Decyzją gabinetu z 1950 roku powstała Komisja Certyfikująca Podręczniki (教科用図書検定調査審議会 *Kyōkayō Toshō Kentei Chōsa Shingikai*). Członków komisji mianował minister edukacji na dwuletnią kadencję, z możliwością ponownego wyboru, przy czym ich liczba miała nie przekraczać 54 członków³⁵⁷. W 1956 roku została ona zwiększona do 100 osób³⁵⁸. Na członków komisji można było powołać osoby związane z edukacją bądź doświadczonych akademików na różnych polach, takich jak politologia, kultura, edukacja, nauczanie itd. Minister miał też możliwość desygnowania specjalnych członków komisji tymczasowych oraz członków-specjalistów do czasu zakończenia wykonywania przydzielonych obowiązków. Przewodniczącym komisji zostawała osoba wybrana przez pozostałych jej członków. Komisja miała wyznaczone podkomisje, a dodatkowo minister mógł po konsultacji z komisją zatrudnić w razie potrzeby dodatkowych recenzentów (調査員 *chōsain*)³⁵⁹.

Po wprowadzeniu systemu bezpłatnych podręczników w 1963 roku, zmieniona została również powyższa decyzja gabinetu. Rozszerzono liczbę członków do 110 osób, dodając możliwość powołania na jej członków pracowników administracyjnych powiązanych z edukacją oraz zwiększono liczbę podkomisji³⁶⁰. W 1966 roku ponownie podniesiono liczbę członków komisji, tym razem do 120 osób³⁶¹ i ten stan został utrzymany w badanym okresie do 2000 roku. Zmiany dokonano w toku restrukturyzacji ministerstwa Decyzją gabinetu w sprawie opracowania rozporządzeń gabinetu dotyczących Ministerstwa Edukacji, Kultury, Sportu, Nauki i Technologii w sprawie reformy ministerstw i agencji centralnych itp. Dokument dotyczący Komisji został częściowo zreorganizowany i stał się bardziej przejrzysty. Liczba członków została zmniejszona do 30 osób, zezwolono na ponowny wybór członków na kolejne

³⁵⁶ *Gakkō kyōiku hō*, 29.03.1947, Kanpō, wyd. główne nr 6061 s. 211-212 [online] <https://dl.ndl.go.jp/pid/2962575/1/2> oraz <https://dl.ndl.go.jp/pid/2962575/1/3> [Dostęp 03.02.2023].

³⁵⁷ Naikaku, *Kyōkayō toshō kentei chōsa shingikai rei kōfu*, 19.05.1950, Kanpō, wyd. główne nr 7003 s.249 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19500519h7003p249-3/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁵⁸ Naikaku, *Kyōkayō toshō kentei chōsa shingikai rei no ichibu o kaisei-suru seirei kōfu*, 19.10.1956, Kanpō, wyd. główne nr 8946 s.435 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19561019h8946p435-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁵⁹ *Kyōkayō toshō kentei chōsa shingikai rei kōfu*...

³⁶⁰ Naikaku, *Kyōkayō toshō kentei chōsa shingikai rei no ichibu o kaisei-suru seirei kōfu*, 04.10.1963, Kanpō, wyd. główne nr 11041 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19631004h11041p2-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁶¹ Naikaku, *Kyōkayō toshō kentei chōsa shingikai rei no ichibu o kaisei-suru seirei kōfu*, 22.04.1966, Kanpō, wyd. główne nr 11807 s.3 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19660422h11807p3-5/> [Dostęp 29.01.2024].

kadencje i zrezygnowano z dodatkowych recenzentów, a pozostawiono tylko kategorie recenzentów-specjalistów i specjalnych recenzentów³⁶². Do końca badanego okresu nie było więcej zmian w zakresie funkcjonowania tej komisji.

W Ministerstwie Edukacji bezpośrednio zaangażowani w certyfikację byli jeszcze „recenzenci podręczników” (教科書調査官 *kyōkasho chōsakan*). Pracownicy ministerstwa powoływani byli na podstawie rozporządzenia ministra z 1956 roku. Na zlecenie swojego przełożonego, recenzent miał sprawdzić zgłoszony do certyfikacji podręcznik. Na jeden blok przedmiotów (教科 *kyōka*) miało przypadać do pięciu recenzentów³⁶³. Poza tym zakres obowiązków miał wyznaczyć minister edukacji³⁶⁴. W 1958 roku wśród ważnych zmian dodana została stypulacja, że recenzenci w ocenie mieli oprzeć się na podstawie programowej (教育課程の基準 *kyōiku katei no kijun*)³⁶⁵. Liczba recenzentów była stopniowo zwiększana, tak iż na początku badanego okresu na jeden przedmiot przypadało do 14 osób³⁶⁶, a liczba ta podniesiona została do 15 osób w 1984 roku³⁶⁷. W 1999 roku ustanowione zostało jedno stanowisko „specjalisty ds. regulacji certyfikacji” (教科書検定調整専門官 *kyōkasho kentei chōsei senmonkan*)³⁶⁸, który miał zajmować się, zgodnie z wytycznymi przełożonego, planowaniem i koordynacją w zakresie spraw związanych z certyfikacją³⁶⁹. W 2000 roku rozporządzenie zostało zniesione z uwagi na reorganizację ministerstwa. Pozostawiono jednak stanowisko recenzenta, ograniczając ich liczbę do 58 osób, przy czym minister miał nominować 14 z nich na szefów działów związanych z poszczególnymi blokami przedmiotów³⁷⁰. W 2002 roku powstało nowe stanowisko „specjalisty ds. informacji o podręcznikach” (教科書情報専門官 *kyōkasho jōhō senmonkan*)³⁷¹, którego głównym zadaniem było udzielanie informacji o

³⁶² Naikaku, *Chūō shōchō nado kaikaku no tame no monbukagakushō kankei seirei no seibi nado ni kan-suru seirei kōfu*, 07.06.2000, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 111 s.276 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20000607g111p276-43/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁶³ MOE: *Monbushō rei*, 10.10.1956, Kanpō, wyd. główne nr 8938 s.226 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19561010h8938p226-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁶⁴ Ibidem.

³⁶⁵ MOE: *Monbushō rei*, 10.11.1958, Kanpō, wyd. główne nr 9566 s.179 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19581110h9566p179-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁶⁶ MOE: *Monbushō rei*, 04.04.1979, Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 24 s.19 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19790404g24p19-36/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁶⁷ MOE: *Monbushō rei*, 11.04.1984, Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 5 s.7 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19840411t5p7-1d/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁶⁸ MOE: *Monbushō rei*, 01.04.1999, Kanpō, wyd. główne nr 2597 s.3 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19990401h2597p3-4/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁶⁹ Ibidem.

³⁷⁰ Chūō shōchō-tō kaikaku suishin honbu: *Honbu rei*, 14.08.2000, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 164 s.235 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20000814g164p235-1e/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁷¹ MEXT: *Monbukagakushō rei*, 01.04.2002, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 65 s.30 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20020401g65p30-40/> [Dostęp 29.01.2024].

podręcznikach³⁷². Od roku 2008 do roku 2011 zmniejszono rok do roku liczbę recenzentów o jedną osobę, co dało 54 osoby w roku 2011³⁷³. Zmniejszona została również liczba szefów bloków przedmiotów z 13 (sic!) do 12 osób³⁷⁴. Ogólną liczbę recenzentów podniesiono o dwie osoby w 2015 roku³⁷⁵ i do końca omawianego okresu oscylowała ona między 56 i 57 osobami³⁷⁶.

Szczegółowy podział obowiązków recenzentów czy członków komisji nie został zapisany w dokumentach na szczeblu rozporządzenia ministra i wyższego rzędu. Informacje na temat początkowego funkcjonowania systemu certyfikacji w tym zakresie można natomiast znaleźć na przykład w biuletynie Ministerstwa Edukacji z grudnia 1968 roku o numerze 555. Został tam opisany funkcjonujący ówczesnie system, który utrzymał się do reorganizacji ministerstwa. W badanym okresie między 1982 a 2000 rokiem w Komisji Certyfikującej Podręczniki recenzją podręczników zajmowało się 90 osób. Do tego rokrocznie zatrudniano dodatkowych kilkuset recenzentów w zależności od potrzeb. Na jeden podręcznik przypadało trzech recenzentów, jeden recenzent z ramienia ministerstwa oraz jeden członek komisji. Trzech recenzentów oraz recenzent ministerstwa przekazywali komisji stworzone przez siebie materiały na temat podręcznika, a po połączeniu ich z wynikami recenzji wyznaczonego członka komisji zapadała w tej komisji decyzja o dopuszczeniu podręcznika do certyfikacji, która przedstawiana była następnie ministrowi³⁷⁷. Poza tym procedury certyfikacyjne opisane były w dokumentach bezpośrednio związanych z certyfikacją. Recenzent podczas rozpatrywania wniosków brał pod uwagę trzy rodzaje dokumentów, Podstawy certyfikacji (教科用図書検定規則 *Kyōkayō tosho kentei kisoku*), Kryteria certyfikacji (検定基準 *Kentei kijun*) oraz Podstawy programowe (学習指導要領 *Gakushū shidō yōryō*).

³⁷² Ibidem.

³⁷³ MEXT: Monbukagakushō rei, 01.04.2011, Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 24 s.17 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20110401t24p17-d/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁷⁴ MEXT: Monbukagakushō rei, 31.03.2009, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 66 s.73 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20090331g66p73-37/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁷⁵ MEXT: Monbukagakushō rei, 30.09.2015, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 224 s.673 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20150930g224p673-2f/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁷⁶ MEXT: Monbukagakushō rei, 31.03.2017, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 69 s.143 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20170331g69p143-8c/>; MEXT: Monbukagakushō rei, 25.03.2022, Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 34 s.69 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20220325t34p69-5b/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁷⁷ MOE: *Man 20-nen o mukaeru kyōkasho kentei seido* 12gatsu, 18.12.1968, Kanpō nr 12605 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19681218hs12605p4-4/> [Dostęp 29.01.2024].

Zasady certyfikacji

Podstawę certyfikacji w omawianym okresie stanowiły zasadniczo dwa dokumenty w randze rozporządzenia ministra. W początkowym okresie obowiązywała podstawa certyfikacji z 1977 roku, która powstała na podstawie całkowitej rewizji powojennego dokumentu z roku 1948. Obowiązywała ona od 1978 do 1989 roku. Dokument ten wprowadził podział na certyfikację typu *shinki* (新規検定 *shinki kentei*)- dla nowych podręczników- oraz *kaitei* (改訂検定 *kaitei kentei*) dla podręczników, które już przeszły proces certyfikacji, a poddane zostały jedynie edycji w wybranych fragmentach³⁷⁸. Niezależnie od typu certyfikacji, wniosek o recenzję manuskryptu składał autor bądź wydawca, uiszczając jednocześnie opłatę. Następnie recenzowany manuskrypt w przypadku niezgodności z kryteriami certyfikacji był zwracany wnioskodawcy do poprawy w przeciągu 15 dni. Brak ponownego złożenia manuskryptu po poprawkach skutkowało niedopuszczeniem podręcznika do użytku. W przypadku jednak pozytywnej recenzji, o dopuszczeniu go do certyfikacji decydował nominalnie minister edukacji po konsultacjach z Komisją Certyfikującą Podręczniki. Minister miał możliwość przedłożenia jako warunku certyfikacji podręcznika opinii o rewizji (修正意見 *shūsei iken*), z którą autorzy mogli się nie zgodzić i mieli możliwość złożenia kontropinii. Jeżeli kontropinia została uznana, minister po konsultacji z Komisją mógł swoją opinię o rewizji wycofać. Jeżeli wnioskodawca wywiązał się zaś z poprawek, musiał przedstawić je do ponownego rozpatrzenia. Poprawiony podręcznik zostawał *naietsubon*, jedynie do wglądu dla recenzentów i ministra. Pozytywne przejście certyfikacji wiązało się ze stworzeniem podręcznika-wzornika *mihonhon* (見本本), który był ostatecznie zatwierdzany i otrzymywał certyfikację. Na każdym etapie minister był obowiązany informować wnioskodawcę o swoich decyzjach. Dokument przewidywał również tryb dla sprostowań wykrytych już po certyfikacji i wydaniu podręcznika³⁷⁹.

Podstawy certyfikacji opublikowane w 1989 roku, które weszły w życie w 1990 roku obowiązywały do końca omawianego okresu. Były wielokrotnie modyfikowane, a zmiany te dotyczyły najczęściej przedłużenia różnych terminów, opłat czy formatu podręczników. Niemniej, w porównaniu do poprzedniej podstawy certyfikacji, w pierwotnej postaci nie

³⁷⁸ MOE: *Monbushō rei*, 22.09.1977, Kanpō, wyd. główne nr 15211 s.9 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19770922h15211p9-b/> [Dostęp 29.01.2024].

Nie mogły jednak przekraczać jednej czwartej objętości edytowanego podręcznika. Przekroczenie tej objętości skutkowało zastosowaniem procedur jak w przypadku nowego podręcznika.

³⁷⁹ Ibidem.

zmieniła ona nic diametralnie. Dopiero późniejsze rewizje zmodyfikowały pewne utrwalone jeszcze w poprzednim dokumencie rozwiązania. W pierwszej wersji dokumentu usunięto podział na *shinki kentei* i *kaitei kentei*. Opinia o rewizji została zastąpiona przez opinię certyfikacyjną (検定意見 *kentei iken*), a do nanoszenia poprawek i złożenia ich do ponownego rozpatrzenia powstał specjalny formularz, *shūseihyō* (修正表). Dodano termin dwudziestu dni na odwołanie się od decyzji odmowy certyfikacji, a także możliwość upublicznienia dokumentów wniosku (申請図書 *shinsei tosho*) na podstawie odrębnych przepisów³⁸⁰. W 1995 roku doprecyzowano konieczność złożenia formularza *shūseihyō*, by podręcznik uzyskał certyfikację³⁸¹. Istotnej rewizji dokonano następnie w 2000 roku, gdy w wielu przypadkach usunięto konsultacje z Komisją³⁸². Kolejna relewantna rewizja miała miejsce w 2009 roku, gdy wyjaśniono dokładnie czym są dokumenty wniosku, dodając do odpowiedniego paragrafu podręcznik-wzornik, treść opinii z recenzji podręcznika (調査意見 *chōsa iken*) oraz opinię certyfikacyjną. Nałożono też na recenzentów podręczników obowiązek weryfikacji dokumentów w przypadku, gdy wnioskodawca złoży kolejną kontropinię, odpowie na opinię badania podręczników lub wprowadzi poprawki zgodnie z zaleceniami³⁸³. W 2015 roku wprowadzona została zmiana nakładająca na wydawcę obowiązek złożenia wniosku o certyfikację w przypadku zmian w podstawie programowej lub w kryteriach certyfikacji w zakresie tych zmian. Przepisy te weszły w życie 1 kwietnia 2016 roku³⁸⁴.

Ostatnie zmiany wpływające na podręczniki wydane w omawianym okresie zostały wprowadzone w rewizji z sierpnia 2017 roku i obowiązywały od 1 kwietnia roku następnego. Dodane zostało kilka stypulacji, z czego najbardziej relewantne wydają się dwie. Pierwsza dotyczyła niedopuszczenia książki do certyfikacji z powodu wcześniejszych „niesprawiedliwych praktyk (不公正な行為 *fukōsei-na kōi*)” popełnionych w związku z certyfikacją, adopcją bądź wydaniem podręczników, które miały być określone innymi przepisami. Niedopuszczony podręcznik musiał należeć do tej samej kategorii co podręcznik w związku, z którym dopuszczono się takich praktyk, a karencja automatycznego

³⁸⁰ MOE: *Monbushō rei* 4.04.1989, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 49 s.1 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19890404g49p1-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁸¹ MOE: *Monbushō rei*, 31.05.1995, Kanpō, wyd. główne nr 1655 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19950531h1655p2-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁸² MOE: *Monbushō rei*, 31.10.2000, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 223 s.10 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20001031g223p10-e/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁸³ MEXT: *Monbukagakushō rei*, 04.03.2009, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 41 s.1 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20090304g41p1-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁸⁴ MEXT: *Monbukagakushō rei*, 30.09.2015, Kanpō, wyd. główne nr 6626 s.3 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20150930h6626p3-8/> [Dostęp 29.01.2024].

niedopuszczenia powiązana została z okresem, w którym można zgłaszać podręczniki danego typu. Druga istotna zmiana dotyczyła notyfikowania zmian w wydanych już podręcznikach odpowiedniej radzie edukacyjnej dodając im tym samym dodatkową kompetencję nadzoru nad treścią podręczników³⁸⁵.

Kryteria certyfikacji i podstawy programowe

Dokumenty ze strony ministerstwa uzupełniały kryteria certyfikacji, które były przeznaczone dla konkretnych etapów edukacji. Na poziomie gimnazjum w omawianym okresie był to dokument o nazwie Kryteria certyfikacji podręczników dla szkół objętych obowiązkiem szkolnym (*義務教育諸学校教科用図書検定基準 Gimu kyōiku shogakkō kyōkayō tosho kentei kijun*) z lat: 1977, 1989, 1999, 2009, 2017. Dla liceów powstały Kryteria certyfikacji podręczników dla szkół średnich (*高等学校教科用図書検定基準 Kōtōgakkō kyōkayō tosho kentei kijun*) z lat: 1979, 1999, 2009, 2018.

Kryteria certyfikacji i podstawy programowe dla gimnazjum

Kryteria dla gimnazjów były złożone z ogólnych kryteriów oraz kryteriów szczegółowych dla poszczególnych bloków przedmiotów. W przypadku nauk społecznych rozróżniono jeszcze zasady dla map oraz treści. Zasady te były modyfikowane na przestrzeni lat w kolejnych odsłonach tego dokumentu.

W omawianym okresie do 1991 roku obowiązywały zasady ustalone w kryteriach z 1977 roku, które obowiązywały certyfikacje od 1980 roku. Kryteria te podawały wszystkie wymagania dla każdego bloku osobno. Pierwszym polem kryteriów był sposób „doboru treści i jej zastosowanie”. Na tym polu wydzielony został „zakres”, który dotyczył tego jakie treści powinny znaleźć się w podręcznikach. Po pierwsze, podręczniki „obejmują treści wskazane w podstawie programowej”, a po drugie, „nie wprowadzają niepotrzebnych elementów, niepowiązanych z podstawą programową i jej celami”³⁸⁶.

Następnie wskazany został „poziom” treści, który powinien być m.in. „dostosowany do fizycznego i umysłowego stopnia rozwoju uczniów”³⁸⁷. W części „dobór i użycie”, z punktu widzenia niniejszej pracy na uwagę zasługuje punkt wskazujący, iż treści „powinny być

³⁸⁵ MEXT: *Monbukagakushō rei*, 10.08.2017, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 174 s.1 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20170810g174p1-2/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁸⁶ MOE: *Monbushō kokujū*, 22.09.1977, Kanpō, wyd. główne nr 15211 s.14 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19770922h15211p14-f/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁸⁷ Ibidem.

podstawowe, a nie niepotrzebnie wyczerpujące³⁸⁸. Dodatkowo podręczniki miały nie być zbyt szczegółowe, specjalistyczne ani nie powinny podkreślać zbyt mocno konkretnych tematów.

Na drugim polu, jakim był „opis treści podręcznika”, wyróżniono na początku „dokładność”, gdzie wskazano, by „nie umieszczać jednostronnych opinii bez należytego przemyślenia, a także nie pisać deklaratywnie o niepewnych wydarzeniach współczesnych (時事的事象 *jiji-teki jishō*)”³⁸⁹. Pozostałe zasady wskazywały też na to, by „uczniowie nie mieli problemu ze zrozumieniem (理解するのに困難 *rikai-suru no ni kon'nan*) lub złym zrozumieniem (誤解 *gokai*) treści z powodu niedokładnych fraz czy wyrazów”³⁹⁰.

W 1982 roku do kryteriów wprowadzono zmianę w postaci kluczowego z punktu widzenia niniejszej pracy fragmentu zawierającego tzw. „klauzulę państw sąsiednich”. Weszła ona w życie z dniem ogłoszenia, 24 listopada 1982 roku. Była ona pokłosiem „kryzysu podręcznikowego” i brzmiała następująco: „Zwrócenie niezbędnej uwagi na podejście do najnowszych i współczesnych (近・現代 *kin/gendai*) wydarzeń historycznych związanych z sąsiednimi państwami azjatyckimi (近隣のアジア諸国 *kinrin no Ajia shokoku*) z punktu widzenia międzynarodowego zrozumienia i współpracy”³⁹¹. Klauzula ta wskazuje na „zrozumienie i współpracę międzynarodową” jako wyznacznik sposobu opisanie historii „pomiędzy sąsiednimi państwami azjatyckimi”³⁹².

W kryteriach notyfikowanych w 1989 roku, które dotyczyły certyfikacji od 1992 roku, zmieniony został układ tego dokumentu i kolejnych. Wspólne zasady zostały opisane na początku, natomiast w dalszej części, przeznaczona na poszczególne bloki tematyczne i przedmioty, zawarto wytyczne dla danej kategorii. W przypadku nauk o społeczeństwie zostały one podzielone na treść i mapy. W tych kryteriach jako szczególnie ważne w omawianej dziedzinie wskazane zostały zasady dotyczące istniejącego już wcześniej „braku deklaratywnego opisu współczesnych wydarzeń” oraz „klauzula państw sąsiednich”³⁹³.

³⁸⁸ Ibidem.

³⁸⁹ Ibidem.

³⁹⁰ Ibidem.

³⁹¹ MOE: *Monbushō kokuji*, 24.11.1982, Kanpō, wyd. główne nr 16745 s.9 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19821124h16745p9-e/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁹² Ibidem.

³⁹³ MOE: *Monbushō kokuji*, 04.04.1989, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 49 s.5 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19890404g49p5-3/> [Dostęp 29.01.2024].

Kryteria notyfikowane w 1999 roku i obowiązujące podczas certyfikacji w latach 2002 do 2010 nie zmieniły się pod względem badanych elementów, które mogły wpływać na politykę historyczną³⁹⁴.

Kryteria notyfikowane 4 marca 2009 roku, które stosowane były od certyfikacji w 2011 roku, w części dotyczącej „doboru treści” rozszerzyły opisy podmiotów, które należy traktować bezstronnie. Wskazanie na bezstronność istniało we wcześniejszych kryteriach, jednak np. dodano podstawy prawne dla takiego traktowania polityki i religii. Według nowego zapisu, zarówno polityka, jak i religia powinny być opisywane „adekwatnie i bezstronnie, bez krytykowania lub stronniczego podejścia do konkretnej partii politycznej czy religii lub jej nauczania czy wierzeń”³⁹⁵. W podobnym tonie rozszerzono fragment dotyczący traktowania osób indywidualnych i organizacji. Wcześniejsze wersje zaznaczały tylko, że treści podręczników nie mogą „naruszać ich praw i dóbr”. W tych kryteriach natomiast wskazano, żeby „nie powstała obawa, iż (treść podręczników) wspiera ich działalność polityczną czy religijną”³⁹⁶.

Kryteria zostały poddane rewizji w styczniu 2014 roku. Rewizja ta dotyczyła tylko pola przedmiotów związanych z naukami społecznymi. Dopisana została do nich zasada, że „w przypadku istnienia decyzji gabinetowej lub jeśli w inny sposób wyrażona została jednoznaczna opinia rządu, lub też istnieje precedensowy wyrok Sądu Najwyższego, to należy oprzeć na nich opis”³⁹⁷.

Kryteria notyfikowane w sierpniu 2017 roku zostały rozszerzone o kolejne zapisy. W ogólnych zasadach zaznaczono wprowadzoną przez nową podstawę programową „wieloaspektowość” treści podręczników. W naukach społecznych natomiast rozszerzono nieco fragment związany ze współczesnymi wydarzeniami, gdzie dodany został fragment by „nie podkreślać zbytnio konkretnych wydarzeń ani żeby nie opisywać ich jednostronnie bez dokładnego przemyślenia”³⁹⁸. Dodany został również bardzo istotny punkt wskazujący, „aby w opisie wydarzeń historii najnowszej i współczesnej, w przypadku, gdy nie istnieje konsensus

³⁹⁴ MOE: *Monbushō kokuji*, 25.01.1999, Kanpō, wyd. dodatkowe .nr 12 s.11 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19990125g12p11-5/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁹⁵ MEXT: *Monbukagakushō kokuji*, 04.03.2009, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 41 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20090304g41p4-9/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁹⁶ Ibidem.

³⁹⁷ MEXT: *Monbukagakushō kokuji*, 17.01.2014, Kanpō, wyd. główne nr 6210 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20140117h6210p4-12/> [Dostęp 29.01.2024].

³⁹⁸ MEXT: *Gimu kyōiku shogakkō kyōkayō tosho kentei kijun* (Heisei 29 nen 8 gatsu 10 nichi, *Monbukagakushō kokuji dai 105 gō*) [online] https://www.mext.go.jp/a_menu/shotou/kyoukasho/kentei/1411168.htm [Dostęp 29.01.2024].

co do liczb itp., to w opisie takich wydarzeń należy wskazać, że nie istnieje konsensus oraz aby nie używać wyrażen, które mogą zostać źle zrozumiane”³⁹⁹.

Podstawa programowa dla gimnazjum

Kryteria certyfikacji zostały powiązane z podstawą programową. Była ona zmieniana cyklicznie, co około dziesięć lat. Każdorazowo powstawały osobne dokumenty skierowane do szkół podstawowych, gimnazjów i liceów. Zasadniczo podstawy programowe dla szkół podstawowych i gimnazjów ogłaszane były w tym samym roku, a w kolejnym roku kalendarzowym publikowano podstawy dla liceów. Każda podstawa programowa składała się z ogólnych zasad, mających na celu wskazanie na ogólny kierunek edukacji na danym etapie wraz z godzinami przewidywanymi na poszczególne przedmioty oraz szczegółowych fragmentów związanych z danym blokiem przedmiotów i poszczególnych przedmiotów w bloku. W przypadku historii w gimnazjum, umieszczona została ona w bloku przedmiotów nauk o społeczeństwie⁴⁰⁰ (社会科 *shakaika*) jako dziedzina historii (歴史的分野 *rekishiteki bun'ya*).

W latach 1982-1993 obowiązywała podstawa programowa z 1977 roku, która weszła w życie w kwietniu 1981 roku. Ilość godzin⁴⁰¹ w całym bloku wynosiła w ciągu trzech lat 385 godzin, po 140 godzin w pierwszym i drugim roku, a w trzecim 105 godzin⁴⁰², z czego 140 godzin powinno być przeznaczonych na historię, przy założeniu, że jest ona nauczana od pierwszej do trzeciej klasy gimnazjum⁴⁰³. Głównym celem nauk o społeczeństwie było przedstawienie „z szerokiej perspektywy i pogłębienie zrozumienia naszego kraju i naszej historii, kształcą podstawy samoświadomości jako obywatela i rozwijając obywatelskie usposobienie potrzebne, aby formować demokratyczne i pokojowe naród i społeczeństwo”⁴⁰⁴. Dla samej historii również wyznaczono osobne cele nawiązujące do celu głównego, były one związane ze:

³⁹⁹ Ibidem.

⁴⁰⁰ W bloku tym wyszczególniono poza historią dziedzinę geografii (地理的分野 *chiriteki bunya*) oraz dziedzinę „obywatelską” (公民的分野 *kōminteki bunya*), zbliżonej tematycznie do polskiego przedmiotu „wiedza o społeczeństwie”. Starecka tłumaczy to jako „wychowanie obywatelskie”. Starecka K., op. cit., s. 137.

⁴⁰¹ Godzina lekcyjna trwa 50 minut.

⁴⁰² *Beppyō dai 2* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Shōwa 52 nen 7 gatsu)07.1977* [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/s52j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴⁰³ *Dai 2-setsu shakai* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Shōwa 52 nen 7 gatsu) 07.1977* [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/s52j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴⁰⁴ Ibidem.

1. „zrozumieniem historii naszego kraju na tle historii świata, przez co kształtowana będzie samoświadomość obywatela o cechach charakterystycznych naszej tradycji i kultury”;

2. „zrozumieniem cech charakterystycznych każdej epoki historycznej wraz z wpływem czynników geograficznych, a także zrozumieniem wpływu każdej z tych epok historycznych na życie obecnie”;

3. „wraz z nauczaniem o dokonaniach poprzedników⁴⁰⁵, które przyczyniły się do rozwoju państwa i społeczeństwa oraz kultury i życia ludzi, wychowując w duchu szacunku i dbałości o przekazywaną obecnie spuściznę kulturalną przy zrozumieniu jej i jej związku z epoką i miejscem (jej powstania)”;

4. „wspieraniem ducha współpracy międzynarodowej poprzez: ogólne zrozumienie widocznych w historii powiązań międzynarodowych, wymianę kulturową oraz wzbudzanie zainteresowania kulturą i życiem innych ludów”;

5. „nauczaniem o konkretnych wydarzeniach, wzmacniając zainteresowanie historią, wraz z rozwojem zdolności i podejścia pozwalającego na spojrzenie wieloaspektowe na wydarzenia historyczne i ich obiektywne ocenienie”⁴⁰⁶.

W podstawie programowej opisane były szeroko poszczególne epoki i okresy historyczne, które miały znaleźć się w podręcznikach. W niektórych przypadkach wskazywano na konkretne wydarzenia, na które powinien zostać położony szczególny nacisk. W powiązaniu z omawianymi problemami historycznymi można wskazać na kilka fragmentów. W przypadku wojny japońsko-chińskiej z lat 1937-1945 użyto ówczesnego sformułowania „*Nikka jihen* (日華事變)”, również ze wskazaniem na omówienie „natarcia na kontynent”, w tym dokumencie przy użyciu słowa „*shinshutsu* (侵出)”⁴⁰⁷.

W części zatytułowanej „podejście do zawartości”, wskazano ponadto, żeby „wziąć pod uwagę poziom rozwojowy uczniów”, a także by omawiając „wydarzenia po drugiej wojnie światowej, wskazywać na powiązania z wychowaniem obywatelskim i wskazać na ogólne, główne trendy w historii Japonii na tle historii świata”⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ Również „przodkach”.

⁴⁰⁶ Ibidem.

⁴⁰⁷ Ibidem.

⁴⁰⁸ Ibidem.

W latach 1993-2002 obowiązywała podstawa programowa powstała w 1989 roku i wprowadzona w 1993 roku. W tym dokumencie liczba godzin w trzecim roku edukacji stała się elastyczna i mogła mieć od siedemdziesięciu do stu pięciu godzin w całym bloku⁴⁰⁹. W związku z tym doprecyzowano, że historia w trzeciej klasie musi być na 4/11 z tych godzin⁴¹⁰. Zmodyfikowano odrobinę cel główny, dodając do słów „demokratyczny i pokojowy” „(obywatela) żyjącego w społeczności międzynarodowej”⁴¹¹. Cele szczegółowe historii zmieniły się nieznacznie. Dodano w kontekście współpracy międzynarodowej, że „kultura i historia naszego i innych państw są ze sobą wzajemnie głęboko powiązane”⁴¹². W porównaniu z poprzednią podstawą programową we fragmencie związanym z drugą wojną światową nie nawiązano już do żadnego konkretnego wydarzenia. W badanym kontekście, stwierdzono tylko, żeby „ująć relacje z krajami azjatyckimi, takimi jak Chiny”⁴¹³. Zaznaczono natomiast w „podejściu do zawartości”, że nadrzędnym celem części związanej z drugą wojną światową jest „pokazanie, jak ważny jest wysiłek zmierzający do międzynarodowej współpracy i pokoju”⁴¹⁴.

W latach 2002-2007 obowiązywała podstawa programowa powstała w 1998 roku i wprowadzona w życie w kwietniu 2002 roku. Została ona następnie częściowo zmieniona w grudniu 2003 roku i obowiązywała do 2007 roku. Zmniejszono liczbę godzin w bloku, a na pierwszym i drugim roku było przeznaczonych w nim po 105 godzin, zaś na trzecim roku 85⁴¹⁵, przy czym w całym cyklu powinno być 105 godzin historii⁴¹⁶. Rozszerzono jeszcze bardziej główny cel tego bloku przedmiotów, dodając zaraz po „szerokiej perspektywie” frazę „zwiększyć zainteresowanie (関心 *kanshin*) społeczeństwem i na podstawie różnorodnych źródeł rozważać wieloaspektowo”, następnie do „zrozumienia kraju i historii” dodano „ukochanie (愛情を高め *aijō o takame*)”⁴¹⁷. Zmodyfikowane cele główne zostały potwierdzone w celach szczególnych nauczania historii. Nie pojawiły się zmiany dotyczące samych treści, natomiast wskazano, że historia świata ma być tylko dodatkiem do zrozumienia historii Japonii.

⁴⁰⁹ *Beppyō dai 2* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴¹⁰ *Dai 2-setsu shakai* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴¹¹ *Ibidem*.

⁴¹² *Ibidem*.

⁴¹³ *Ibidem*.

⁴¹⁴ *Ibidem*.

⁴¹⁵ *Beppyō dai 2 (dai 54 jō kankei)* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō Heisei 10 nen 12 gastu* 12.1998 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴¹⁶ *Dai 2-setsu shakai* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 10 nen 12 gastu)* 12.1998 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴¹⁷ *Ibidem*.

Dodatkowo omówione tematy miały pokazać „wysiłek włożony w budowanie nowej Japonii i jak naród pokonał trudności (苦難を乗り越え *kunan wo norikae*)”⁴¹⁸.

W latach 2008-2017 obowiązywała podstawa programowa powstała w 2007⁴¹⁹ roku i wprowadzona w życie w marcu 2008 roku. W tym dokumencie liczba godzin w bloku na trzecim roku wzrosła do 140⁴²⁰, a historia w całym cyklu była przeznaczona na 130 godzin⁴²¹. Główny cel natomiast nie uległ zmianie⁴²². W części „podejście do zawartości” wyróżniono przykładowe „momenty przełomowe” we współczesnej historii Japonii, gdzie podano „normalizację stosunków z Chinami” jako jeden z nich⁴²³.

Od marca 2017 roku obowiązywała reforma programu powstała w 2016 roku. Godziny przeznaczone na każdy rok nie uległy zmianie⁴²⁴, natomiast zwiększono liczbę godzin historii do 135 w całym cyklu⁴²⁵. Główny cel został natomiast zmodyfikowany i rozszerzony. „Poprzez aktywności polegające na spojrzeniu i myśleniu z perspektywy społecznej oraz badaniu (追究 *tsuikyū*) i rozwiązywaniu problemów (課題 *kadai*), celem jest doskonalenie podstaw usposobienia i umiejętności pozwalających stać się obywatelami, którzy będą budować społeczeństwo i naród pokojowy oraz demokratyczny, proaktywnie (主体的 *shutaiteki*) uczestniczący w globalizującej się społeczności międzynarodowej”⁴²⁶. Dodatkowo wyszczególniono w nim trzy cele szczegółowe wykorzystujące dodane w poprzednich podstawach programowych elementy. Po pierwsze, „wraz ze zrozumieniem kraju i historii, współczesnej polityki, gospodarki czy stosunków międzynarodowych, zdobycie umiejętności pozwalających na efektywne wydobywanie i podsumowanie różnych informacji ze statystyk i innych materiałów”⁴²⁷. Po drugie, „zdobycie na podstawie rozważanych różnorodnych i wzajemnych wieloaspektowych powiązań oraz znaczenia i doniosłości zjawisk społecznych, a także oceny i wyboru rozwiązań wobec problemów uwidaczniających się w społeczeństwie,

⁴¹⁸ Ibidem.

⁴¹⁹ W związku z nowym prawem edukacyjnym podstawy programowe zawierały nawiązania do „moralności”. W związku z tym również w naukach społecznych pojawiały się jej elementy.

⁴²⁰ Beppyō dai 2 (dai 73 jō kankei) [W:] MEXT: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 20 nen 3 gatsu, Heisei 22 nen 11 gastu ichibu kaisei)* 11.2010 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h19j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴²¹ *Dai 2-setsu shakai* [W:] MEXT: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 20 nen 3 gatsu, Heisei 22 nen 11 gastu ichibu kaisei)* 11.2010 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h19j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴²² Ibidem.

⁴²³ Ibidem.

⁴²⁴ MEXT: *Hyōjun jugyō jisū ni tsuite*, s.4 28.06.2021 [online] https://www.mext.go.jp/content/20210629-mxt_kyoiku01-000016453_4.pdf [Dostęp 29.01.2024].

⁴²⁵ *Dai 2-setsu shakai* [W:] MEXT: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 29 nen 3 gatsu 31 nichi)* 31.03.2017 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h29j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴²⁶ Ibidem.

⁴²⁷ Ibidem.

umiejętności wyjaśnienia, rozumowania i oceny oraz dyskusowania na te tematy⁴²⁸. Po trzecie „aby rozwijać postawę proaktywnego rozwiązywania problemów społecznych dla polepszenia społeczeństwa oraz pogłębienia samoświadomości poprzez wieloaspektowe przestudiowanie i głębokie zrozumienie kulturowanej miłości do naszego kraju i historii, oraz jako obywatel biorący na siebie odpowiedzialność za suwerenność narodu, kochać własny kraj, dążyć do pokoju i dobrobytu, a także respektować inne państwa i kultury⁴²⁹.

W związku z omawianymi zagadnieniami nie wprowadzono w nowej podstawie programowej żadnych zmian, zmodyfikowano natomiast wskazania co do sposobu prowadzenia zajęć i *explicite* wskazano na potrzebę rozwoju umiejętności uczniów związanych z merytoryczną dyskusją na tematy związane z blokiem tematycznym, a także zaznaczono konieczność unikania „zbytniego podkreślania zjawisk lub stronniczego podejścia” w przypadku podejmowania tematu zjawisk społecznych, na które są „różnorodne punkty widzenia i (takie które są) niepewne⁴³⁰.

Kryteria certyfikacji i podstawy programowe dla liceum

W liceum historia nauczana była w znacznej części omawianego okresu w ramach bloku przedmiotów geograficzno-historycznych (地理歴史科 *chirirekishika*) w różnej konfiguracji przedmiotów historycznych w zależności od obowiązującej podstawy programowej. Kryteria certyfikacji dla podręczników licealnych różniły się nieco od tych stworzonych dla podręczników związanych z nauczaniem obowiązkowym.

Kryteria z 1979 roku były analogiczne do kryteriów dotyczących gimnazjum z tego samego okresu⁴³¹. Zmiana związana z „klauzulą państw sąsiednich” została wprowadzona tym samym obwieszczeniem⁴³² co dla gimnazjów w 1982 roku.

Kryteria z 1999 roku w części poświęconej historii nawiązywały również do podstawy programowej, stwierdzając, że wszystkie wskazane tam tematy powinny zostać uwzględnione. Jednak nie dotyczyły one badanych w niniejszej pracy „problemów historycznych”. Zalecenia

⁴²⁸ Ibidem.

⁴²⁹ Ibidem.

⁴³⁰ Ibidem.

⁴³¹ MOE: *Monbushō kokujī*, 07.12.1979, Kanpō, wyd. główne nr 15744 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19790712h15744p4-4> [Dostęp 31.01.2024].

⁴³² op.cit. *Monbushō kokujī*, 24.11.1982 ...

z zakresu wyboru, traktowania, organizacji treści i ich ilości są analogiczne do kryteriów dotyczących gimnazjum⁴³³. Analogiczne były również kryteria z 2009 roku⁴³⁴.

W 2018 roku powstały kryteria, które stypulowały praktycznie to samo, co analogiczne kryteria dla gimnazjum, z zaznaczeniem jednak, aby szczególnie zwrócona została uwaga na uwzględnienie materiałów źródłowych dla wszystkich treści podniesionych w podstawie oraz czy wzięto pod uwagę wymienione tam aktywności⁴³⁵.

Zasady, którymi powinni kierować się eksperci przy ocenie podręczników z segmentu liceum, jak również twórcy podręczników był więc podobne. Różnice co do wskazań dotyczących omawianych treści obejmowały natomiast podstawy programowe. Intuicyjnym jest, że na dalszym etapie nauki, treści będą poszerzone wobec tych ujętych w podręcznikach dla gimnazjum, szczególnie, że w liceum uczniowie w dużej mierze dobierali przedmioty według własnego uznania. Mogło więc się zdarzyć, że po gimnazjum uczeń już nigdy nie miał styczności z historią.

W latach 1982-1993 obowiązywała podstawa programowa z 1978 roku, która weszła w życie w roku 1982. Ukończenie liceum wymagało uzyskania 80 punktów, które uczeń musiał zdobyć zdając przedmioty obowiązkowe i do wyboru oraz poprzez udział w innych punktowanych działaniach pozalekcyjnych. Przedmiotem obowiązkowym w pierwszym roku nauki był przedmiot „współczesne społeczeństwo” (現代社会 *gendai shakai*), po którego ukończeniu można było wybrać inne przedmioty związane z naukami o społeczeństwie. W tym okresie omawiane w niniejszej pracy przedmioty historyczne były podzielone na dwa przedmioty: „historia Japonii (日本史 *nihonshi*)” oraz „historia świata (世界史 *sekaiishi*)”. Każdy przedmiot pozwalał na uzyskanie czterech punktów⁴³⁶. Opisy przedmiotów były bardzo lakoniczne. W obu przypadkach zostały podane bezokolicznikowe tytuły działów i ogólnych tematów, które powinny być w nich omówione. Celem podstawowym przedmiotu *nihonshi* było „pogłębienie samoświadomości jako obywatela, zrozumienia cech szczególnych własnej kultury i cywilizacji oraz procesów historycznych, które stworzyły współczesną Japonię

⁴³³ MOE: *Monbushō kokujī*, 16.04.1999, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 74 s.9 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19990416g74p9-4> [Dostęp 31.01.2024].

⁴³⁴ MEXT: *Monbukagakushō kokujī*, 09.09.2009, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 194 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20090909g194p4-3> [Dostęp 31.01.2024].

⁴³⁵ MEXT: *Kōtō gakkō kyōkayō tosho kentei kijun (Heisei 30 nen 9 gatsu 18 nichi, Monbukagakushō kokujī dai 174 gō)* 18.09.2018[online] https://www.mext.go.jp/a_menu/shotou/kyoukasho/kentei/1411471.htm [Dostęp 29.01.2024].

⁴³⁶ Można porównać te punkty do ECTS. Trzydzieści pięć godzin lekcyjnych pozwalało na uzyskanie jednego punktu. Aby uzyskać cztery punkty, należało wziąć udział w stu czterdziestu godzinach zajęć w czasie nauki w liceum.

poprzez kultywowanie myślenia historycznego (歴史的思考力を培い、*rekishi-teki shikōryoku o tsuchikau*) poprzez spojrzenie z szerokiej perspektywy na powstanie i kształtowanie się w historii naszego kraju kultury i cywilizacji”⁴³⁷. Według tej podstawy programowej opis historii nowożytnej i współczesnej powinien być oparty na „obiektywnych i bezstronnych (公正な *kōsei-na*) źródłach”⁴³⁸. Szczególnie zaś w opisie tego okresu należało „zwrócić szczególną uwagę na zagrożenie bronią jądrową i uświadomić, że konieczne jest urzeczywistnianie pokojowej i demokratycznej społeczności międzynarodowej bez wojen”⁴³⁹.

Sekaiishi miało bardzo podobny cel ogólny, wskazywał on jednak na „kultywowanie umiejętności Japończyka żyjącego w społeczności międzynarodowej, rozumiejącego charakterystyczne cechy różnych kręgów cywilizacyjnych i kulturowych na świecie oraz historyczne procesy prowadzące do powstania współczesnego świata poprzez myślenie historyczne i zrozumienie podstawowych faktów związanych z historią świata”⁴⁴⁰. W części dotyczącej opisu historii nowożytnej i współczesnej (od XIX wieku) podstawa programowa podkreślała „rozważanie ich poprzez prawidłowe umiejscowienie (w relacji do innych) trendów w Japonii, Azji, Afryce i Ameryce Południowej oraz szczególnie zwrócenie uwagi na wydarzenia głęboko związane z Japonią”⁴⁴¹. Również w tym przedmiocie zalecona została „bezstronność źródeł” oraz uwzględniono analogiczny fragment o broni jądrowej⁴⁴².

W latach 1994-2002 obowiązywała podstawa programowa powstała w 1989 roku i wprowadzona w życie w 1994 roku. Podstawa ta zmieniła zakres zajęć obowiązkowych i tych do wyboru. W naukach społecznych oddzielono przedmiot *gendai shakai* wraz z przedmiotem „etyka” (倫理 *rinri*) oraz „polityka i ekonomia (政治経済 *seiji keizai*)” od „historii i geografii”. W samym dziale „historii i geografii” wydzielono cztery przedmioty historyczne z podziałem na poziomy. Powstały przedmioty *nihonshi A*, *nihonshi B*, *sekaishi A* oraz *sekaishi B*. Uczeń musiał wybrać między *sekaishi A* a *sekaishi B* oraz z pozostałych przedmiotów, również geograficznych, musiał wybrać jeden przedmiot. Za przedmioty na poziomie A można było

⁴³⁷ *Dai 2-setsu shakai* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Shōwa 53 nen kaiteiban)*1978 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/s53h/chap2-2.htm>. [Dostęp 29.01.2024].

⁴³⁸ Ibidem.

⁴³⁹ Ibidem.

⁴⁴⁰ Ibidem.

⁴⁴¹ Ibidem.

⁴⁴² Ibidem.

otrzymać dwa⁴⁴³ punkty, a na poziomie B cztery punkty. Na ukończenie szkoły pozwalało uzyskanie przynajmniej 80 punktów⁴⁴⁴.

Główny cel przedmiotu *sekaishi A* był podobny jak w przypadku przedmiotu *sekaishi* z poprzedniej podstawy programowej. W odróżnieniu od niej, sposób wychowania Japończyka żyjącego w międzynarodowej społeczności miał być uzyskany poprzez „kultywowanie myślenia o historii i zwrócenie uwagi na wieloaspektowe wzajemne powiązania między państwami na świecie, skupiając się w szczególności na zrozumieniu historii współczesnej i najnowszej”⁴⁴⁵.

Tematyka ukazana w przedmiocie omawianych „problemów historycznych” nie pojawiła się bezpośrednio, choć w przeciwieństwie do poprzedniej podstawy programowej, każdy dział i grupa tematyczna uzyskała krótkie wyjaśnienie. Jeden z poddziałów dla okresu XIX wieku nazwany został „Transformacja krajów Azji i(a) Japonia”. Miał on na celu „pokazanie sytuacji Japonii i Azji podczas okresu ekspansji (侵出 *shinshutsu*) europejskiej, oporu i niepowodzeń w procesie kolonizacji, procesu modernizacji tradycyjnych kultur azjatyckich poprzez oddziaływanie z ówczesną kulturą europejską, co ma przyczynić się do zrozumienia procesów, które ukształtowały współczesny świat”⁴⁴⁶. Celem przedstawienia natomiast wojen światowych było zestawienie ich z pokojem. Uczeń miał „zrozumieć znaczenie pokoju poprzez zwrócenie uwagi na powody i efekty pierwszej i drugiej wojny światowej”⁴⁴⁷. Historia najnowsza miała natomiast wskazywać na konieczność „uznania różnorodności i współistnienia Japonii w świecie, gdzie postępuje współzależność i wymiana między państwami w perspektywie XXI wieku”⁴⁴⁸.

Celem przedmiotu *sekaishi B* również było wychowanie z założeniem jak w poprzedniej podstawie programowej, stąd „rozważanie historii z szerokiej perspektywy i pokazanie charakterystycznych cech różnych kręgów kulturowych i wskazanie na różnorodność, złożoność i interakcje kultur”⁴⁴⁹. Poddziały związane z niniejszą pracą to poddział „Imperializm a Azja i Afryka”. W opisie tego poddziału wskazana została „kolonizacja

⁴⁴³ Zależność punktów od godzin lekcyjnych pozostała bez zmian, co daje 70 godzin nauki, aby uzyskać dwa punkty.

⁴⁴⁴ *Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01h/chap1.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴⁴⁵ *Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01h/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁴⁹ *Ibidem*.

euuropejska w Azji i Afryce i zwrócenie uwagi na to, jak państwa Azji i Afryki na nią reagowały⁴⁵⁰, natomiast w poddziale dotyczącym wojen światowych wskazano na „zawarcie kryzysu światowego czy totalitaryzmów”⁴⁵¹ oraz m.in. „rozwój ruchów narodowych (民族運動 *minzoku undō*) w Azji i Afryce”⁴⁵². Tematy te podstawa programowa nakazywała rozważać w aspektach „powiązania z Japonią z m.in. punktu widzenia danego państwa, co pozwoli na przejrzyste określenie pozycji Japonii w historii świata”⁴⁵³.

Przedmiot *nihonshi A* również dotyczył wychowania obywatela „żyjącego w społeczności międzynarodowej”. Miało się to ziścić poprzez „zrozumienie rozwoju historii naszego państwa z perspektywy historii świata, szczególnie w odniesieniu do procesu powstawania współczesnego społeczeństwa w odniesieniu do otoczenia międzynarodowego”⁴⁵⁴. Poddział odnoszący się do niniejszej pracy to m.in. „Droga do modernizacji Japonii i świat w XIX wieku”, który nakazał umiejscowienie zmian zachodzących w Japonii po upadku szogunatu „na tle ekspansji państw zachodnich (欧米 *ōbei*) w Azji”⁴⁵⁵. Kolejny poddział wskazywał na „Powstanie państwa współczesnego i zmianę w stosunkach międzynarodowych”, gdzie podstawa przewidywała omówienie m.in. „rewizji traktatów, wojnę chińsko-japońską (1894–1895), wojnę rosyjsko-japońską (1904–1905) oraz otoczenie międzynarodowe przed i po tych wydarzeniach”⁴⁵⁶. Następnie podczas omawiania wojen światowych wskazano na „postawę Japonii wobec antagonizmów i współpracy między narodami, jej sytuację gospodarczą, ruchy społeczne oraz powiązania z sąsiadującymi państwami w Azji, oraz pokazanie zmian w sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej w czasie wojen”⁴⁵⁷. Okres powojenny miał być opisywany w związku z „demokratyzacją i odbudowaniem po drugiej wojnie światowej, powrotem do społeczności międzynarodowej, rozwojem gospodarczym, i wraz z powiązaniem z tendencjami światowymi, omówić zadania stojące przed Japonią i jej rolę”⁴⁵⁸.

Przedmiot *nihonshi B* miał „wyczerpująco opisać z punktu widzenia historii światowej, rozwój historii Japonii i pogłębić wiedzę o szczególnych cechach kultury i tradycji”⁴⁵⁹,

⁴⁵⁰ Ibidem.

⁴⁵¹ Ibidem.

⁴⁵² Ibidem.

⁴⁵³ Ibidem.

⁴⁵⁴ Ibidem.

⁴⁵⁵ Ibidem.

⁴⁵⁶ Ibidem.

⁴⁵⁷ Ibidem.

⁴⁵⁸ Ibidem.

⁴⁵⁹ Ibidem.

podobnie jak w przypadku *nihonshi A*, aby wychować obywatela zarówno Japonii, jak i świata. *Nihonshi B* poza omówieniem ekspansji Zachodu, miał ją „powiązać z otoczeniem międzynarodowym w Azji”⁴⁶⁰. Następnie, podobnie jak w przypadku *nihonshi A*, podręczniki miały nawiązać do traktatów i wojen z początku XX wieku, ale również zwracając uwagę na „problemy społeczne i (...) współczesną gospodarkę”⁴⁶¹. W kontekście wojen światowych nakazano natomiast „zwrócenie uwagi na powiązania Japonii z sytuacją międzynarodową”⁴⁶², a w przypadku drugiej wojny światowej omówienie „rywalizacji międzynarodowej, zmian politycznych i gospodarczych, intensyfikację reżimu wojennego (戦時体制の強化 *senji taisei no kyōka*) oraz powiązań z państwami sąsiednimi w Azji”⁴⁶³.

Obiektywność źródeł, jak również inne zasady wprowadzone w poprzedniej podstawie programowej, zostały zaakcentowane we wszystkich przedmiotach przy omawianiu elementów związanych z historią współczesną i najnowszą⁴⁶⁴.

W latach 2003-2009 obowiązywała podstawa programowa stworzona w 1999 roku i wprowadzona w życie w 2003 roku. Podstawa była wielokrotnie modyfikowana, jednak zmiany nie miały wpływu na treść podręczników. Minimalną liczbę punktów do ukończenia liceum wyznaczono na 74 punkty, ale zasady wyboru przedmiotów pozostały bez zmian⁴⁶⁵.

Cele *sekaishi A* zasadniczo nie uległy zmianie, ale wychowany miał zostać Japończyk „proaktywny”, co zresztą powtórzono w kolejnych przedmiotach, poprzez „rozważanie z wielu punktów widzenia problemów ludzkości”⁴⁶⁶ zamiast poprzednio promowanych „powiązań”. We fragmencie związanym z treścią, opisy poddziałów nieznacznie zostały zmienione. Do poddziału o transformującej się Azji dodano obok „kolonizacji” również „podporządkowywanie (従属化 *jūzokuka*)”⁴⁶⁷. Do poddziału o wojnach światowych dodana została konieczność wskazania, iż były to „wojny o charakterze totalnym (総力戦としての性格 *sōryokusen to shite no seikaku*)”⁴⁶⁸.

⁴⁶⁰ Ibidem.

⁴⁶¹ Ibidem.

⁴⁶² Ibidem.

⁴⁶³ Ibidem.

⁴⁶⁴ Ibidem.

⁴⁶⁵ *Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 11 nen 3 gatsu)* 03.1999[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10h/chap1.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴⁶⁶ *Dai 2-setsu chiri-rekishu* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 11 nen 3 gatsu)* 03.1999[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10h/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴⁶⁷ Ibidem.

⁴⁶⁸ Ibidem.

Do celu *sekaishi B* zostały dodane „szerokie ramy i wpływ historii”⁴⁶⁹ jako oś przekazu tego przedmiotu. Co do opisu treści poddziałów, to w opisie „imperializmu” dodano „rywalizację europejskich mocarstw” oraz „integrację świata, która towarzyszyła panowaniu i podporządkowywaniu”⁴⁷⁰. Przy opisie wojen światowych również została dodana fraza „wojna totalna”. Poza tym nie było większych zmian.

Jeśli chodzi o treść *nihonshi A*, to została dodana wyraźna informacja o ujęciu „polityki zagranicznej Japonii”⁴⁷¹ w poddziale związanym z Japonią na początku XX wieku. We fragmencie dotyczącym sytuacji po drugiej wojnie światowej został dodany fragment mówiący o „nowych stosunkach dyplomatycznych”⁴⁷². Do opisu współczesnej Japonii dodano określenie „wkład międzynarodowy (国際貢献 *kokusai kōken*)”⁴⁷³. W części dotyczącej traktowania treści, poza „obiektywnymi i wiarygodnymi źródłami”, wskazane zostało „rozwijanie umiejętności do myślenia z wielu perspektyw i podejmowania sprawiedliwych decyzji”⁴⁷⁴.

Nihonshi B zostało zmienione w opisie poddziałów w niewielkiej części. W zakresie pierwszej i drugiej wojny światowej wskazany został jako konieczny opis zawierający „politykę wobec zagranicy”⁴⁷⁵. Fragmenty o „nowych stosunkach dyplomatycznych” po drugiej wojnie światowej i „wkładzie międzynarodowym” również zostały ujęte. Dokładnie takie samo wskazanie jak w *nihonshi A* dodane zostało również do części związanej z traktowaniem treści⁴⁷⁶.

W latach 2009-2018 obowiązywała podstawa programowa stworzona w 2008 roku. Liczba punktów potrzebnych do ukończenia liceum pozostała niezmienną⁴⁷⁷. Nieco zmodyfikowano ogólny cel przedmiotów z nauk społecznych. Uczeń miał stać się „obywatelą Japonii, który buduje państwo i społeczeństwo (国家・社会を形成する日本国民 *kokka/shakai wo keisei-suru Nihon kokumin*)”⁴⁷⁸.

⁴⁶⁹ Ibidem.

⁴⁷⁰ Ibidem.

⁴⁷¹ Ibidem.

⁴⁷² Ibidem.

⁴⁷³ Ibidem.

⁴⁷⁴ Ibidem.

⁴⁷⁵ Ibidem.

⁴⁷⁶ Ibidem.

⁴⁷⁷ *Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 21 nen 3 gatsu)*03.2009 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h20h/chap1.htm> [Dostęp 29.01.2024].

⁴⁷⁸ *Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 21 nen 3 gatsu)*03.2009 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h20h/chap2-2.htm> [Dostęp 31.01.2024].

W *sekaishi A* do celu dodano, iż ma być ona nauczana na podstawie „różnych źródeł (諸資料 *sho shiryō*)”, „powiązana z warunkami geograficznymi (地理的条件 *chiri-teki jōken*)”, a zamiast „problemów ludzkości” miała omawiać „różne problemy współczesne (現代の諸課題 *gendai no sho kadai*)”⁴⁷⁹. Nowe cele odzwierciedlały nowe treści, wśród których postawiono większy nacisk na środowisko naturalne. W opisie tematu modernizacji Japonii zaszła subtelna zmiana słownictwa. Zamiast „reakcji (対応 *taiō*)” Japonii na zmiany, podręczniki miały pokazać „podejście (動向 *dōkō*)”⁴⁸⁰. W przypadku opisu wojen światowych dodano wymóg pokazania „rywalizacji (抗争 *kōsō*) mocarstw imperialnych i reakcję Azji i Afryki”⁴⁸¹. Poddział o okresie zimnowojennym został zatytułowany „Świat trójbiegunowy a podejście Japonii (三つの世界と日本の動向 *mittsu no sekai to Nihon no dōkō*)”⁴⁸². Ostatni dział miał dotyczyć „Zrównoważonego rozwoju społeczeństwa (持続可能な社会 *jizoku kanō-na shakai*)” i zachęcać uczniów do samodzielnego badania źródeł i debaty na temat historycznych przyczyn problemów współczesnego świata⁴⁸³.

Cel *sekaishi B* uległ podobnym modyfikacjom, jak ten w *sekaishi A*. Dodane zostały również podobne treści. Postawiono na porównywanie kręgów kulturowych na podstawie wybranych tematów i wskazywanie cech charakterystycznych omawianych epok. Dodatkowo podkreślona została konieczność opisu miejsca Japonii w odniesieniu do omawianych treści. W poddziale dotyczącym mocarstw imperialnych „kolonizacja Azji i Afryki przez państwa europejskie” została zmieniona na „rywalizację mocarstw imperialnych”, a także podkreślona została konieczność zrozumienia „międzypaństwowej migracji (国際的な移民 *kokusai-teki-na imin*)”⁴⁸⁴. Wprowadzone zostały również subtelne zmiany w słownictwie, zastępując „totalitaryzm” słowem „faszyzm” czy zamiast „trzecia siła” wskazano na „trzeci świat”⁴⁸⁵. W poddziale związanym z zimną wojną dodane zostały kwestie odbudowy po wojnie i rozwój gospodarczy. Tak samo jak w *sekaishi A*, wskazana została konieczność pracy na źródłach.

Cel *nihonshi A* został zmodyfikowany na tych samych zasadach co powyższe przedmioty. Położone zostały akcenty na środowisko naturalne i pracę ze źródłami.

⁴⁷⁹ Ibidem.

⁴⁸⁰ Ibidem.

⁴⁸¹ Ibidem.

⁴⁸² Ibidem.

⁴⁸³ Ibidem.

⁴⁸⁴ Ibidem.

⁴⁸⁵ Ibidem.

Cel *nihonshi B* również został zmodyfikowany w ten sam sposób i w opisie poszczególnych działów znalazły się nowe nawiązania. Ciekawym aspektem, który został nowo zawarty, było wskazanie przy wstępie do epoki nowożytnej konieczności „wyjaśnienia, że wydarzenia historyczne mają wiele interpretacji i każda ma swoje źródła i logikę”⁴⁸⁶. Poza tym nie powstały inne wytyczne co do tematyki.

W roku 2018 weszła w życie najnowsza podstawa programowa stworzona w 2017 roku. Na podstawie reformy powstały trzy przedmioty historyczne na poziomie liceum. *Nihonshi A* i *sekaishi A* zostały połączone w jeden wspólny przedmiot o nazwie „synteza historii”⁴⁸⁷ (歴史総合 *rekishi sōgō*)”, przedmiot *sekaishi B* zmieniono w „pogłębioną historię świata (世界史探究 *sekaishi tankyū*)”⁴⁸⁸, a *nihonshi B* stała się „pogłębioną historią Japonii (日本史探究 *nihonshi tankyū*)”⁴⁸⁹. Synteza historii jako przedmiot dawała dwa punkty, natomiast każdy z przedmiotów o pogłębionej historii po trzy punkty. Synteza stała się również przedmiotem obowiązkowym. Do ukończenia liceum podtrzymano liczbę 74 punktów⁴⁹⁰.

Cele bloku przedmiotów historyczno-geograficznych zostały rozbudowane. Cel ogólny był analogiczny jak w podstawie programowej do gimnazjum, cele szczegółowe natomiast miały rozwijać podobne umiejętności uczniów, jak w gimnazjum, np. korzystanie ze źródeł, jednak w oparciu o geografę i historię⁴⁹¹.

Rekishi sōgō zostało opatrzone powtórzonym celem głównym oraz dostosowanymi do tego przedmiotu celami szczegółowymi. Każdy temat został opisany i dodatkowo opatrzony informacją o zakładanym rodzaju celu kształcenia, takim jak zdobycie wiedzy czy umiejętności. Cele te następnie zostały wyjaśnione w odniesieniu do każdego omawianego tematu. Z racji połączenia historii świata z historią Japonii często pojawiały się frazy „Japonia i sąsiedztwo

⁴⁸⁶ Ibidem.

⁴⁸⁷ *Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 30 nen 3 gatsu kokuji)* 03.2018[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h30h/chap2-2.htm> [Dostęp 31.01.2024].

Lub też „historia ogólna”. Tłumaczenie na angielski, które podaje MEXT wskazuje na tematykę zgodną z poprzednim poziomem A, czyli historia nowożytna i współczesna- Modern and Contemporary History. (Zob. MEXT: *Heisei 30 nen kaitei kōtōgakkō gakushū shidō yōryō. Kyōka/kamokumei eigoyakuban (kayaku)*] [online] https://www.mext.go.jp/component/a_menu/education/micro_detail/_icsFiles/afieldfile/2019/07/08/1417610_001.pdf [Dostęp 18.10.2023].

⁴⁸⁸ Ibidem. Angielskie tłumaczenie MEXT podaje „Advanced History”. Japońska nazwa nie do końca to oddaje, gdyż słowo *tankyū* oznacza „studiowanie, badanie, dochodzenie”.

⁴⁸⁹ Ibidem.

⁴⁹⁰ *Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 30 nen 3 gatsu kokuji)* 03.2009[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h30h/chap1.htm> [Dostęp 31.01.2024].

⁴⁹¹ op.cit. *Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 30 nen 3 gatsu kokuji)*.

Japonii (日本や日本周辺 *Nihon ya Nihon shūhen*)⁴⁹², czy „porównywanie oraz wykazywanie relacji między podejściem Japonii i innych państw czy regionów (日本とその他の国や地域の動向を比較したり, 相互に関連付けたり *Nihon to sono hoka no kuni ya chi'iki no dōkō wo hikaku shitari, sōgo ni kanren tsuketari*)”⁴⁹³. Opisy tematów w większości były dokładnie takie same lub bardzo podobne do poprzedniej wersji podstawy programowej. Nowością było odniesienie się do konkretnych treści, które powinny znaleźć się w podręczniku, na wzór podstawy dla gimnazjum. Zostały one umieszczone w opisie sposobu traktowania zawartości. Wprawdzie nie znalazły się tam bezpośrednie odniesienia do omawianych „problemów historycznych”, jednak pozwalają one na pełniejsze zrozumienie intencji autorów podstawy. Narracja o XVIII-wiecznej Azji poprowadzona została w następujący sposób:

„Zwrócić uwagę na wpływy dzieł kultury azjatyckiej, m.in. japońskiej w państwach zachodnich. Również dotknąć kwestii ekspansji państw zachodnich w państwach azjatyckich, które poprzez siłę militarną dążyły do zwiększenia swoich wpływów, co doprowadziło do rywalizacji, co (z kolei) zmieniło gospodarkę Azji i porządek społeczny. Również nawiązać do roli Ryūkyū w handlu w Azji i wymiany handlowej w kierunku północnym prowadzonej przez Ainu. W tym przypadku również nawiązać do kultury Ryūkyū i Ainu”⁴⁹⁴.

Następnym ważnym elementem była konieczność nawiązania do sposobu utrwalania się terytorium Japonii, ze szczególnym uwzględnieniem spornych obecnie terytoriów północnych, wysp Takeshima i Senkaku. W nawiązaniu do początku XIX wieku wskazana została konieczność uwzględnienia, że Japonia „w wyniku modernizacji i wojny rosyjsko-japońskiej, wpłynęła na ruchy modernizujące czy niepodległościowe różnych ludów w Azji”⁴⁹⁵. Należało też zwrócić uwagę na „zwiększanie się wpływów państw zachodnich w państwach azjatyckich oraz wpływów Japonii na Półwyspie Koreańskim czy w północno-zachodnich Chinach”⁴⁹⁶. W odniesieniu do drugiej wojny światowej podkreślona została po raz kolejny rola pokoju i wykazania jego konieczności „na podstawie katastrofy, jaką na ludzkość sprowadziła ta wojna (人類全体に惨禍を及ぼした *jinrui zentai ni sankā o oyobashita*)”⁴⁹⁷. Podczas omawiania współczesności natomiast, miała być wskazana „ważna rola Japonii w społeczności

⁴⁹² Ibidem.

⁴⁹³ Ibidem.

⁴⁹⁴ Ibidem.

⁴⁹⁵ Ibidem.

⁴⁹⁶ Ibidem.

⁴⁹⁷ Ibidem.

międzynarodowej jako państwa rozwiniętego, poprzez np. ODA, PKO czy działalność na rzecz zrównoważonego rozwoju”⁴⁹⁸.

W programie *nihonshi tankyū* główne zagadnienia i ich opis również nie zmieniły się zbyt wiele względem *nihonshi B*. Poza nieznaczną zmianą układu treści w dokumencie, dodano również ogólne założenia tej podstawy programowej wspomniane już przy omawianiu *Rekishī sōgō*. Część związana z traktowaniem treści nie została bardzo rozbudowana. Nawiązała do ogólnych założeń podstawy programowej, ze wskazaniem, iż treści mają nawiązywać do syntezy historii i je pogłębiać⁴⁹⁹.

W programie *sekaishi tankyū* zagadnienia podniesione w podstawie również co do zasady zgadzały się z poprzednią wersją. Poza zmianami analogicznymi jak w *nihonshi tankyū*, pojawiły się też nieliczne zmiany językowe, np. „nacjonalizm (ナシヨナリズム *nashonarizumu*)”⁵⁰⁰ przy opisie ruchów narodowych i wydarzeń związanych z okresem pierwszej i drugiej wojny światowej. To czym podstawa wyróżniła się w opisie niniejszego przedmiotu, było konsekwentne użycie frazy „tło, przyczyna, wynik, wpływ, wspólne powiązania wydarzeń i regionów (*haikai ya gen'in, kekka ya eikyō, jishō sōgo no kanren, shochi'iki sōgo* 背景や原因, 結果や影響, 事象相互の関連, 諸地域相互)”⁵⁰¹. Wyraziły one najpełniej dążenie ustawodawcy do zmiany jakości nauczania historii w Japonii.

Selekcja podręczników

Zarys systemu selekcji podręczników

Prawo oświatowe w omawianym okresie regulowało w sposób jednoznaczny konieczność korzystania na wszystkich etapach edukacji szkolnej z certyfikowanych podręczników⁵⁰².

Proces selekcji podręczników na poziomie gimnazjum powiązany był z faktem finansowania ich z budżetu państwa. W związku z tym ustawa z 1963 roku regulowała, kto

⁴⁹⁸ Ibidem.

⁴⁹⁹ Ibidem.

⁵⁰⁰ Ibidem.

⁵⁰¹ Ibidem.

⁵⁰² Obowiązek ten był zapisany w ustawie oświatowej z 1949 roku dla szkół podstawowych i gimnazjów. Początkowo o podręcznikach licealnych decydowały same szkoły. (Zob. *Gakkō kyōiku hō*, 31.03.1947 ... s.212-213) Już w 1953 u prawo to zostało zmienione i od tego momentu wszystkie podręczniki podlegały temu obowiązkowi. (Zob. *Gakkō kyōiku hō nado no ichibu o kaisei-suru hōritsu kōfu*, 05.08.1953, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 53 s.1 [online]<https://search.kanpoo.jp/r/19530805g53p1-2/> [Dostęp 29.01.2024].

nominalnie podręczniki wybierał i zgłaszał zapotrzebowanie do ministerstwa⁵⁰³. W omawianym okresie sama ustawa była zmieniana wielokrotnie, jednak w głównej mierze były to zmiany językowe, niewpływające zasadniczo na procedury przyjmowania podręczników. Wprowadzone zostały analogiczne zmiany, jak w innych dokumentach związanych ze szkolnictwem, takie jak nazwy stanowisk czy szkoły sześciolatnie⁵⁰⁴.

Ustawa i zarządzenie ministra dotyczące szczegółowych zasad jej wykonania, wskazały częściowo w swoich kończących artykułach na wydawcę podręcznika jako inicjatora całego procesu wyboru podręczników. Wydawca, który chciał wydać swój podręcznik w nadchodzącym roku szkolnym miał obowiązek zgłoszenia tego faktu ministrowi edukacji⁵⁰⁵. Od początku jednak odpowiedzialne za wybór podręczników dla szkół publicznych były lokalne Rady Edukacyjne (教育委員会 *Kyōiku I'inkai*), których nazwy zależne były od statusu danego terytorium⁵⁰⁶. W przypadku zaś szkół prywatnych i państwowych o wyborze podręczników decydował dyrektor danej placówki. Nadzór administracyjny nad wyborem podręczników sprawowały Prefekturalne Rady Edukacyjne (都道府県の教育委員会 *Todōfuken no Kyōiku I'inkai*). Każda Rada Prefekturalna, w zakresie związanym z adopcją podręczników, miała obowiązek konsultowania się z powoływaną co roku w prefekturze Komisją ds. Wyboru Podręczników (教科用図書選定審議会 *Kyōkayō Toshi Sentei Shingikai*). Komisja ta miała składać się z maksymalnie dwudziestu osób. Do Rady Prefekturalnej należał również obowiązek wyznaczenia zgodnie z podziałem miast i gmin rejonów wyboru podręczników (教科用図書採択地区 *Kyōkayō tosho saitaku chiku*). Podział ten i jakiegokolwiek w nim zmiany miały być konsultowane z lokalnymi Radami Edukacyjnymi. Wyznaczone rejonu musiały być zgłoszone w ministerstwie, a wybrane podręczniki były używane w całym rejonie w szkołach prowadzonych przez daną radę⁵⁰⁷.

Niektóre ustępy ustawy pozostawiły rządowi sprecyzowanie wielu szczegółów. W decyzji gabinetu wskazane zostały osoby, które mogły zasiadać w Komisji ds. Podręczników.

⁵⁰³ Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu kōfu*, 21.12.1963, Kanpō, wyd. główne nr 11107 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19631221h11107p5-4/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵⁰⁴ Naikaku: *Gakkō kyōiku hō nado no ichibu o kaisei suru hōritsu kōfu*, 12.06.1998, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 117 s.22 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19980612g117p22-4/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵⁰⁵ MOE: *Monbushō rei*, 14.02.1964, Kanpō, wyd. główne nr 11148 s.3 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19640214h11148p3-3/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵⁰⁶ Ustawa wyróżniała rady gminne (市町村の教育委員会 *shichōson*), radę metropolitalną(都の教育委員会 *miyako*), rady miast oznaczonych rozporządzeniem rządowym (指定都市の教育委員会 *shitei toshi*). Rada metropolitalna przestała być wyróżniana jako odrębny byt w po rewizji ustawy o samorządzie lokalnym z 1998. Naikaku: *Chihōjichi hō nado no ichibu o kaisei-suru hōritsu kōfu*, 08.05.1998, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 90 s.5 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19980508g90p5-3/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵⁰⁷ op.cit. *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu kōfu*, 21.12.1963.

Byli to dyrektorzy i nauczyciele szkół, osoby nadzorujące nauczycieli z ramienia rad i inne osoby z wiedzą ekspercką np. akademicy. W komisji nie mogła zasiadać osoba posiadająca konflikt interesów. Ostateczny termin wyboru podręczników przypadał na 15 sierpnia w roku poprzedzającym rok użycia podręczników, a raz przyjęte podręczniki miały być używane przez trzy kolejne roczniki, co wpasowane było w cykl certyfikacji⁵⁰⁸. Wraz ze zmianą cyklu na czteroletni, w 1990 roku zmieniono również ten fragment decyzji gabinetu⁵⁰⁹, a zmiany weszły w życie w 1992 roku dla gimnazjum. Kolejna decyzja gabinetu miała miejsce w 1999, gdy wyjątkowo przedłużono okres użycia podręczników o rok w przypadku gimnazjum⁵¹⁰. W 2003 roku wydłużono termin wyboru podręczników do 31 sierpnia⁵¹¹, a w 2013 roku zniesiono ograniczenie liczebności komisji⁵¹². Rok później, w 2014 roku, do ustawy dodano dwie zmiany. Po pierwsze, nakazano utworzenie w rejonie komisji (協議会 *kyōgikai*), która miała zajmować się wyborem podręczników dla danego rejonu⁵¹³. Zasady obsadzania tej komisji przyjęto decyzją gabinetu w tym samym roku. Pozostawiły one regulację sposobu funkcjonowania komisji lokalnej radzie edukacyjnej, pod którą podlegał rejon. Wśród elementów koniecznych w dokumencie konstytuującym taką komisję, które stypulowała ta decyzja gabinetu, był m.in. sposób wyboru podręczników, a o kolejnych zmianach w funkcjonowaniu tej komisji, miała decydować ona sama⁵¹⁴. Po drugie, ustawa nakazała radom lokalnym, prefekturalnym oraz dyrektorom szkół innych niż publiczne „niezwłocznie informować” o tym, jakie wybrali podręczniki i jakie były tego powody. Ustawa weszła w życie z początkiem roku szkolnego, w

⁵⁰⁸ Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei kōfu*, 03.02.1964, Kanpō, wyd. główne nr 11138 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19640203h11138p2-2/> [Dostęp 29.01.2024].

Przewidziano sytuacje, gdy podręczniki wybierane są w trakcie trwania cyklu, jednak były to raczej wyjątkowe okoliczności np. niezdolność wydawcy do wydawania czy zmiana terytorialna rejonu.

⁵⁰⁹ Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 30.03.1990, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 34 s.7 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19900330g34p7-9/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵¹⁰ Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 02.07.1999, Kanpō, wyd. główne nr 2659 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19990702h2659p2-4/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵¹¹ Naikaku: *Gimu kyōiku sho gakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 28.03.2003, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 66 s.21 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20030328g66p21-23/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵¹² Naikaku: *Chi'iki no jishu-sei oyobi jiritsu-sei o takameru tame no kaikaku no suishin wo hakaru tame no kankei hōritsu no seibi ni kan-suru hōritsu kōfu*, 14.06.2013, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 124 s.16 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20130614g124p16-5/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵¹³ Naikaku: *Gimukyōiku sho gakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kansuru hōritsu no ichibu o kaisei suru hōritsu kōfu*, 16.04.2014, Kanpō, wyd. główne nr 6271 s.3 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20140416h6271p3-3/> [Dostęp 29.01.2024].

⁵¹⁴ Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 03.09.2014, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 196 s.5 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20140903g196p5-5/> [Dostęp 29.01.2024].

kwietniu 2015 roku⁵¹⁵. W omawianym okresie wprowadzono jeszcze kilka rewizji ustawy i powiązanych z nią praw i decyzji gabinetu, ale nie miały one wpływu na omawiany temat.

Z punktu widzenia prawnego można dostrzec wpływ zmian na poziomie samorządu lokalnego oraz prefektur o charakterze kontrolnym. Nominalny wzrost znaczenia nadzoru organów wyższego rzędu nad organami niższego rzędu, głównie poprzez wymagania administracyjne, był widoczny szczególnie w ostatniej badanej dekadzie. Z drugiej strony, proces wyboru podręczników stał się o wiele bardziej przejrzysty, co w połączeniu ze zwiększoną transparentnością procesu certyfikacji, jeszcze bardziej uwidoczniło procesy zachodzące przez ponad czterdzieści lat w obszarze związanym z podręcznikami. Warto jednak zauważyć, iż szczególna uwaga zwrócona została na edukację obowiązkową, a dobór podręczników nieobjętych finansowaniem państwowym w liceum pozostawiony został bez szczególnych regulacji.

W przeciwieństwie do starego systemu, w którym członkowie wybierali przewodniczącego spośród siebie, wybór na przewodniczącego Rady Edukacyjnej, czy to miejskiej czy prefekturalnej odbywał się z nadania odpowiednio wójarza danego miasta lub gubernatora. Zmiana w gruncie rzeczy, była więc dopasowaniem procedur do stanu faktycznego, gdyż członkowie rad również otrzymywali nominacje od wójarzy czy gubernatorów⁵¹⁶. Z drugiej jednak strony nominacja przewodniczącego rozszerzyła możliwość wpływu przez lokalnych i prefekturalnych decydentów na decyzje rady⁵¹⁷.

Opisana powyżej ustawa zawierała jeszcze jedną regulację. Wskazywała na Prawo o tymczasowym rozwiązaniu kwestii wydawania podręczników (教科書の発行に関する臨時措置法 *Kyōkasho wo hakkō ni kan-suru rinji sochi hō*) jako podstawę tworzenia przez ministra edukacji listy (目録 *mokuroku*) podręczników dopuszczonych do użytku w danym roku. Prawo to, jeszcze z 1948 roku, ustaliło szereg procedur, stosowanych z niewielkimi zmianami również w badanym okresie⁵¹⁸. Prawo

⁵¹⁵ Op cit. *Gimukyōiku sho gakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kansuru hōritsu no ichibu o kaisei suru hōritsu kōfū*, 16.04.2014.

⁵¹⁶ Shoma M.: *Local Educational Administration System in Japan-The Board of Education System-* 02.2017 [W:] [nier.go.jp](https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201703LEADSJ.pdf) [online] <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201703LEADSJ.pdf> s.9 [Dostęp 24.09.2024].

⁵¹⁷ Ibidem, s.10.

⁵¹⁸ *Kyōkasho wo hakkō ni kan-suru rinji sochi hō kōfū*, 10.07.1948, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 0 s.58 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19480710g0p58-d/> [Dostęp 31.01.2024].

⁵¹⁸ Ibidem.

stosowane było do wszystkich rodzajów podręczników, również tych dla liceum. Zgłoszone przez wydawcę podręczniki miały być wystawione na „wystawie podręczników (教科書展示会 *kyōkasho tenjikai*)”⁵¹⁹, a skompilowana lista była przesłana do gubernatora prefektury. Następnie za jego pośrednictwem listy te rozesłane były do wszystkich szkół w jurysdykcji. Wskazano, że szkoły państwowe muszą zgłosić liczbę potrzebnych podręczników gubernatorowi, a ten ministrowi. Minister musiał też zezwolić na wybraną cenę podręczników, niezależnie od typu szkoły⁵²⁰. Jeszcze w tym samym roku jednak ustawę doprecyzowano i wskazano na radę prefekturalną jako odpowiedzialną za ten aspekt⁵²¹, co nie zmieniło się już w okresie badanym. Obowiązek zgłaszania liczby podręczników przypisano dodatkowo lokalnej radzie edukacyjnej oraz dyrektorom szkół innych niż państwowe⁵²². W przepisach wykonawczych dla tej ustawy doprecyzowano procedury związane z cenami podręczników, które szacował wydawca, ale ostatecznie musiał zatwierdzić minister. Jeśli ceny nie zostały oszacowane w terminie, stosowało się ceny ustalane przez ministra⁵²³. Późniejsze zmiany w obu dokumentach były analogiczne do zmian w innych prawach związanych z edukacją i omówionych już wcześniej.

Niemniej ceny katalogowe podręczników w omawianym okresie były ustalane na podstawie ceny maksymalnej ustalonej każdorazowo przez ministerstwo, co wynikało bezpośrednio z zasad notyfikowanych przez ministra. Ustalone one zostały w 1980 roku⁵²⁴ i nawiązywały do obowiązku zgłoszenia przewidywanej ceny. W związku z tym wydawca miał obowiązek uwzględnić swoje kalkulacje związane również z kosztem wyprodukowania podręczników, takie jak cena druku czy tantiemy dla autorów⁵²⁵. Początkowo przepisy dotyczące liceum były oparte na innych zasadach, jednak zostały dodane już w roku kolejnym⁵²⁶. Notyfikacje wraz z ustalonymi w ministerstwie cenami maksymalnymi były co roku rewidowane i ponawiane. Ceny maksymalne dla każdego typu podręcznika były

⁵¹⁹ Dodatkowe przepisy wskazywały, że wystawy mogły być otwarte, nie był to jednak obowiązek. MOE: *Monbushō rei*, 13.08.1948, Kanpō, wyd. główne nr 6474 s.95 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19480813h6474p95-7> [Dostęp 31.01.2024].

⁵²⁰ Ibidem.

⁵²¹ *Kyōiku i'inkai hō kōfu*, 22.01.1980, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 0 s.7 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19480715g0p7-4> [Dostęp 31.01.2024].

⁵²² Ibidem.

⁵²³ op.cit. *Monbushō rei*, 13.08.1948.

⁵²⁴ MOE: *Monbushō kokuji*, 22.01.1980, Kanpō, wyd. główne nr 15899 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19800122h15899p4-5/> [Dostęp 31.01.2024].

⁵²⁵ Ibidem.

⁵²⁶ MOE: *Monbushō kokuji*, 31.03.1981, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 22 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19810331g22p2-3> [Dostęp 31.01.2024].

wyszczególnione osobno, każdy więc omówiony przedmiot mógł mieć inną cenę maksymalną, natomiast ostateczna cena każdej pozycji nie mogła jej przekroczyć.

Podsumowanie

Głównym decydem w zakresie podręczników w omawianym okresie było Ministerstwo Edukacji. Różni aktorzy zaangażowani w zmiany systemu edukacyjnego próbowali wpływać na podręczniki na wiele sposobów: poprzez kwestionowanie systemu certyfikacji, tak jak robili to jego progresywni przeciwnicy, czy też zmieniając założenia edukacji jako takiej, tak jak czynili to polityczni orędownicy reform z ramienia PLD i innych partii konserwatywnych. Bezpośredni wpływ polityczny na podręczniki był więc w pewnym stopniu ograniczony, widoczny był jednak wpływ pośredni, np. poprzez grupy nacisku, również w samej partii PLD. Rządy premiera Abe przyniosły największe zmiany poprzez rewizję najpierw Podstawowego prawa o edukacji, a następnie zasad certyfikacji oraz zmiany w radach edukacyjnych i oparcie opisu w podręcznikach na istniejących stanowiskach rządowych. W procesie certyfikacji, mimo nominalnej decyzyjności ministra edukacji, największy wpływ ze strony państwa, a raczej biurokracji, mieli recenzenci. Recenzenci powinni posiadać wiedzę ekspercką, a więc działać na polu akademickim czy edukacyjnym w dziedzinie, w której podręcznik był recenzowany. Musieli też mocować swoje recenzje w zasadach certyfikacyjnych i podstawach programowych. Ostateczny kształt podręcznika wypracowywany był więc poprzez ścieranie się tych wszystkich wymienionych wyżej czynników.

W procesie selekcji wiele zależało od składu lokalnych rad, który z kolei był uzależniony od wielu czynników, w tym lokalnego układu politycznego. Nie można definitywnie wskazać, że wpływ polityczny w ogóle nie istniał, ponieważ w badanym okresie zdarzały się przypadki np. selekcji podręczników konserwatywnych tam, gdzie politycznie silni byli konserwatyści. Tak było na przykład w przypadku podręczników *Tsukurukai* w 2001 roku, które wybrano dla kilku szkół dla dzieci niepełnosprawnych tam, gdzie w komisjach edukacyjnych zasiadali nominaci z ramienia zwolenników tego podręcznika⁵²⁷. Ze względu na powiązania organizacyjne i osobowe z *Nippon Kaigi*, treść podręczników konserwatywnych była wyrazem poglądów prawicowych polityków z PLD. Opinia publiczna oraz grupy i organizacje lobbujące za bądź przeciw selekcji odegrały więc kluczową rolę w kształtowaniu

⁵²⁷ Nozaki, op.cit., s.148.

się rynku podręczników. W gruncie rzeczy jednak, jak opisano szerzej na początku kolejnego rozdziału, udział podręczników konserwatywnych w rynku podręczników był znikomy. O wiele częściej wybierano podręczniki progresywne, a największe udziały miały podręczniki relatywnie neutralne. W dalszej części pracy będą te podręczniki określane jako podręczniki głównego nurtu.

ROZDZIAŁ 4.

KENTEI A PODRĘCZNIKI

Wprowadzenie

Powstanie podręczników nie odbywa się w próżni. Struktury ministerialne, zmieniające się zasady i naciski polityczne aktorów, choć mają wpływ pośredni na treści podręczników, nie są jedynymi elementami tego wpływu. Sami twórcy podręczników, środowiska z jakich się wywodzą czy otaczający ich dyskurs publiczny na temat problemów historycznych i podręczników, również ma pewien pośredni wpływ na treści podręczników. Polityka wydawnicza wydawnictw też była elementem wprowadzanych zmian. Poza szczytnym celem, jakim jest edukowanie kolejnych pokoleń, wydawnictwa były biznesami, a o ich losach decydowały również prawa rynku. Popularne i duże wydawnictwa utrzymywały się w badanych segmentach dłużej niż rywalizujące z nimi mniejsze wydawnictwa i tytuły mniej popularne. Wobec tego, wybór podręczników przez szkoły zależał głównie od ich zawartości, a ta z kolei była nakierowana na opinię publiczną. Jak pokazał przykład podręczników *Tsukurukai*, o zaniechaniu ich selekcji zdecydowała właśnie opinia publiczna na temat przedstawionych w nich treści.

Wydawnictwa

Japoński rynek wydawniczy był w omawianym okresie dość duży, a rynek podręczników nie był wyjątkiem. W 2019 roku istniało 55 wydawnictw, których podręczniki zostały dopuszczone do użytku. Spośród tych 55 wydawców 21 działało w segmencie gimnazjalnym, a 8 z nich uczestniczyło w autoryzacji podręczników do historii. Niektóre firmy wydawały podręczniki tylko w segmencie gimnazjum, podczas gdy inne mogły pochwalić się szerokim zakresem materiałów dla wszystkich poziomów edukacji. W ciągu ostatnich czterdziestu lat niektórzy wydawcy całkowicie wycofali się z pisania podręczników, podczas gdy inni przetrwali. Istnieją również przypadki, w których grupa redaktorów nie mogła dojść do porozumienia w sprawie treści podręcznika lub z innych powodów podzieliła się, tworząc nowe grupy wydawnicze lub dołączyła do istniejących. Wydawnictwa mające w ofercie podręczniki koncentrowały się głównie na edukacji. W związku z tym w dużej mierze ich

utrzymanie było w pewnym stopniu zależne od popularności ich podręczników i innych materiałów edukacyjnych, chyba że miały inne źródła finansowania. Przychody z podręczników pochodziły z dwóch miejsc. Pierwszym z nich był system szkolny, w którym rząd finansował podręczniki każdego ucznia. Z drugiej strony był wolny rynek, na którym podręczniki i inne materiały dydaktyczne były sprzedawane ogółowi społeczeństwa. Z biznesowego punktu widzenia podręczniki musiały być angażujące nie tylko dla uczniów i nauczycieli, ale przede wszystkim dla tych, którzy wybierają dla nich książki, spełniając jednocześnie określone kryteria. W przypadku Japonii dochodził czynnik w postaci omówionego systemu certyfikacji⁵²⁸.

Polityczne zapatrywania poszczególnych wydawców nie są proste do określenia. Ujmowanie pewnych tematów w podręcznikach w porównaniu do pozostałych wydawców, a także w porównaniu z sytuacją polityczną, jej zbieżności ze stanowiskiem rządu czy danej partii politycznej jest o tyle trudne, iż z założenia podręczniki powinny być, jak opisano wcześniej, apolityczne. Konkretnie powiązania można wykazać np. między gazetą „*Sankei Shimbun*” a wydawnictwem Fusōsha, które wpisują się w media najbardziej konserwatywne, powiązane z innymi organizacjami prawicowymi. Na przeciwnym biegunie największą z gazet jest „*Asahi Shimbun*”, zaś największą neutralną gazetą można określić „*Nihon Keizai Shimbun*”. Na prawo od niej „*Yomiuri Shimbun*” i na lewo od niej „*Mainichi Shimbun*” zamykają wielką piątkę największych opiniotwórczych mediów. Każda gazeta powiązana jest z telewizją⁵²⁹.

Wydawnictwa przeanalizowanych podręczników

W niniejszej pracy przeanalizowano podręczniki wszystkich wydawców, które wydano między 1982 a 2023 rokiem, a których podręczniki były kontynuowane przez przynajmniej dwa okresy certyfikacyjne. Szczególnym przypadkiem były podręczniki, które mimo innego wydawcy, były ewidentnie oparte o wcześniej wydany tytuł. W przypadku podręczników do liceum, sprawdzono również pojedyncze tytuły dużych wydawców, by podjąć próbę określenia, czy w wydawnictwach istniały polityki ujednoczenia przekazu. Zanalizowano podręczniki następujących wydawnictw:

⁵²⁸ Fragment pochodzi z mojego anglojęzycznego artykułu, który ukazał się drukiem w 2024 roku. Rogozińska P., *Government Stance and Change in Textbooks. History Issues of Japan through the Lens of Textbook Certification System* [W:] *Philosophical and Economic Problems of the Modern World*, Stelmach A.(red.), Toruń 2024.

⁵²⁹ Asahi- Terebi Asahi, Mainichi- TBS, Nihon Keizai- Terebi Tōkyō, Yomiuri- Nihon Terebi, Sankei-Fuji Terebi.

1. Nihon Shoseki powstałe w roku 1909, numer ministerialny 1. Wydawało w badanych segmentach na poziomie gimnazjum oraz liceum⁵³⁰. W 2003 roku spółka została rozwiązana⁵³¹.
2. Tōkyō Shoseki powstałe w 1909 roku, numer ministerialny 2. Wydaje na poziomie gimnazjum i liceum⁵³². Należy do jednej z dwóch największych firm w przemyśle drukarskim, konsorcjum TOPPAN⁵³³.
3. Ōsaka Shoseki powstałe w 1909 roku, numer ministerialny 3. Wydawało podręczniki na poziomie gimnazjum⁵³⁴. Wydawnictwo przestało istnieć w 2008 roku⁵³⁵.
4. Jikkyō Shuppan powstałe w 1941 roku jako Jitsugyō Kyōkasho Kabushiki Gaisha, numer ministerialny 7. Na początku wydawała podręczniki związane z nauczaniem zawodowym, podręczniki dla liceum zaś od 1948 roku⁵³⁶. Wydawnictwo progresywne.
5. Gakkō Tosho powstałe w 1948 roku, numer ministerialny 11⁵³⁷. Wydawało na poziomie gimnazjum, ale zrezygnowało z badanego segmentu. Ostatni podręcznik do historii poddano certyfikacji w 1992 roku⁵³⁸.
6. Sanseidō powstałe w 1881 roku jako księgarnia, zaczęła publikować w 1884 roku, a w 1915 roku przekształcona została w spółkę. Numer ministerialny 15. Wydaje na poziomie gimnazjum i liceum, jednak w omawianym okresie nie miała podręcznika w badanym segmencie w gimnazjum⁵³⁹.
7. Kyōiku Shuppan powstałe w 1948 roku, numer ministerialny 17. Zajmuje się tylko podręcznikami i innymi materiałami związanymi z edukacją. Wydaje na wszystkich

⁵³⁰ Nihonshoseki: *Kaisha annai* [W:] nihon-shoseki.co.jp[online] Dostępne jako zapis archiwalny Internetu: <https://web.archive.org/web/20040618011601/http://www.nihon-shoseki.co.jp/> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³¹ Web NDL Authorities: *Nihon shoseki Kabushiki gaisha* [W:] id.ndl.go.jp [online] <https://id.ndl.go.jp/auth/ndlna/00789115> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³² *Kaisha gaiyō* [W:] tokyo-shoseki.co.jp [online] <https://www.tokyo-shoseki.co.jp/aboutus/information.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³³ *Kanren gaisha*[W:] tokyo-shoseki.co.jp [online] <https://www.tokyo-shoseki.co.jp/aboutus/companies.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³⁴ *Kaisha gaiyō* [W:] osaka-shoseki.co.jp [online] Dostępny jako archiwalny zapis Internetu: <https://web.archive.org/web/20090131091725/http://osaka-shoseki.co.jp/company/index.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³⁵ Web NDL Authorities: *Ōsaka shoseki kabushiki gaisha* [W:] id.ndl.go.jp [online] <https://id.ndl.go.jp/auth/ndlna/001301310> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³⁶ *Kaisha gaiyō* [W:] jikkyo.co.jp [online] <https://www.jikkyo.co.jp/company/> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³⁷ *Kaisha enkaku* [W:] gakuto.co.jp [online] <https://gakuto.co.jp/aboutus/enkaku/> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³⁸ Według wyszukiwarki *Sengo kyōkasho* pod auspicjami NIER [W:] nierlib.nier.go.jp [online] <https://nierlib.nier.go.jp/lib/database/TEXTBOOK> [Dostęp 24.09.2024].

⁵³⁹ *Kaisha annai* [W:] sanseido-publ.co.jp [online] <https://www.sanseido-publ.co.jp/company.html> [Dostęp 24.09.2024].

poziomach nauczania. W badanym segmencie tylko na poziomie gimnazjum⁵⁴⁰.
Wydawnictwo progresywne.

8. Shimizu Shoin powstałe w 1946 roku, numer ministerialny 35. W badanym segmencie wydawało podręczniki na poziomie gimnazjum i liceum. Firma zaczynała od podręczników do j. angielskiego oraz wydawała materiały dodatkowe do nauki różnych przedmiotów. W 1953 roku zaczęło wydawać certyfikowane podręczniki dla liceum. W 1973 roku założyciel wydawnictwa, Shimizu Gonroku został odznaczony Orderem Wschodzącego Słońca czwartej kategorii. W momencie pisania niniejszej pracy wydawnictwo zajmowało się głównie podręcznikami i innymi materiałami związanymi z edukacją w różnych poddziedzinach nauk społecznych⁵⁴¹. Nie przedstawiło do certyfikacji podręcznika dla gimnazjum do najnowszej omawianej podstawy programowej⁵⁴².
9. Teikoku Shoin powstało w 1917 roku, numer ministerialny 46. Stworzone zostało przez Mori Susabio, który sprzedawał napisane przez siebie książki. Pierwsze podręczniki były podręcznikami do geografii dla przedwojennego gimnazjum, a w 1926 roku wydawnictwo stało się potentatem w tej dziedzinie. Podczas drugiej wojny światowej zostało wchłonięte przez Chūtōgakkō Kyōkasho Kabushiki Gaisha i po jej rozwiązaniu w 1946 roku zreorganizowane ponownie w Teikoku Shoin. Po drugiej wojnie światowej również wydawało podręczniki, głównie do geografii, ale również w badanym segmencie. W 1981 roku przestało wydawać podręczniki do historii dla gimnazjum, by wznowić je od roku szkolnego 1990 (*kentei* 1989). W 2002 roku wydawnictwo odnotowało znaczny wzrost udziałów w rynku, w szczególności badanego podręcznika do gimnazjum⁵⁴³. W czasie pisania niniejszej dysertacji wydawało na poziomie gimnazjum i liceum w zakresie nauk społecznych podręczniki oraz atlasy, a także mapy⁵⁴⁴.
10. Yamakawa Shuppansha powstała w 1948 roku, numer ministerialny 81. Początkowo wydawała czasopismo Japońskiego Towarzystwa Historycznego- SHIGAKUKAI,

⁵⁴⁰ *Enkaku* [W:] kyoiku-shuppan.co.jp [online] <https://www.kyoiku-shuppan.co.jp/company/post-14.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁴¹ *Kaisha gaiyō* [W:] kyoiku-shuppan.co.jp [online] <https://www.shimizushoin.co.jp/company.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁴² Zgodnie z wyszukiwarką *Sengo kyōkasho*.

⁵⁴³ *History. Teikoku Shoin no ayumi* [W:] teikokushoin.co.jp [online] <https://www.teikokushoin.co.jp/aboutus/history/> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁴⁴ *Jigyō annai. Kyōiku jigyō* [W:] teikokushoin.co.jp [online] <https://www.teikokushoin.co.jp/aboutus/business/> [Dostęp 24.09.2024].

powiązanego z Uniwersytetem Tokijskim. Towarzystwo było odpowiedzialne za redakcję certyfikowanych podręczników Yamakawy od 1951 roku. Również w badanym okresie członkowie towarzystwa brali udział w redagowaniu podręczników, a Towarzystwo wydawało swoje publikacje w Yamakawie. Przez cały okres swojej działalności wydawało głównie książki związane z historią, również podręczniki, choć w jej ofercie znajdowały się też inne książki z dziedziny nauk społecznych⁵⁴⁵. Wydawało głównie podręczniki i pomoce szkolne na poziomie liceum, a w najnowszej podstawie programowej, od 2020 roku również dla gimnazjum.

11. Hitotsubashi Shuppan powstałe w 1956 roku, numer ministerialny 112. Zbankrutowało w 2009 roku. Wydawało podręczniki na poziomie liceum w kilku dziedzinach, również naukach społecznych⁵⁴⁶. Podręczniki progresywne.
12. Nihon Bunkyo powstałe w roku 1948 roku jako Bunkyo-sha, numer ministerialny 116. Wydaje na poziomie gimnazjum. W 1993 roku przejęło prawa do publikacji podręczników Chūkyō Shuppan, a w 2008 roku od Ōsaka Shoseki⁵⁴⁷.
13. Jiyūshobō, numer ministerialny 132. Wydawało na poziomie liceum. Podręczniki w latach pięćdziesiątych zostały przejęte przez Kirihara Shoten, gdy stały się „firmami siostrzanymi”⁵⁴⁸.
14. Dai’ichi Gakushū-sha powstałe w roku 1948 w Hiroshimie jako agencja informacyjna drukująca listy personelu, numer ministerialny 183. Wydaje podręczniki w wielu dziedzinach na poziomie liceum, również w naukach społecznych⁵⁴⁹.
15. Hara Shobō numer ministerialny 204. Wydała konserwatywny podręcznik do liceum w certyfikacji z 1986 i 1989 roku⁵⁵⁰.
16. Kirihara Shoten powstałe w 1967 roku, numer ministerialny 212. Wydaje podręczniki dla liceum, głównie do języka japońskiego (*kokugo*) i angielskiego.

⁵⁴⁵ Nozawa T.: *Goaisatsu* [W:] yamakawa.co.jp [online] <https://www.yamakawa.co.jp/company/aisatsu> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁴⁶ *Kaisha annai* [W:] hitotsubashi-shuppan.co.jp [online] <https://web.archive.org/web/20090510072837/http://www.hitotsubashi-shuppan.co.jp/kaishaannai/index.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁴⁷ *Enkaku* [W:] nichibun-g.co.jp [online] <https://www.nichibun-g.co.jp/company/history/> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁴⁸ *Kaisha annai* [W:] kirihara.co.jp [online] Dostępne jako zapis archiwalny Internetu: <https://web.archive.org/web/20020929153231/http://www.kirihara.co.jp/> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁴⁹ *Enkaku* [W:] daiichi-g.co.jp [online] <https://www.daiichi-g.co.jp/annai/enkaku.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁵⁰ Nozaki Y., op. cit., s.138-139.

Wydawało również podręczniki stworzone przez Jiyūshobō. Należy do grupy TOPPAN i jest powiązane z Gakken Holdings⁵⁵¹.

17. Kokusho Kankōkai. Konserwatywne towarzystwo publikacyjne. Wydało konserwatywny podręcznik dla liceum w 1995 roku. Numer ministerialny 213⁵⁵².
18. Fusōsha powstałe w roku 1984 jako Ribingu Magajin pod auspicjami Fuji Terebi, w 1987 połączyło się z wydzielonym z „*Sankei Shimbun*” wydawnictwem⁵⁵³, numer ministerialny 215. Wydała podręczniki stworzone przez *Atarashii Kyōkasho o Tsukuru Kai* w 2001 i 2005 roku do gimnazjum z historii i wychowania obywatelskiego⁵⁵⁴.
19. W 2007 roku zerwała związki z *Tsukurukai*, a związała się z organizacją *Kaisei Kyōiku Kihonhō ni Motozuku Kyōkasho Kaizen o Susumeru Yūshokusha no Kai*⁵⁵⁵. Założone zostało wydawnictwo-córka Ikuhōsha, które wydaje podręczniki pod numerem ministerialnym 227⁵⁵⁶.
20. Meiseisha, numer ministerialny 221, powiązane z Nippon Kaigi. Wydało podręcznik do historii na poziomie liceum z certyfikacji w 2002 i 2012 roku⁵⁵⁷.
21. Nihon Shoseki Shinsha powstała w 2002 roku, numer ministerialny 222. Wydawała podręczniki w segmencie gimnazjum i kontynuowała podręczniki Nihon Shoseki. Powstała jako spółka zależna od Kyōdō Insatsu (Kyodo Printing Co. Ltd.). Przestała wydawać podręczniki po certyfikacji w 2005 roku⁵⁵⁸.
22. Przy *Tsukurukai* powstało nowe wydawnictwo o nazwie Jiyūsha, o numerze ministerialnym 225, wydające podręczniki dla gimnazjum od certyfikacji w 2007 roku⁵⁵⁹.
23. Manabiya powstała pod auspicjami organizacji *Kodomo to Manabu Rekishi Kyōkasho no Kai* w 2013 roku, numer ministerialny 229. Wydaje na poziomie

⁵⁵¹ *Enkaku* [W:] kirihara.co.jp [online] <https://www.kirihara.co.jp/company/history> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁵² Nozaki Y., op. cit., s.139.

⁵⁵³ *Kaisha gaiyō* [W:] fusosha.co.jp [online] Dostępne jako archiwalny zapis Interenetu <https://web.archive.org/web/20070519034608/http://www.fusosha.co.jp/profile/p1.htm> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁵⁴ Nozaki Y., op. cit., s.144.

⁵⁵⁵ *Kaisha annai* [W:] ikuhosha.co.jp [online] Dostępne jako archiwalny zapis Internetu <https://web.archive.org/web/20080727071831/http://www.ikuhosha.co.jp/company/greeting.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁵⁶ *Ikuhōsha ni tsuite* [W:] ikuhosha.co.jp [online] <https://ikuhosha.co.jp/about> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁵⁷ Nozaki Y., op. cit., s.139. Informacje o certyfikacji pochodzą z *Sengo kyōkasho*.

⁵⁵⁸ *Kaisha gaiyō* [W:] nssbook.co.jp [online] Dostępne jako zapis archiwalny Interenetu <https://web.archive.org/web/20040806201145/http://www.nssbook.co.jp/outline/index.html> [Dostęp 24.09.2024].

⁵⁵⁹ *Kaisha gaiyō* [W:] jiyuusha.jp [online] <http://www.jiyuusha.jp/newpage101.html> [Dostęp 24.09.2024].

gimnazjum tylko jeden podręcznik do historii. Pomysł na podręcznik powstał już w 2009 roku⁵⁶⁰.

⁵⁶⁰ *Ippan shadan hōjin “Manabukai” no ayumi* [W:] manabisha.com [online]
http://manabisha.com/04_m_toiwase/04_manabukai.html [Dostęp 24.09.2024].

Tabela 3 Przeanalizowane wydawnictwa, okresy certyfikacji i segmenty podręczników

Wydawnictwo (numer ministerialny)	Gimnazjum	Okres <i>kentei</i>	Liceum Hist. Jap. /Hist. Św. /sōgō	Okres <i>kentei</i>
Nihon Shoseki (1)	○	1982-2001	○/-/-	1993-1998
Tokyo Shoseki (2)	○	1982-2022	○/○/○	1982-2022/2021
Ōsaka Shoseki (3)	○	1982-2005	-	-
Chūkyō Shuppan (5)	○	1982-1992	-	-
Jikkyō Shuppan (7)	-	-	○/○/○	1982-2022/2021
Gakkō Tosho (11)	○	1982-1992	-	-
Sanseidō (15)	-	-	○/○/-	1982-2007/1982-2006
Kyōiku Shuppan (17)	○	1982-2022	-	-
Shimizu Shoin (35)	○	1982-2015	○/○/○	1982-2022/2021
Teikoku (46)	○	1989-2022	-/○/○	1993-2022/2021
Yamakawa (81)	○	2020-2022	○/○/○	1982-2022/2021
Hitotsubashi Shuppan (112)	-	-	-/○/-	1993-2009
Nihon Bunkyo Shuppan (116)	○	1996-2022	-	-
Jiyūshobō (132)	-	-	○/-/-	1982-1993
Dai'ichi Gakushū-sha (183)	-	-	○/○/-	1982-2022
Hara Shobō (204)	-	-	○/-/-	1986-1989
Kirihara Shoten (212)	-	-	○/-/-	1997-2003
Kokusho Kankōkai (213)	-	-	○/-/-	1995
Fusōsha (215)	○	/2001-2005	-	-
Meiseisha (221)	-	-	○/-/-	2002, 2012
Nihon Shoseki Shinsha (222)	○	2005	-	-
Jiyūsha (225)	○	2009-2022	-	-
Ikuhōsha (227)	○	2011-2022	-	-
Manabiya (229)	○	2015-2022	-	-

Źródło: autorstwo własne.

Ogólna charakterystyka rynku podręczników do historii

Wydawcy w segmencie gimnazjalnym tworzyli tylko jeden tytuł, często jako część serii dla dziedziny nauki społeczne. Prym wiodło wydawnictwo Tōkyō Shoseki, którego podręczniki w latach osiemdziesiątych oscylowały wokół 30% udziału w rynku, następnie wzrosły w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych do ok. 40% udziałów, a po 2002 roku utrzymywały około 50% rynku podręczników w tym segmencie. Istotnym jest wskazanie, że wraz z kolejnymi dwiema pozycjami zajmowały razem w latach osiemdziesiątych około 65% rynku, w 1997 roku 78% rynku, a pod koniec badanego okresu, w 2016 roku już 83% rynku. W wyborze przeważały więc w tym segmencie podręczniki głównego nurtu. Wyjątkiem wśród podręczników progresywnych w omawianym okresie były wydawnictwa gimnazjalne Chūkyō Shuppan, a po nim Kyōiku Shuppan. Podręczniki Chūkyō Shuppan w latach osiemdziesiątych oscylowały wokół 16% udziału w rynku, a Kyōiku Shuppan spadło z około 18% w latach dziewięćdziesiątych do stabilnych 14% do końca badanego okresu⁵⁶¹.

Segment liceum był odmienny przede wszystkim, jeśli chodzi o ilość tytułów. Zmiany podstawy programowej, szczególnie zmiany w rozłożeniu przedmiotów, oraz fakt nieobowiązkowości po pierwsze nauki w liceum, a po drugie udziału w lekcjach historii, sprawiły, że piśmiennictwo podręczników było bardziej zróżnicowane. Większe wydawnictwa mogły sobie pozwolić na „eksperymenty”. Potentaci byli w stanie wydawać kilka podręczników sprofilowanych na różne rodzaje szkół jednocześnie. Yamakawa wydawała w pewnym momencie aż siedem pozycji do historii Japonii jednocześnie. Z uwagi na zmiany programowe oraz opisane zmiany w podejściu do omawianych problemów historycznych przez rząd i wpływ różnych aktorów, widoczne były zmiany w podręcznikach na poziomie całego okresu oraz pomiędzy wydaniem tej samej pozycji, obserwowane w czasie. Nie można natomiast większości wydawnictw jednoznacznie przypisać linii ideologicznej w odniesieniu do konkretnych tematów. Zauważalne jest natomiast, że im temat bardziej kontrowersyjny, bez *status quo*, z punktu widzenia wydawcy lub ministerstwa, tym bardziej widoczne umieszczenie tego typu opinii i tematów w *koramu*⁵⁶². Podręczniki licealne, jak się wydaje, zależne były w głównej mierze od redaktorów oraz recenzentów, a pojawianie się pewnych tematów czy sposób ich opisu, choć przefiltrowany przez certyfikację podręczników nadal był widoczny.

⁵⁶¹ Dane zostały opracowane na podstawie danych statystycznych zebranych w *Kyōkasho repōto* z lat 1982-2022.

⁵⁶² Są to części w podręcznikach, wyszczególnione trochę inną czcionką w tekście lub ujęte w rubrykę, zawierające w sobie treści, często bardzo szczegółowe, skupione wokół jednego tematu.

Były również widoczne zapożyczenia między tytułami jednego wydawnictwa, ale także między wydawnictwami.

W segmencie podręczników do historii w liceum mocną pozycję wypracowało sobie wydawnictwo Yamakawa. Do rozdziału na poziomy A i B w 1992 roku posiadała prawie 53% udziałów w segmencie *sekaishi* i 56% w segmencie *nihonshi*. Po podziale na poziomy w segmentach typu A, Yamakawa utrzymywała się co prawda na pierwszym miejscu, lecz z czasem utraciła udziały w segmencie *sekaishi* A na rzecz Tōkyō Shoseki i progresywnego Jikkyō. W 2007 roku Tōkyō Shoseki zastąpiło wydawnictwo Teikoku Shoin, które w 2017 roku wysunęło się na pierwsze miejsce z udziałem rzędu niecałych 25%. Jikkyō również zyskiwało na popularności. W tym segmencie trzy najpopularniejsze tytuły zajmowały około 70% rynku⁵⁶³.

W segmencie *nihonshi* A wprawdzie dominowała Yamakawa, ale traciła stopniowo swoją mocną pierwszą pozycję, a dwa kolejne wydawnictwa umocniły się na drugim miejscu- Dai'ichi, które oscylowało pod koniec badanego okresu wokół 25%- i trzecim miejscu- Tōkyō Shoseki oscylujące wokół 23%. Nadmienić tu należy, że tytuł Tōkyō Shoseki w tym segmencie był bardziej progresywny niż inne tytuły tego wydawcy. Wszystkie ich tytuły razem zajmowały około 80% tego segmentu⁵⁶⁴.

Na poziomie B w obu przypadkach dominowało znacząco wydawnictwo Yamakawa. Publikowało wprawdzie kilka tytułów na tym samym poziomie, podobnie jak większość wydawnictw, co dodatkowo utrudniało przebicie się mniejszym podmiotom. W segmencie *sekaishi* posiadało między 55% a 65% rynku, a udział drugiego wydawnictwa- Tōkyō Shoseki wzrósł od lat dziewięćdziesiątych z ok. 13% do ok. 30%. Na trzecim miejscu różne wydawnictwa, czasem progresywne, osiągały mniej niż 10% udziału w tym segmencie. Oznaczało to, że na tym poziomie udziały trzech najpopularniejszych wydawnictw oscylowały między ok. 80% a 95%. W segmencie *nihonshi* Yamakawa stopniowo wzrastała z ok. 60% rynku do około 70%, a o drugie miejsce rywalizowało zasadniczo Tōkyō Shoseki z Jikkyō. Wszystkie trzy miejsca również w tym przypadku odpowiadały za między 80% a ok. 95% rynku⁵⁶⁵.

⁵⁶³ Ibidem.

⁵⁶⁴ Ibidem.

⁵⁶⁵ Ibidem.

Przedstawione powyżej dane wskazują na tendencję dużych wydawców, szczególnie w liceum, do dominacji danego segmentu. Większość tytułów, które wydawały te wydawnictwa należy raczej do głównego nurtu, ale jest część podręczników, które można określić progresywnymi, które również cieszą się zainteresowaniem. Podręczniki konserwatywne z kolei nie były w badanym okresie zbyt popularne. Być może z powodu antyreklamy i sprzeciwu środowisk progresywnych. W 2001 roku podręcznik *Tsukurukai* miał 0,039% udziału w rynku, a po kolejnej certyfikacji 0,39% udziału w rynku, w 2010 roku było to 0,6% dla podręcznika wydawanego przez Fusōsha, a Jiyūsha 1,1%. Ikuhōsha przejęła w 2012 roku 3,7% rynku a w 2016 5,7%, zostawiając podręcznik Jiyūsha by spaść ponownie w okolice 0% udziałów w tym segmencie.

Kentei iken z lat 1982-2022 zawierają w sobie pewne ogólne spojrzenie recenzentów na certyfikowane treści, nieco odmienne, w różnych okresach. Stopniowe upublicznienie wyników *kentei* zaczęło się właśnie w omawianym segmencie podręczników do historii. Pierwsze wzmianki dotyczące np. Nankinu czy „kobiet pocieszycielek” były upublicznione na stronach internetowych ministerstwa już w 1996 roku. Po roku 2000 zaczęto publikować całe *shūseihiyō* (zawierające część lub cały komentowany fragment manuskryptu, komentarz recenzenta i poprawki- zazwyczaj tożsame z końcową wersją podręcznika), a od 2015 roku tylko opinię recenzenta wraz z kwestionowanym fragmentem. Wcześniejsze dane dotyczące zarówno konkretnych jak i ogólnych sugestii certyfikacyjnych do końca lat dziewięćdziesiątych pochodzą z roczników *Kyōkasho Repōto*, te zaś z informacji od samych wydawców, redaktorów czy doniesień medialnych⁵⁶⁶.

Kentei iken

Ostatnia certyfikacja, która poprzedzała badany okres, związana była m.in. z kwestią użycia słowa *shinryaku*, do opisu japońskiej ekspansji w Azji. Recenzenci zwracali uwagę na kwestię ujednoczenia słownictwa dotyczącego tych samych zagadnień w kategorii *kaizen*, a więc sugestii poprawy. Jeden z nich brzmiał następująco: „w innych miejscach niniejszego podręcznika używane są słowa [*shinshutsu*][*shin'nyū*] i inne przy opisie takiej samej zawartości, chciałbym, żeby zostało to ujednoczone. Nawet jeżeli jest to podręcznik o historii własnego

⁵⁶⁶ Dane z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych zaczerpnięte zostały z cytowanych już *Kyōkasho Repōto* 1982-2000. Dane z końca lat dziewięćdziesiątych i późniejsze pochodzą ze stron ministerstwa edukacji, również ich zapisu archiwalnego, który można uzyskać poprzez usługę WARP prowadzoną przez *Kokuritsu Kokkai Toshokan*.

państwa, używanie słowa [*shinryaku*] jest wątpliwe”⁵⁶⁷. Informacja prasowa na ten temat została następnie przekazana opinii publicznej jako zmuszanie autorów do zmiany nastawienia w pisaniu i łagodzenia przekazu przy użyciu słów mniej nacechowanych. Spięcia dyplomatyczne wywołane po podaniu tych informacji w mediach chińskich i powstanie „klauzuli państw sąsiednich” sprawiły, że już rok później takich komentarzy nie było, a podręczniki używały wcześniej kwestionowanego słownictwa⁵⁶⁸. Zmiany w podręcznikach sugerują stosowanie się zarówno autorów, jak i recenzentów do tej zasady. Recenzenci zezwalali w opisie polityk kolonialnych, takich jak zmiany nazwisk na modłę japońską, polityk związanych z własnością ziemi, pracą w Japonii czy nauczaniu języka japońskiego, na użycie przysłowka *kyōseiteki* (na siłę, zmuszając) i innych pokrewnych wyrażen⁵⁶⁹. Przykłady sugerowanych zmian typu *shūsei* np. niepublikowania zdjęcia Itō Hirobumiego z małoletnim następcą tronu koreańskiego w kimonie, powoływały się właśnie na „klauzulę państw sąsiednich”⁵⁷⁰. W późniejszych etapach, a więc przez całe lata osiemdziesiąte, jeśli już podnoszono te kwestie, to nie były one związane z całkowitym usunięciem terminu *shinryaku*⁵⁷¹.

Korea

Opisy sytuacji Korei przed i podczas aneksji, i kolonizacji, a także przed i po pierwszej wojnie światowej były bardzo podobne w większości podręczników. Opisane zostało chronologicznie przejście Japonii z okresu Edo do restauracji Meiji. Typową narracją było narzucenie Japonii traktatów handlowych przez mocarstwa zachodnie (*rekkyō*) i określenie ich jako niesprawiedliwe. Następnie jako niesprawiedliwy określony był też traktat narzucony Koreańczykom w 1876 roku. Wskazywane było często, że Korea (Joseon, jap. 朝鮮⁵⁷²) przyjęła politykę izolacji (*sakoku*), przyrównując do jeszcze niedawno opisywanych polityk okresu Edo. Typowe narracje wspominały o relacjach z dynastią Qing, również w kontekście zajęcia

⁵⁶⁷ Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto* (26)1982, s.49.

⁵⁶⁸ Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto* (28)1984, s.31-32.

⁵⁶⁹ Ibidem.

⁵⁷⁰ Ibidem, s.34.

⁵⁷¹ Niektórzy autorzy termin ten dodatkowo podkreślali innymi nacechowanymi słowami, np. *buryoku* 武力, chociaż samo *shinryaku* używanie typowo do określania „inwazji”, to posiada również znaczenia z puli „agresji” czy „napaści”.

⁵⁷² Japońska nazwa Korei Południowej to 韓国 Kankoku, zgodnie z nazwą wybraną przez króla koreańskiego, Gojong, który próbując wybić się na niepodległość ogłosił siebie cesarzem. Joseon jest nazwą starszą, odnoszącą się również do okresu panowania dynastii, z której Gojong się wywodzi. Obecnie funkcjonuje w japońskiej nazwie dla Korei Północnej, która nazywana jest po japońsku *Kita Chōsen*, czyli północny Joseon.

Tajwanu oraz relacji między Qing i Koreą. Podręczniki opisywały następnie dalsze ruchy japońskie poza swoimi granicami, przechodząc w przypadku gimnazjum do wojny chińsko-japońskiej (*Nisshin sensō*), której konsekwencją była „niepodległość Korei”. W liceum w tym kontekście podane było więcej informacji o sytuacji wewnętrznej Korei. Po wojnie podręczniki opisywały sytuację w Korei w kontekście rywalizacji Japonii z Rosją. W liceum podawana była większa ilość szczegółów, takich jak zmiany orientacji w koreańskich elitach władzy (projapońskich przeciwko prochińskim a później prorosyjskim).

W liceum często wspominana była królowa Min (*Binhi*), zamordowana z inicjatywy japońskiego konsula z powodu zwrotu jej frakcji ku Rosji. Podczas recenzji w 2001 roku teksty, które mogły być zinterpretowane jako nałożenie odpowiedzialności na ojca króla Gojong, zostały poprawione pod nakazem recenzentów. Następnie opisane były relacje z Rosją carską i państwami zachodnimi w kontekście Azji, aż do wojny rosyjsko-japońskiej (1904-1905).

W podręcznikach do gimnazjum przejście od wojny rosyjsko-japońskiej do aneksji Korei w 1910 roku wprawdzie nie było bardzo szczegółowe, ale zasadniczo opisy wskazywały na jego wymuszony charakter. W liceum opisy tego przejścia były dość szczegółowe i często wskazywały poszczególne traktaty oraz ich skutki, a im późniejsze wydania tym zawierały więcej szczegółów. Podawały też częściej niż w gimnazjum informacje o An Jung-geunie czy nieprzyjętej na Drugiej konferencji pokojowej w Hadze delegacji króla Gojong (*Hāgu misshi*). Nie były pomijane polityki kolonialne w Korei. Używane były często zwroty o przejmowaniu, zagarnianiu oraz przy użyciu strony biernej, nadawano wydźwięk zmuszania przy ich opisach. Zmuszenie Gojong do abdykacji było właściwie normą w opisie, rzadko jednak wspominany był jego następca, poza często publikowanym zdjęciem w kimonie z Itō Hirobumim. Tutaj również wyróżniało się progresywne wydawnictwo Jikkyō, które poświęcało koreańskiemu punktowi widzenia relatywnie dużo miejsca.

Typowe narracje zobrazowane były również często tymi samymi materiałami graficznymi w różnych tytułach i wydawnictwach. Nieliczne wydawnictwa używały nietypowych zdjęć czy obrazów. Zazwyczaj materiały graficzne były powielane przez kolejne podręczniki wydawcy. Niejednokrotnie również podpisy pod materiałami graficznymi nie zmieniały się wcale lub były tylko nieznacznie modyfikowane. Ostatecznie jednak całość przekazu większości podręczników sugerowała z jednej strony słabość Korei jako państwa, a z drugiej brak akceptacji rządów z zewnątrz przez Koreańczyków.

Trzęsienie ziemi w Kantō

Podręczniki często wspominały w różnych miejscach, np. przy wygranych wojnach czy w kontekście trzęsienia ziemi w Kantō, o poczuciu wyższości czy pogardy Japończyków wobec państw pokonanych i osób z nich pochodzących. Dotyczyło to także osób pochodzących z kolonii japońskich, a takie osoby doświadczały różnego rodzaju dyskryminacji. Szczególnym tego przykładem było trzęsienie ziemi w Kantō.

Trzęsienie ziemi z 1923 roku pojawiło się we wszystkich podręcznikach do gimnazjum oraz większości podręczników do liceum, choć rzadko w segmencie *sekaishi*. Autorzy wskazywali niekiedy, że było w pewnym stopniu czynnikiem, który wpłynął na militaryzację Japonii. Bardzo często poza wymienieniem ogólnych ofiar czy strat materialnych, typowym zabiegiem był opis efektów dyskryminacji wobec społeczności koreańskiej. Przytaczane były zatrważające plotki na ich temat, które stały się podstawą do zamordowania wielu osób przez obywatelskie milicje *jikeidan* czy policję. Często dodawano również zabójstwa działaczy socjalistycznych przez wojsko.

Recenzenci interweniowali w te opisy zazwyczaj, gdy nie zgadzały się one z prawdą, np. podając, że to policja rozpuszczała plotki. Przez większość badanego okresu określenie „kilka tysięcy” wobec ofiar koreańskich było w gimnazjum dominującym sposobem opisu, chociaż niektóre wydawnictwa stosowały również frazy oznaczające dużą liczbę osób. Jeżeli autorzy dodawali konkretne liczby, co miało miejsce w podręcznikach licealnych, recenzenci wskazywali na podawanie danych jak najbardziej dokładnych i wiarygodnych. Były też recenzje, które wymagały zaznaczenia, że są to estymacje lub aby zostały dodane różne dostępne dane liczbowe. W latach osiemdziesiątych niekiedy autorzy podawali liczbę około 6700 ofiar, w latach dziewięćdziesiątych 6000, natomiast z racji niepewności tych liczb, w drugiej dekadzie lat dwutysięcznych recenzenci chcieli, aby w przypadku wskazania konkretnych liczb wskazywać, że nie są one ustalone. Autorzy różnie podchodzili do takich wskazań. Niektórzy dodawali kilka wersji liczb, niektórzy ograniczali się do wskazania na dużą liczbę ofiar.

Ruchy niepodległościowe i antyjapońskie

Gihei undō

Opisy ruchów niepodległościowych wpisywały się w narrację chronologiczną, a w przypadku Ruchu pierwszego marca, również w kontekst innych ruchów niepodległościowych

w Azji po pierwszej wojnie światowej. Ich zamieszczenie w podręczniku było niezależne od poziomu nauczania czy przedmiotu. Zbrojne związki byłych żołnierzy (*gihei undō*) najczęściej pojawiały się przy opisie dochodzenia do aneksji Korei, jako reakcja na m.in. rozwiązanie wojska koreańskiego, a także w późniejszym okresie również na zabójstwo królowej Min, jeśli było wspomniane. Nie były to jednak bardzo szerokie omówienia, a jedynym ich rozszerzeniem było podanie informacji o zabójstwie Itō Hirobumiego przez An Jung-geuna. Ten, czasami określany jako jeden z przywódców ruchu czy koreański patriota, był używany jako osobowy przykład losu *gihei undō*. Bardzo często umieszczony był jego portret lub zdjęcie z przesłuchania, czasem również reprodukcja znaczka pocztowego z jego podobizną, a w niektórych podręcznikach notatka biograficzna na jego temat. W przypadku tego ruchu, jak i samego An Jung-geona, nie było istotnych recenzji w badanym okresie.

Ruch pierwszego marca

Ruch pierwszego marca był opisywany prawie zawsze. Szczegółowość opisów i ich wydźwięk różnił się wprawdzie zależnie od tytułu, ale zazwyczaj ich stłumienie przez japońskie oddziały w Korei nie było pomijane. Wspomniana więc była początkowo pokojowa natura protestu⁵⁷³ i ich eskalacja na całą Koreę. Dodawano często informację o zmianie polityki w związku z ich stłumieniem na mniej represyjne *bunka seiji*. Niektóre podręczniki podawały informację, że odbyły się one w powiązaniu z pogrzebem króla Gojonga. Tekst wygłoszonej wtedy deklaracji był czasami publikowany jako źródło historyczne, a niektóre podręczniki opisywały cały ruch w *koramu*. Podawano również informacje liczbowe, takie jak liczba osób, które wzięły udział w ruchu czy liczby rannych i zabitych. W przypadku tych liczb, na początku badanego okresu zdarzyło się, że w kilku recenzjach zwrócono uwagę na konieczność nieużywania liczb niepewnych. Zostało to rozwiązane podobnie jak w innych przypadkach, podaniem kilku wariantów lub innych liczb niż te, które były użyte w manuskrypcie, niekiedy niższych. W latach osiemdziesiątych pojawiły się recenzje o braku ustalonej liczby zabitych i rannych, z czym autorzy poradzili sobie w ten sam sposób jak poprzednio.

W przypadku Ruchu trzeciego marca często był on ilustrowany zdjęciem protestujących kobiet lub jednego z reliefów upamiętniających to wydarzenie, znajdujących się w parku Pagoda w Seulu. Niekiedy, w gimnazjum od lat dziewięćdziesiątych jako symbol ruchu była podawana Yu Gwan-sun, ale opis jej losów nie był przedmiotem recenzji. Czasem umieszczano w podręcznikach jej zdjęcie, ale bardzo często pojawiał się relief z jej podobizną. Rzadko

⁵⁷³ Konserwatywny podręcznik wydawnictwa Jiyūsha, który opisywał je jako „brutalny” został zrecenzowany negatywnie w tym zakresie.

pojawiał się opis incydentu, w którym japońscy wojskowi zabili protestujących i podpalili kościół⁵⁷⁴.

Praca przymusowa

Już na początku lat osiemdziesiątych, przez niektórych recenzentów kwestionowane było użycie terminu praca przymusowa (*kyōseiteki ni renkō* i pokrewnych), z uwagi na rekrutację pracowników na podstawie przepisów prawa *Kokumin chōyōrei*. Prawo to skierowane było do wszystkich obywateli Japonii, a więc również kolonii. Większość podręczników z badanego okresu ostatecznie posiadała takie sformułowania, a ich użycie nie było kontestowane przez następne dekady. Dopiero w przedostatnim roku badanego okresu pojawiło się oświadczenie rządowe na ten temat i w związku z zasadami certyfikacyjnymi pojawiły się w certyfikacji z 2021 roku recenzje, aby nie używać takich określeń z powodu istniejącego stanowiska rządowego⁵⁷⁵.

Przez cały badany okres podnoszone były za to wątpliwości co do liczby osób, które były temu procederowi poddane. Kwestionowanie liczb przez recenzentów i rozwiązania autorów były analogiczne jak w przedstawionych już przypadkach ruchów niepodległościowych i trzęsienia ziemi w Kantō. Często były to jedynie sugestie typu *kaizen*, a uwagę zwracano również na źródła liczb, szczególnie w kontekście badanych zagadnień. Nie oznaczało to bynajmniej cenzury, a oceny wiarygodności źródeł. Prośba o podanie źródeł konkretnych liczb podawanych w manuskrypcie często spotykała się z podaniem dostępnej w typowych źródłach liczby, które to z kolei często były wyższe niż te użyte w manuskrypcie. W przypadku istnienia nieustalonej liczby ofiar, recenzenci poza typowymi szacunkami wskazywali również na dane oficjalne, a w przypadku Koreańczyków pracujących w Japonii wskazywali na dokonane przez autorów uproszczenia, np. dotyczące liczby pracowników przymusowych, które łączono z wcielonymi do wojska oraz zwykłymi pracownikami z Korei po 1939 roku. Liczby więc miały być dostosowane do opisywanego okresu.

⁵⁷⁴ Ruch trzeciego marca był inspirowany między innymi przez inteligencję i członków różnych wyznań i religii. Niektóre podręczniki wspominają, że byli Japończycy, którzy uważali, że inspirowany był przez amerykańskich misjonarzy. W rzeczywistości deklaracja napisana została właśnie w Japonii i przez studentów koreańskich się tam uczących przekazana środowiskom niepodległościowym w Korei.

⁵⁷⁵ Interpelacja Baby Nobuyukiego z konserwatywnej Partii Restauracji została złożona podczas 204 sesji parlamentu 16 kwietnia 2024 roku. Dotyczyła poprawności użycia sformułowań typu *kyōsei renkō* do opisu wszystkich robotników sprowadzonych do Japonii na podstawie prawa *Kokumin chōyōrei*. Baba wyraził opinię, że nie jest to poprawne, a Gabinet przyznał mu rację. Ōshima T.: *Shūgi'in gi'in Baba Nobuyuki-kun teishutsu „kyōsei renkō” „kyōsei rōdō” toiu hyōgen ni kan-suru shitsumon ni tai-suru tōbensho* 27.04.2021[W:] shugiin.go.jp [online] [https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumon_pdf_t.nsf/html/shitsumon/pdfT/b204098.pdf/\\$File/b204098.pdf](https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumon_pdf_t.nsf/html/shitsumon/pdfT/b204098.pdf/$File/b204098.pdf). [Dostęp 28.09.2024].

Ianfu

Spośród badanych kwestii, „kobiety pocieszycielki” były reprezentatywnym przykładem proponowanego w niniejszej pracy zjawiska reakcyjnej polityki historycznej państwa japońskiego i wpływu debaty publicznej oraz innych aktorów na piśmiennictwo podręczników w Japonii. Można nawet odnieść wrażenie, że były one motorem pewnych zmian w interpretacji przepisów certyfikacyjnych oraz ich reformy pod koniec badanego okresu. Trzeba jednak zwrócić uwagę, iż jest to problem zakorzeniony wprawdzie w historii, ale z uwagi na kwestię reparacji, jak najbardziej współczesny i wpisujący się w trend rewindykacji. Niektóre podręczniki sugerowały związek ze zmianą spojrzenia na prawa człowieka oraz szczególnie prawa kobiet, szczególnie podręczniki progresywne⁵⁷⁶.

Badane podręczniki nie wykazywały żadnych odniesień do *ianfu*, dopóki nie stały się one tematem debaty publicznej na początku lat dziewięćdziesiątych, po otwarciu pierwszych procesów w Japonii. Wcześniej omawiano natomiast lub przynajmniej podawano przykłady oddziałów kobiecych np. *teishintai*. Podręczniki wskazywały na *ianfu* najczęściej w kontekście pracy przymusowej czy sytuacji ludności pod okupacją, a także z czasem w powiązaniu z odpowiedzialnością za wojnę, reparacjami oraz jako współczesny problem w relacjach z Azją, głównie z Koreą Południową.

W gimnazjum, w certyfikacji z 1992 roku w dwóch tytułach, progresywnym Kyōiku Shuppan i Ōsaka, pojawiły się informacje o *teishintai*, w których były Koreanki. Można domniemywać, że były to aluzje do *ianfu*. Już w kolejnym roku, tytuły z liceum, które ten temat przedstawiały w taki sposób otrzymały recenzje. Wiele z nich zwracało w kolejnych latach uwagę na to, by nie były łączone systemy *teishintai* i *ianfu*, niezależnie od segmentu w jakim recenzowane tytuły się znajdowały. Tam, gdzie próbowano podać estymacje, niezależnie czy było to 50 czy 200 tys. kobiet, były one kwitowane prośbą o przemyślenie liczb, być może z powodu trudności wiarygodnego oszacowania ich rzeczywistej skali. Ostatecznie autorzy stosowali frazy wyrażające dużą liczbę osób. Recenzenci zwracali też uwagę na słownictwo

⁵⁷⁶ W gruncie rzeczy jednak, wielu autorów opracowań naukowych na ten temat wskazuje na rolę NGOs na taki stan rzeczy. Nie przekłada się to jednak na przedstawienie tych organizacji w podręcznikach. W jednym z tytułów wydawnictwa Jikkyō po certyfikacji w 2006 roku w przypisie do procesów o reparacje ujęty został przeprowadzony w grudniu 2000 roku prywatny trybunał zorganizowany przez organizacje na rzecz praw „kobiet pocieszycielek”. Fragment ten otrzymał recenzję, w której recenzent wskazał, że nie przekazuje natury procesu. W manuskrypcie użyto słowa „trybunał ludowy (*minshū hōtei*)”, w podręczniku podkreślono, że został on zorganizowany przez instytucję społeczną i że był „trybunałem na niby (*mogi hōtei*)”. W tym samym tytule od certyfikacji w 2012 roku, zamiast tego była przedstawiona notka biograficzna o Matsui Yayori- jednej z organizatorek tego wydarzenia. Yayori była japońską dziennikarką i działaczką zaangażowaną w sprawę „kobiet pocieszycielek”.

łączące ten proceder z pracą przymusową. Uznawali natomiast, że jednym ze sposobów rekrutacji było zmuszanie bądź oszukanie *ianfu* co do natury pracy, jaką miały wykonywać. W niektórych tytułach o historii świata, temat ten nie został nigdy podjęty, na przykład w najpopularniejszym wydawnictwie Yamakawa czy w wydawnictwie Shimizu.

Sprawa *ianfu* była na tyle głośna, że ministerstwo opublikowało w tym temacie przykładowe recenzje za 1996 rok na swojej stronie internetowej⁵⁷⁷. Wszelkie nawiązania do systemowości były przez recenzentów piętnowane. Nie odnosiły się jednak do samego faktu pisania o powiązaniach z wojskiem, a ujęcia tego procederu jako wyłącznej odpowiedzialności wojska. Wskazywały przy tym na opis na podstawie obecnych badań. W tym samym czasie coraz szerzej opisywane były reparacje, a *ianfu* były podawane jako przykład grupy domagającej się zadośćuczynienia, o czym szerzej w następnym podrozdziale.

W 1996 roku w sześciu na siedem podręczników gimnazjalnych były już opisane *ianfu*, w kilku przypadkach również w kontekście reparacji. W następnym jednak okresie certyfikacyjnym, w 2001 roku, o pocieszycielkach z nazwy, co prawda w *koramu* o reparacjach, wspomniało jedno wydawnictwo na osiem, a kolejne dwa wspominały o *ianshisetsu* (domach pocieszenia⁵⁷⁸). Do tych trzech pozycji nie było w tym zakresie recenzji, podobnie jak do braku tej informacji w czterech innych podręcznikach, w tym najpopularniejszym podręczniku głównego nurtu⁵⁷⁹. Jedna recenzja dotyczyła „kobiet wysłanych na pole bitwy (*senchi*)”, co zostało zmienione na „kobiety wysłane do pracy w fabrykach”⁵⁸⁰. W podręcznikach licealnych między 1996 a 2005 rokiem pojawiły się wprawdzie recenzje w kontekście „pocieszycielek”⁵⁸¹, dotyczyły one jednak nadal zasadniczo sposobu opisu reparacji.

Po certyfikacji w 2005 roku, w segmencie gimnazjum, sześć na osiem wydawnictw nie wspomniało o „pocieszycielkach”, a te które podniosły ten temat nie były przedmiotem recenzji w tym zakresie. W 2011 roku jedno z tych dwóch wydawnictw przestało wydawać, a drugie

⁵⁷⁷ Obecnie dostępne w zapisie strony z 2002 roku. Recenzja dotyczyła prośby, aby opis nie wiązał armii japońskiej z procederem rekrutacji „kobiet pocieszycielek” zgodnie z obecnym stanem wiedzy i tak aby nie wywołać nieporozumienia. MEXT: *Heisei 8 nendo kyōkasho kentei no gaiyō* 08.1997 [W:] [mext.go.jp](https://web.archive.org/web/20021215031601/http://www.mext.go.jp/b_menu/houdou/09/08/970801.htm) [online] https://web.archive.org/web/20021215031601/http://www.mext.go.jp/b_menu/houdou/09/08/970801.htm [Dostęp 11.09.2024].

⁵⁷⁸ Słowo *shisetsu* posiada bardzo wiele tłumaczeń. Może być użyte w takich znaczeniach jak „instytucja, placówka, ośrodek”, ale także jako „dom” w sensie takim jak „dom spokojnej starości” czy „dom dziecka”.

⁵⁷⁹ Miał on w tym okresie około 51% udziału w rynku w tym segmencie.

⁵⁸⁰ Był to podręcznik progresywnego Kyōiku Shuppan z certyfikacji za rok 2001. Po tej certyfikacji podobne frazy zostały zatwierdzone w czterech tytułach licealnych trzech różnych wydawców.

⁵⁸¹ Pojedyncze recenzje odrzucały fragmenty na podstawach takich, jak np. jednostronny opis sytuacji: „dużo kobiet zginęło” (*Sanseidō Nihonshi A*, recenzja za 2003 rok), oraz nietypowe nazwy zjawiska, np. *Nihongun-ianfu* (*Shimizu Sekaishi A*, recenzja za 2003 rok). Recenzje te dostępne są na stronach Ministerstwa Edukacji.

zrezygnowało z podawania informacji w tym temacie. Nowe podręczniki konserwatywne również nie ujęły takich informacji. Nowy progresywny podręcznik wydawnictwa Manabiya, który w pierwszym swoim manuskrypcie zawierał takich informacji bardzo dużo, został odrzucony z powodu zbyt dużej liczby błędów⁵⁸². Od 2015 roku podręcznik Manabiya po raz pierwszy przeszedł pomyślnie certyfikację i zamieścił jako źródło fragment oświadczenia Kōno⁵⁸³, w kontekście reparacji. W 2020 roku wydawnictwo Yamakawa w swoim pierwszym podręczniku gimnazjalnym zawarło krótką informację na temat pocieszycielek w przypisie. Podana została fraza używana w innych tytułach Yamakawy, czyli używane również przez rząd *iwayuru jūgun ianfu*, wymieniając kobiety z Japonii, Chin i Filipin.

W liceum nieliczne recenzje po 2005 roku aż do końca badanego okresu dotyczyły głównie podręczników progresywnych. Odnosząc się do sprawy *ianfu*, ich autorzy przedstawiali proceder jako ustanowiony przez armię, co było odrzucane już w innych wcześniejszych recenzjach. Po certyfikacji w 2013 roku, te wydawnictwa, które jeszcze tego nie zrobiły, przestawały stopniowo posługiwać się frazą *jūgun ianfu* bez cudzysłowu lub odjęły człon *jūgun* (wojskowe). Ostatecznie powstanie nowego stanowiska rządowego w 2021 roku zamknęło drogę do używania frazy *jūgun ianfu*⁵⁸⁴. Stanowisko to dotyczyło nazewnictwa wiążącego pocieszycielki z wojskiem i argumentowało, że fraza *iwayuru* (tzw.) *jūgun ianfu* została użyta w rządowym oświadczeniu z powodu obecności w ówczesnym dyskursie publicznym „nieprawdziwej (虚偽 *kyogi*)” frazy *jūgun ianfu*. W opinii zaś rządu wystarczająca jest fraza *ianfu*⁵⁸⁵. Przy czym recenzenci powoływali się na zasadę certyfikacyjną mówiącą o możliwym złym zrozumieniu związku *ianfu* i armii, a nie nieuwzględnienia stanowiska rządowego. W kwestii podnoszonego przez niektórych autorów braku wzięcia odpowiedzialności przez rząd, czy też mówiących o nierozwiązaniu kwestii *ianfu*, recenzenci wskazywali np. na nieuwzględnienie najnowszych poczynań rządu w tej sprawie, co opisano szerzej w dalszej części niniejszego rozdziału.

⁵⁸² W 2015 roku manuskrypt wspominał „cztery wojskowe *ianjo* na wyspie Hainan, w których było dużo kobiet”, choć szczególnie zwraca uwagę recenzja wskazująca, że *koramu* o Kim Hak-sun i jej wyznaniu nie zgadza się ze stanowiskiem rządowym. Była to recenzja na podstawie nowych wtedy zasad certyfikacyjnych.

⁵⁸³ Do tego oświadczenia odniosły się też dwa tytuły wydawnictwa Jikkyō.

⁵⁸⁴ Interpelacja ta została złożona przez Babę w tym samym czasie co opisana wyżej interpelacja o pracy przymusowej. Gabinet przychylił się do jego opinii. Ōshima T.: *Shūgi'in gi'in Baba Nobuyuki-kun teishutsu „jūgun ianfu” nado no hyōgen ni kan-suru shitsumon ni tai-suru tōbensho* [W:] shugiin.go.jp [online] [https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumon_pdf_t.nsf/html/shitsumon/pdfT/b204097.pdf/\\$File/b204097.pdf](https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumon_pdf_t.nsf/html/shitsumon/pdfT/b204097.pdf/$File/b204097.pdf) [Dostęp 28.09.2024].

⁵⁸⁵ Ibidem, s.1-2.

Materiały graficzne, które pojawiały się w kontekście „kobiet pocieszycielek” związane były z wydarzeniami współczesnymi. Były to więc zdjęcia osób, które w latach dziewięćdziesiątych ubiegały się o reparacje dla *ianfu*, szczególnie płaczącej Kim Hak-sun, choć nie zawsze podpisane było z imienia i nazwiska⁵⁸⁶. Przykładowe wyniki badania matrycą faktów dla zagadnienia „kobiety pocieszycielki” zawarto w aneksie (ANEKS 1).

Zbrodnie wojenne

Kwestia zbrodni wojennych jest ważnym elementem japońskiej polityki historycznej, gdyż jest punktem wyjścia do pozostałych kwestii, takich jak opisane wcześniej kwestie reparacji, a w szczególności opisanych poniżej miejsc pamięci i polityki historycznej.

Armia Kwantuńska

Opisy dojścia militarystów do władzy wraz z działaniami Armii Kwantuńskiej, naprzemiennie nazywanej armią japońską, były nieodłączną częścią opisu we wszystkich segmentach podręczników. Różnił się zakres szczegółów, jednak opisy te były raczej obiektywne. Wskazywane było często ignorowanie władz cywilnych i w końcu ich podporządkowanie, ale również poparcie społeczne dla działań armii w tym zakresie. Organizowane przez Armię Kwantuńską prowokacje również były zazwyczaj zaznaczane, szczególnie w przypadku incydentu mandżurskiego (*Manshū jihen*) i ustanowieniu państwa marionetkowego pod swoim zarządem. Niektóre podręczniki podawały nawet z imienia i nazwiska osoby odpowiedzialne za plany prowokacji.

Podręczniki płynnie przechodziły następnie do chińskiego protestu w Lidze Narodów, Raportu Lyttona i wyjścia Japonii z Ligi Narodów. W związku z tym wypośredkowane opisy były normą przy podawaniu powodów wejścia wojsk japońskich do Mandżurii. Typowym opisem było więc, że powodem wejścia Armii Kwantuńskiej było poczucie zagrożenia oraz chęć zabezpieczenia japońskich interesów na tym obszarze. Z uwagi na to, iż Armia Kwantuńska oraz przejmowanie władzy przez militarystów nie było tematem kontrowersyjnym, recenzje na jej temat, jeżeli już się pojawiały, odnosiły się do błędów czysto merytorycznych.

⁵⁸⁶ Ostatni podręcznik Nihon Shoseki Shinsha dla gimnazjum zamiast opisanie pocieszycielek, zilustrował *koramu* o reparacjach zdjęciem wycinku z gazety „*Asahi Shimbun*” z 1991 roku, gdzie w podtytule dostrzec można słowa *moto jūgun*. W podobnym kontekście zdjęcie wielu gazet rozłożonych obok siebie, umieściło w jednym tytule do historii Japonii wydawnictwo Shimizu.

Jak w pozostałych przypadkach, recenzenci zwracali uwagę szczególnie na jednostronne opisy, w znamienitej większości podręczników konserwatywnych.

Zbrodnie Armii Kwantuńskiej również nie były pomijane, zresztą jak zbrodnie innych sił japońskich w całej Azji. Opisy działań wojennych były uzależnione od etapu edukacyjnego, jednak sytuacja państw i ziem okupowanych najczęściej była przedstawiona obiektywnie. Pełnoskalowy atak na Chiny w 1937 roku wiązał się często przynajmniej z krótkim opisem postępowania wobec ludności cywilnej czy różnych oddziałów chińskich, często w przypisie. Najwięcej jednak informacji pojawiało się na temat omówionej w następnym podrozdziale „masakry nankińskiej”. Wskazywano często przy tych opisach na patrzenie przez Japończyków na Chińczyków z góry. Z drugiej strony, typowym było przedstawienie pewnych zachowań japońskich oddziałów w okupowanych państwach zaliczanych do tzw. „Strefy Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej”. Tu często były wymieniane, szczególnie od lat dziewięćdziesiątych, przykładowe masakry, np. w Singapurze, często nawiązując do kwestii reparacji czy odpowiedzialności za wojnę i jej skutki.

Oddział 731

Pierwsze próby pisania o oddziale 731 miały miejsce już w latach osiemdziesiątych, jednak w czasie recenzji została ta informacja wskazana jako „przedwczesna z uwagi na brak naukowych opracowań” na ten temat i zgodnie ze wskazaniem fragment został usunięty⁵⁸⁷. W gimnazjum po raz pierwszy pojawił się w certyfikacji w 1996 roku. Progresywne wydawnictwo Kyōiku Shuppan opisało pokrótce działania tego oddziału w przypisie. Otrzymał on wprawdzie recenzję, ale dotyczyła ona zapisu, który sugerował, że oddział 731 „używał zabronionych prawem międzynarodowym gazów bojowych”. Ostateczna wersja podręcznika zawierała natomiast informację, że „prowadził badania nad zabronioną prawem międzynarodowym bronią biologiczną”⁵⁸⁸. W certyfikacji z 2011 roku wzmianka ta nie została uwzględniona, ale poza wspomnianą recenzją nie powstała już żadna.

Temat ten występował zdecydowanie częściej w liceum, niezależnie czy były to podręczniki do historii świata czy Japonii. Więcej miejsca poświęcały mu jednak wydawnictwa progresywne. Najwcześniej pojawił się w przypisie w „Jikkyō Nihonshi” w 1988 roku. Materiały graficzne, jeśli już były stosowane przy tym temacie, pokazywały ruiny dawnego

⁵⁸⁷ Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto* (29)1985, s.75.

⁵⁸⁸ Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto* (41)1997, s.38.

ośrodka badawczego w okolicach Harbinu. Czasami też autorzy odnosili się do braku ukarania sprawców w czasie Trybunału Tokijskiego.

„Masakra nankińska”

Elementy opisu

W badanym okresie kwestia masakry nankińskiej była pomijana w niektórych tytułach dla liceum w początkowym okresie ich wydawania. Praktycznie jednak od połowy lat dziewięćdziesiątych podręczniki w mniejszym lub większym stopniu zawierały przynajmniej wzmiankę o tym wydarzeniu. Dopiero podręcznik konserwatywny do gimnazjum w 2015 roku zaczął opisywać zamiast⁵⁸⁹ masakry w Nankinie masakrę na japońskich cywilach w Tongzhou. Zasadniczo jednak „masakra nankińska” wpisywała się chronologicznie w przedstawiony materiał i była dobrym przykładem dla zobrazowania lub szerszego opisanie działań Armii Kwantuńskiej i szerzej armii japońskiej w okresie wojny z Chinami. Różnice polegały na umiejscowieniu jej opisu. Występowały w trzech głównych wariantach. W tekście głównym w całości, częściowo w tekście głównym, a częściowo w przypisie oraz tylko w przypisie do zajęcia Nankinu przez Japończyków. W kilku przypadkach opis pojawił się w podrozdziałach dotyczących okropności wojny czy reparacji. Rzadko na ten incydent poświęcano osobne *koramu*. Najwięcej informacji na temat tego wydarzenia znajdowało się w podręcznikach progresywnych, jak w przypadku większości badanych tematów.

Słownictwo używane przy opisie wydarzeń z Nankinu oscylowało wokół kilku schematów, jednak charakterystyczne było rozróżnienie Nankin *daigyakusatsu (jiken)*- wielkiej masakry w Nankinie-, Nankin *gyakusatsu (jiken)*- masakry w Nankinie- oraz Nankin *jiken*-incydentu nankińskiego⁵⁹⁰. Konteksty występowania tych sformułowań były jednak różne. Nazwy zawierające słowo „masakra” były używane w dwojaki sposób. Po pierwsze jako nazwa raportowana przez zachodnie media, a więc w stwierdzeniach typu „raportowane jako masakra nankińska” lub jako nazwa własna wydarzenia. Rzadko pojawiała się również nazwa Nankin

⁵⁸⁹ W wydaniu podręcznika przeznaczonym na rynek detaliczny wprost wskazane zostało, że jest to punkt podręcznika wyróżniający go pozytywnie na tle innych pozycji przeznaczonych dla szkół. „Nie napisano ani słowa o fikcyjnym (*kyokō*) [*Nankin jiken*], tylko o prawdziwym incydencie Tongzhou (*Tsūshū jiken*).” Sugihara S. i inni *Shihanbon Atarashii rekishi kyōkasho*, Jiyūsha 2018, 1. *Kindai no sensō no jijitsu ni otta kyōkasho* pkt.1.

⁵⁹⁰ Słowo *jiken* 事件 jest słowem bardzo często używanym przy określaniu różnego rodzaju spraw związanych z jakimś wydarzeniem, którym zajmują się służby państwowe czy administracyjne np. w wyrażeniu „sprawa kryminalna”, ale również głośnie wypadki i inne wydarzenia o dużej skali, również naturalne. Podobne użycie ma miejsce w przypadku mordów, również wielu osób. W przypadku Nankinu, oficjalnie tłumaczony jest jako incydent.

Atrocity, ale wyłącznie jako sposób raportowania o tym wydarzeniu przez zachodnie media. „Incydent nankiński” występował tylko jako nazwa własna wydarzenia. W zależności od okresu i wydawnictwa był on jedyną nazwą użytą w podręczniku w tym kontekście lub pojawił się jako nazwa w tekście głównym, uzupełniona przez jedną z dwóch pozostałych nazw, które zazwyczaj były podane w takim przypadku w przypisie. W latach osiemdziesiątych recenzenci zwracali dużą uwagę na to, by nazwa *Nankin daigyakusatsu*, nie była pogrubiana⁵⁹¹, argumentując, że nie jest to typowe określenie tego wydarzenia historycznego.

Wydawnictwa różniły się również w tym przypadku wewnątrz w opisie. Na poziomie liceum, spore różnice zauważalne były między różnymi tytułami w tych samych przedmiotach, choć zauważalna była praktyka przeciwna. Wykorzystywane były fragmenty stworzone na potrzeby innego tytułu, który wyszedł wcześniej. Być może spowodowane było to faktem, że opis ten został już przyjęty przez certyfikację, co upraszczało redakcję kolejnego tytułu lub fragmentem tym zajmował się ten sam autor. Zakres podstawowego słownictwa używanego w podręcznikach do gimnazjum również różny był w przypadku porównania go z podręcznikami do liceum wydanymi w podobnym okresie⁵⁹².

W segmencie gimnazjum, w większości opisów występowała fraza „kobiety i dzieci (*fujin, ko* i jego warianty)”, jako przykład mieszkańców Nankinu. Rzadziej „jeńcy (*horyō*)” lub „żołnierze, którzy odrzucili broń (*buki o suteta heishi*)”. Nieliczne były wydania różnych podręczników, gdzie mowa była o morderstwach spowodowanych omyłkowo, „w zamęcie (*konran no naka*)”, „wplątani (*makikonda*)” itd. W badanym okresie podnoszona była przez recenzentów tożsamość ofiar w połączeniu z szerszym wskazaniem, dotyczącym odniesienia jej do zasięgu terytorialnego i czasowego opisywanego wydarzenia wraz z adekwatną liczbą ofiar. Według *kentei iken* z 1981 roku „sytuacja *Nankin jiken* jest niepewna”, a recenzent wskazywał też na inne opracowania w tym temacie⁵⁹³.

⁵⁹¹ Pogrubione frazy w podręcznikach wskazywały na ważne wydarzenie historyczne, w przypadku opisywanego wydarzenia, nazwą, która funkcjonowała w latach osiemdziesiątych w słownikach historycznych była nazwa *Nankin jiken*.

⁵⁹² Tōkyō Shoseki, którego podręcznik był niepodzielnie liderem na rynku gimnazjalnym oraz różne podręczniki tego wydawcy w segmencie liceum nie miały nigdy w tym samym okresie takiego samego sposobu opisu i nazewnictwa tego wydarzenia. Przykładowo w gimnazjum do 2001 roku funkcjonowała nazwa *daigyakusatsu*, po czym została przeniesiona do przypisu we frazie „została skrytykowana jako *Nankin daigyakusatsu*”, a od 2011 roku w tekście używana była nazwa *Nankin jiken*. Z kolei w liceum w segmencie *nihonshi* już w 1994 roku w tytule na poziomie A użyta została wersja *Nankin jiken*.

⁵⁹³ *Kyōkasho repōto* (26) ..., s.49.

Często, choć nie we wszystkich pozycjach, również wewnątrz wydawnictwa, podawana była informacja o „międzynarodowej krytyce”⁵⁹⁴. Niekiedy po tej informacji dodawano, iż zwykli Japończycy wewnątrz Japonii o tych wydarzeniach nie wiedzieli. Z drugiej strony, kilka tytułów podało, że wydarzenia te zwiększyły nastroje antyjapońskie w Chinach czy wzmocniły wolę walki Chińczyków. Rzadko padała informacja, że Japończycy dowiedzieli się o niej po wojnie, w ramach Trybunału Tokijskiego. Szczególnie w podręcznikach do historii świata, wydarzenia w Nankinie podawane były za przykład okropności wojny czy zbrodni popełnionych w trakcie drugiej wojny światowej. Towarzyszyły takim wydarzeniom, jak np. Holocaust, ale też naloty na cele cywilne.

Materiały graficzne zazwyczaj odnosiły się do wejścia armii japońskiej do Nankinu. Przedstawiały często wejście kolumny, z dowódcą Iwane Matsum na czele, a nieliczne tytuły opatrzone były również informacją na jego temat. Czasem było to zdjęcie pojazdów opancerzonych czy miasta zniszczonego przez działania wojenne. Na tych samych bądź sąsiednich stronach były też często zamieszczone zdjęcia antyjapońskich murali. Nie było jednak materiałów graficznych z efektami samej masakry. W podręcznikach do gimnazjum od 1986 roku zaczęło pojawiać się zdjęcie z dzielnicy Ginza w Tōkyō, prezentujące tłum świętujący zdobycie Nankinu pochodem z latarniami. Czasem dokładniejszy opis wydarzeń w Nankinie lub niektóre szczegóły były umieszczane właśnie pod tymi zdjęciami.

Liczba ofiar

Szczególnie komentowana przez recenzentów była liczba ofiar tej masakry. Wydawnictwa przedstawiały je na różne sposoby. Większość wydań, również podręczników konserwatywnych i progresywnych użyło fraz oznaczających „dużą liczbę” (*tasū*, *ōku*, *tairyō*, *ōzei*, *obitadashii*)⁵⁹⁵, gdzie najpopularniejszym było sformułowanie *tasū*. W kilku przypadkach, zamiast tych fraz pojawiła się szacowana liczba ofiar, ale w większości przypadków występowały one razem. W latach osiemdziesiątych recenzenci często prosili o wskazanie źródeł, na których autorzy bazowali podawane liczby. Czasem sami recenzenci wskazywali na prace badaczy, np. Hory Fumio czy na ustalenia Trybunału Tokijskiego, ale również Suzukiego Akiry. Odnosili się też do rozróżniania liczb różnych typów ofiar. Niekiedy autorzy po tego typu recenzji obniżali zawarte wcześniej wartości i odnosili je do jednej grupy

⁵⁹⁴ Przy użyciu słowa *hinan* 非難 lub *hihan* 批判. Bardzo często dodawano, że został on „skrytykowany jako”, gdzie po „jako” dodawano nazwę zawierającą słowo *gyakusatsu*.

⁵⁹⁵ *Tasū* 多数 oznacza dosłownie „dużą liczbę”, *ōku* 多く „dużo”, *tairyō* 大量 oznacza „dużą ilość”, *ōzei* 大勢 „dużą liczbę ludzi”, *obitadashii* 夥しい posiada niuans „niepoliczalności, mnóstwa, wielości, ogromu”.

ofiar. Mieszczące się w takim spojrzeniu liczby nie były przez recenzentów piętnowane. Jeżeli więc autorzy podawali wyliczenia strony chińskiej mówiącej o około 300 tys. ofiar wraz z poległymi, takie zapisy nie były kwestionowane. Czasem recenzenci sugerowali też umieszczanie danych niepewnych- a więc w tym kontekście liczb- w przypisie. Niemniej, tak jak w przypadku innych związanych z liczbami kwestii, autorzy poprawiali liczby we własnym zakresie, nawet jeśli pisemny komentarz w ogóle ich nie dotyczył. Fakt, że sugerowane zmiany nie były ujednolicone we wszystkich podręcznikach w tym samym okresie, sugeruje pewną swobodę recenzentów w wydawaniu opinii.

W latach dziewięćdziesiątych po zmianie zasad certyfikacji i podstawy programowej, recenzje stały się mniej precyzyjne, stąd autorzy sami musieli rozważyć, co kryje się pod recenzją mówiącą o „niejasnym opisie” czy sugerującej „ponowne przemyślenie” danej kwestii. Zasadniczo jednak wprowadzane zmiany dotyczyły kwestionowanych już wcześniej zagadnień i wyglądały podobnie. Często zmiany były bardzo subtelne, choć skłaniały się w kierunku oddania w pewien sposób braku jednoznacznego ustalenia danych liczbowych. Autorzy mieli również możliwość odniesienia się do uwag recenzentów w formule *shūseihiyō*, choć od zmiany zasad certyfikacji była to czasochłonna procedura⁵⁹⁶.

W Japonii badacze przyjmowali na temat tego wydarzenia skrajnie różne stanowiska⁵⁹⁷. Dodatkowo w Stanach Zjednoczonych w 1997 roku wydana została głośna książka Iris Chang, „The Rape of Nanjing”, w Japonii została przetłumaczona w 2007 roku⁵⁹⁸. W latach dwutysięcznych, szczególnie w 2006 i 2007 roku, recenzenci wskazywali na stan nauki i wielość wyjaśnień w kwestii liczb oraz komentowali opisy zbyt „jednostronne”. W ostateczności jednak zmiany były podobne do tych, które wprowadzane były już wcześniej.

⁵⁹⁶ Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto* (37) 1993, s.16. Redaktorzy tego rocznika sugerowali również, że nowa podstawa programowa ogranicza autorów jeszcze bardziej niż wcześniej, poprzez wprowadzenie zasady odpowiedniego użycia źródeł. Sama zaś biurokracja i *shūseihiyō* wymagały zmian w wydawnictwach i przyzwyczajeniach autorów oraz narażały je na dodatkowe koszty. Przykładowo wskazano na to, iż w wielu firmach nie było kolorowych drukarek. Ibidem.

⁵⁹⁷ Alvarado dzieli ich na „tradycjonalistów”, „centrystów” i „rewizjonistów”. „Tradycjoniści” to według niej badacze, którzy opowiadali się za winą japońskiej armii jako takiej, wskazywali na duże liczby ofiar i inne zachowania, takie jak gwałty. „Centryści” to badacze, którzy przyznawali, że masakra miała miejsce, ale umniejszali w porównaniu do „tradycjonalistów” ich liczbę i skalę. „Rewizjoniści” to badacze twierdzący, że masakra nie miała miejsca. Alvarado A.L., *Traditionalist, Centrist, and Revisionist Schools: The Controversy and Debate over the “Great Nanking Massacre,”* “The Saber and Scroll Journal” 1 (1), 2015. Ss.91-93 [online] <https://saberandscroll.scholasticahq.com/article/28464-traditionalist-centrist-and-revisionist-schools-the-controversy-and-debate-over-the-great-nanking-massacre> [Dostęp 13.09.2024].

⁵⁹⁸ Początkowo tłumaczenie na j. japoński miało wyjść w 1999 roku, ale istnieją głosy, że japoński wydawca wycofał się z powodu gróźb ze strony nacjonalistów. Efron S., *War Again Is Raging Over Japan's Role in 'Nanking'*, Los Angeles Times, 6.06.1999, [online] <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1999-jun-06-mn-44838-story.html> [Dostęp 29.09.2023].

Autorzy dodawali więc informacje o istnieniu innych wyjaśnień w tej kwestii. Poza tym precyzowali, do jakiej kategorii ofiar podane liczby się odnosiły, czy też dodawali te informacje w przypisie. Po 2015 roku recenzje zmieniły komentarz zgodnie ze zmianą zasad certyfikacji i wskazywały na „brak istnienia jednego wyjaśnienia” w omawianym temacie.

Jeśli chodzi o liczby, które ostatecznie znalazły się w podręcznikach, to w segmencie gimnazjum podręczniki wspominały o nich w większości od 1986 roku, w sześciu na siedem tytułów, w przeciwieństwie do poprzedniej certyfikacji. W 1983 roku jakiegokolwiek liczby wspominały tylko dwa z siedmiu tytułów. Pojawiające się nowe tytuły w tym segmencie różnie do tej kwestii podchodziły, jednak podręczniki konserwatywne i wydawnictwo Teikoku nigdy nie podjęły się publikacji liczb. Te podręczniki, które przetrwały do lat dwutysięcznych zaczęły stopniowo rezygnować z liczb w 2001 roku niezależnie od proveniencji. Na osiem podręczników tylko trzy podały liczby. W pozostałych pięciu pozycjach autorzy w kolejnych latach zawierali sformułowania oddające, że „brak jest ustalonej liczby ofiar”. Co ciekawe, liczbę ofiar najdłużej, bo w certyfikacjach między 1983 a 2005 rokiem, podawał najpopularniejszy podręcznik głównego nurtu wydawnictwa Tōkyō Shoseki. Do 1986 roku wspominał stanowisko chińskie, a do 1992 roku podawał on estymacje zgodnie z podziałem na tożsamość ofiar. Do 2005 roku podawał już tylko liczbę 200 tys. ofiar. W certyfikacji z 2005 roku liczby zawierały tylko dwa podręczniki do gimnazjum, a w 2011 roku już żaden. Zamiast liczb poza wspomnianymi sformułowaniami, można było znaleźć frazy o tym, że badania trwają lub że są potrzebne badania w tym kierunku. Kryteria certyfikacji nakazujące informowanie o nieustalonych liczbach zostały notyfikowane dopiero w 2017 roku, a *kentei iken* nie zabraniały czy sugerowały do tej pory braku jakichkolwiek liczb czy estymacji w tym zakresie dla gimnazjum. W tym segmencie praktycznie tylko dwa wydawnictwa wspominały o sądzie odpowiedzialnych podczas Trybunału Tokijskiego.

W segmencie historii Japonii, do 1989 roku uwzględnienie liczb było bardzo rzadkie. Następnie stopniowo, zarówno w tytułach kontynuowanych jak i nowych zaczęły pojawiać się różnie ujęte liczby. Najczęstszym była estymacja no poziomie stu-kilku tys. ofiar czy 100 tys., czasem 200 tys. a w niektórych estymacje strony chińskiej. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych pojawiało się coraz więcej różnych estymacji, również uwzględnionych jako podanie różnych wyjaśnień wraz z ich autorami. Na początku lat dwutysięcznych niektóre tytuły różnych wydawnictw przyjmowały w swoim opisie formułkę o „braku ustalenia liczb”. Te wydawnictwa, które wydały podręczniki na podstawie najnowszej podstawy programowej w

omawianym okresie, tam, gdzie wspominały o liczbach, zawsze używały tej frazy lub informowały o braku jednej wersji wyjaśnień zgodnie z zasadami certyfikacji.

W segmencie historii świata zdecydowana większość wydawnictw nie wspominała o liczbie ofiar w ogóle. A jeśli już, to podawane były frazy oznaczające duże liczby. Tam, gdzie liczby pojawiły się, stało się to głównie w latach dziewięćdziesiątych, a w podręcznikach progresywnych już w osiemdziesiątych. Użyte estymacje nie różniły się od tych używanych już w liceum.

Inne kwestionowane elementy opisu

Innym elementem kwestionowanym przy opisie wydarzeń w Nankinie był sposób opisu przemocy seksualnej. W latach osiemdziesiątych, tam, gdzie opisy były zbyt bezpośrednie, np. „zawstydzanie kobiet (*hazukashimeru*)” czy inne słowa oznaczające „gwałt”, były przez recenzentów wskazane jako nieodpowiednie dla uczniów niezależnie od poziomu nauczania. Niemniej recenzenci samego faktu gwałtów nie negowali. Ostatecznie większość opisów zawierało słowo *bōkō*, oznaczające przemoc, również seksualną. Również później komentowano np. użycie słowa *reipu* (od ang. *rape*) jako niepedagogiczne. Były to jednak interwencje sporadyczne i w całym okresie było ich nieporównywalnie mało wobec recenzji związanych z liczbą ofiar. Przykładowe wyniki badania matrycą faktów dla zagadnienia „masakra nankińska” zawarto w aneksie (ANEKS 2).

Trybunał Tokijski

Trybunał Tokijski jako część polityki amerykańskiej podczas okupacji Japonii po wojnie był elementem stałym, zarówno w podręcznikach do gimnazjum, jak i liceum. Pomijany był jednak często w podręcznikach do historii świata lub był tylko wspomniany przy okazji procesu w Norymberdze, gdyż wiele tytułów nie omawiało szczegółowo japońskiej perspektywy. Większość badanych podręczników zawierała słowa „zbrodnia wojenna” lub „zbrodniarz wojenny”. Zarówno w gimnazjum, jak i w liceum zasadniczo wskazywano, że odpowiedzialni za prowadzenie wojny politycy i wojskowi zostali ukarani, osądzeni bądź skazani jako⁵⁹⁹ zbrodniarze. Zresztą większość podręczników nie używała kategoriycznych stwierdzeń, że oskarżeni byli zbrodnicami wojennymi, a wiele pozycji wskazywało na aliantów jako organizatorów procesu lub wskazywało na proces zorganizowany przez

⁵⁹⁹ として *toshite*, było bardzo częstym zabiegiem i funkcjonowało razem z formą bierną (zostali uznani za).

zwycięzców. Typowym rozwiązaniem było umieszczenie głównych informacji w tekście lub pod zdjęciem z procesu. Była to liczba osób skazanych na śmierć, zazwyczaj „7 osób z Tōjō na czele” oraz karę więzienia w przypadku pozostałych sądzonych. W późniejszych wydaniach, szczególnie od początku lat dziewięćdziesiątych, zaczęły pojawiać się w liceum informacje o skazanych jako zbrodniarze wojenni w innych trybunałach w całej Azji za „zwykłe zbrodnie wojenne” typu B i C. Taka informacja w gimnazjum pojawiła się właściwie tylko w podręcznikach konserwatywnych. Natomiast w liceum w niektórych podręcznikach autorzy dodali, że wśród nich było dużo wcielonych do japońskich sił zbrojnych Koreańczyków i Tajwańczyków. Tylko niektóre podręczniki wspominały o tym, że to dzięki procesowi Japończycy dowiedzieli się o zbrodniach ich wojsk.

Dokładniejsze rozważania na temat procesu pojawiały się zasadniczo w *koramu*. Pierwsze szczegółowe opisy zawierające również krytyczne wobec procesów fragmenty pochodziły z podręczników konserwatywnych. W 1987 roku wydany przez wydawnictwo Hara Shobō podręcznik do liceum wskazywał na bezprecedensowe sędzienie przywódców i niewidziane wcześniej w historii trybunały międzynarodowe. Podniesione zostało również zdanie odrębne sędziego Pała, kontestujące zastosowanie nowej zasady prawnej, jaką była „zbrodnia przeciwko ludzkości” wstecz i podany w związku z tym został jego werdykt o „braku winy (*muzai*)”. Podane zostało również zdanie sędziego holenderskiego, który jednak uznał takie działania za krok w dobrym kierunku. Opisy te były rozwijane w następcy tego podręcznika, wydanego przez wydawnictwo Kokushō. Zostały one jednak uznane przez recenzentów za zbyt jednostronne. Ostatecznie w 1994 roku dodane zostały informacje o sędzi państw zwycięskich czy wskazanie, iż ówczesne prawo nie znało pojęcia „zbrodni przeciwko pokojowi”, a „zbrodniarz wojenny” odnosił się do „zwykłych zbrodni wojennych”. Zaznaczone zostało, że Japończycy byli tam jedynie w roli oskarżonych i obrońców. Informacje pominięte z uwagi na wspomnianą recenzję pojawiły się natomiast w podręczniku do gimnazjum wydawnictwa Fusōsha w 2001 roku. Wskazane było na przykład nieproporcjonalnie duże uwzględnianie dowodów oskarżenia, ale nie obrony. Poza tym podręczniki konserwatywne podawały też przykłady różnych zbrodni wojennych popełnionych przez Sowieców, Trzecią Rzeszę czy Amerykanów, a nawet dodawały, że amerykańskie władze okupacyjne zabroniły rozpowszechniania zdania odrębnego sędziego Pała. Ostatecznie jednak, z powodu recenzji dodawały, że istnieją różne opinie na ten temat. Tak prowadzone opisy, podkreślające nierówne

traktowanie zwycięzców i pokonanych oraz poświęcające temu tematowi relatywnie dużo miejsca, poza konserwatywnymi pozycjami nie funkcjonowały⁶⁰⁰.

Ewentualne zmiany w podobnym tonie, choć bardziej zbalansowane, pojawiły się w latach dziewięćdziesiątych i później, w podręcznikach głównego nurtu i w podręcznikach progresywnych. Poza nielicznymi uzasadnionymi przypadkami, recenzji dotyczących Trybunału nie było. Brak komentarzy w tym temacie sugeruje, że badane fragmenty podręczników w tym zakresie były efektem decyzji wydawniczych czy autorskich. Zdarzały się jednak fragmenty w podręcznikach progresywnych i niektórych pozycjach głównego nurtu, skłaniające się ku opisom wręcz sugerującym, że Trybunał nie był przeprowadzony w sposób wystarczający, choć były to pozycje nieliczne.

W kontekście procesu wskazywano też, że przed trybunałem nie został postawiony cesarz Shōwa. W gimnazjum takich informacji nie podawały jednak podręczniki głównego nurtu, lecz tytuły konserwatywne oraz progresywne Manabiya. Podręczniki konserwatywne wskazywały, że cesarz chciał- według generała MacArthura- wziąć na siebie odpowiedzialność oraz że nie zgadzał się z działaniami rządu podczas wojny⁶⁰¹. Z drugiej strony, progresywny Manabiya wzmiankował tylko, że cesarz nie był sądzony. W historii świata informacja ta pojawiała się rzadko, natomiast w historii Japonii dosyć często. Najwcześniejsze wzmianki, od końca lat osiemdziesiątych i w latach dziewięćdziesiątych wskazują na to, że Amerykanie wyłączyli cesarza spod sądu, aby zapewnić sobie łatwiejszą okupację. W późniejszych wydaniach dodawano czasami MacArthura jako osobę, która dogadała się z cesarzem. Często też przy opisie początków okupacji było załączone zdjęcie MacArthura z cesarzem.

Od początku lat dwutysięcznych podawany był również fakt braku odpowiedzialności oddziału 731 w związku z oddaniem wyników badań Amerykanom. Dodatkowo w tym okresie podręczniki zaczęły wskazywać na brak pociągnięcia do odpowiedzialności aliantów za naloty czy Amerykanów za zrzucenie bomb atomowych, jak wcześniej czyniły to wydawnictwa konserwatywne. Niektóre wydawnictwa wskazywały natomiast na podnoszenie braku odpowiedzialności cesarza ze strony zagranicznych mediów po śmierci cesarza Shōwa w 1989 roku.

⁶⁰⁰ Szczególnie wydawnictwo Jiyūsha miało w każdej kolejnej certyfikacji całe *koramu* w temacie Trybunału oznaczone jako albo niezgodne ze stanowiskiem rządowym, albo niepokazujące prawdziwego oblicza japońskich zbrodni wojennych.

⁶⁰¹ Jiyūsha podniosła nawet w 2015 roku, iż wyrok Trybunału wykonano w urodziny cesarza.

W kontekście procesu podawane były zazwyczaj informacje o usunięciu ze stanowisk osób na wysokich stanowiskach, powiązanych z poprzednim reżimem. Temat ten był umieszczany zazwyczaj w tekście głównym po procesie tokijskim z uwagi na to, iż był elementem polityki okupacyjnej Amerykanów. W gimnazjum był ten temat właściwie tylko wspomniany. W tym przypadku również szczegółowe informacje pojawiły się tylko w podręcznikach konserwatywnych⁶⁰². Jednym z takich szczegółów była liczba zwolnionych osób. Różne tytuły, jeśli już podniosły ten temat, wskazały na 200 tys. lub 210 tys. osób. Analogicznie jak przy samym procesie tokijskim, te dane były zawarte najpierw w licealnym podręczniku Hara Shobō z 1987 roku. Następnie w innych podręcznikach do historii Japonii, a w 2005 roku w konserwatywnym podręczniku dla gimnazjum. Do tych liczb recenzenci nie przedstawili sprzeciwu. Większość podręczników wracała do tego tematu przy omawianiu zmiany w amerykańskiej polityce okupacyjnej w obliczu wojny koreańskiej. Zazwyczaj były dodatkiem do informacji o wyrzuceniu ze stanowisk socjalistów i komunistów. Rzadko jednak wspomniani byli skazani za zbrodnie wojenne w tym kontekście. Nieliczne przypadki konkretnych osób czy wskazanie dołączenia byłych wojskowych do *keisatsu yobitai*⁶⁰³ oraz powiązanych z poprzednim reżimem osób do świata polityki czy biznesu, ukazały się w niektórych tytułach różnych wydawnictw.

Traktaty i reparacje

Traktat z San Francisco

Traktat z San Francisco był omawiany chronologicznie przy wojnie koreańskiej. Sama wojna koreańska w podręcznikach gimnazjalnych i licealnych do historii Japonii była zaś stosowana jako jeden z powodów zmiany polityki amerykańskiej wobec Japonii. Była więc raczej punktem wyjścia do opisu odzyskania niepodległości przez Japonię, w mniejszym stopniu jednak przy opisie historii świata. Podręczniki do historii świata zawierały więcej informacji na temat samej wojny i jej przebiegu, jednak traktat nadal był z nią powiązany. Zasadniczo mniej było opisów polityk wobec Japonii, czasem nawet traktat był jedynie wspomniany.

⁶⁰² Jiyūsha podaje w 2015 roku tabelkę z wyszczególnionymi typami zwolnionych osób.

⁶⁰³ Narodowa Rezerwa Policji (警察予備隊). Prekursor Sił Samoobrony (*Jieitai* 自衛隊). Powstałe oddziały miały przejąć rolę wojsk amerykańskich w zapewnieniu bezpieczeństwa wewnątrz Japonii i ewentualnej obrony przed atakiem z zewnątrz.

Przy omawianiu samego traktatu z San Francisco w gimnazjum, najczęściej wskazywane było potwierdzenie niepodległości Korei i ogólna sytuacja terytorialna. Wskazane były terytoria, których Japonia się zrzekła, a które przeszły pod zarząd amerykański, ze szczególnym uwzględnieniem Okinawy. Jej zwrot był omawiany w dalszej części podręczników. W akapicie bądź w przypisach, zaznaczone było, kto nie wziął udziału w konferencji pokojowej i dlaczego, oraz jakie państwa traktatu nie podpisały i dlaczego. Wraz z nowszymi wersjami podręczników pojawiało się więcej informacji o innych traktatach pokojowych oraz o reparacjach wojennych. Te podręczniki, które były wydawane już w latach osiemdziesiątych, w większości podawały traktaty z Birmą i Indiami. Rzadko wspominany był tylko i wyłącznie traktat pokojowy z San Francisco. O zrzeczeniu się przez aliantów reparacji od Japonii wspominał ostatni podręcznik Nihon Shoseki z certyfikacji w 2001 roku oraz później Manabiya (w obu wydaniach) oraz Yamakawa.

Niezależnie od szczegółów omówienia traktatu, kolejnym punktem zazwyczaj było omówienie Traktatu o wzajemnej współpracy i bezpieczeństwie ze Stanami Zjednoczonymi. Często pojawiały się też informacje o normalizacji stosunków z Tajwanem- również za sprawą Amerykanów- czy wspólne oświadczenie z ZSRR. Przy wojnie w Wietnamie często wspomniana była normalizacja stosunków z Koreą Południową, co zamknęło drogę do rozmów z Koreą Północną. Przy tej umowie wspomniane były też kwestie reparacji między Japonią i Koreą jako pomocy ekonomicznej (*enjo*) czasem zmienianej na współpracę ekonomiczną (*kyōryoku*), choć były i takie tytuły, w których wspomniane zostało tylko istnienie porozumienia. Starsze podręczniki dodawały, że były to duże kwoty wsparcia, jednak większość z nich zrezygnowała z tej informacji lub przestała istnieć. Jedyne podręczniki do gimnazjum, w których padły konkretne kwoty, to tytuły konserwatywne. Podręcznik Fusōsha i jego następca z wydawnictwa Ikuhōsha pozostały przy typowej kwocie 500 mln dolarów. W podręczniku Jiyūsha w certyfikacji z 2015 roku podane zostało 800 mln dolarów, a w roku 2020 dodany został również fragment porozumienia, w którym jest mowa o rozwiązaniu kwestii reparacji „całkowicie i ostatecznie”. Od 1989 roku podręczniki zaczęły wspominać o roli Amerykanów w zawieraniu porozumienia z Koreą, ale nie były w tym konsekwentne. Niektóre wydawnictwa wspominały proces negocjacyjny, trwający 13 bądź 14 lat, z różnymi szczegółami.

Wszystkie podręczniki w gimnazjum odnosiły się do normalizacji stosunków z Chińską Republiką Ludową, szczególnie do deklaracji z 1972 roku. Większość z podręczników

parafrazowała jego fragment o „głębokim żalu”⁶⁰⁴ lub nawet stosowała go jako tekst źródłowy. O zrzeczeniu się przez Chiny reparacji w gimnazjum informował właściwie tylko podręcznik wydawnictwa Manabiya.

Podręczniki do liceum w tym aspekcie również były zróżnicowane. W tytułach z segmentu historii świata, traktat pokojowy najczęściej był tylko wspomniany przy krótkim opisie sytuacji Japonii po drugiej wojnie światowej. W tym kontekście również bardzo rzadko, ale pojawiły się traktaty z Indiami i Birma, często w kontekście dwóch innych państw, które otrzymały od Japonii reparacje wojenne.

W tytułach z segmentu historii Japonii natomiast traktat z San Francisco zawsze był uwzględniony. Różniły się one jednak ilością informacji z nim związanych. Od informacji podobnych jak w gimnazjum do wymienienia prawie wszystkich jego postanowień. Rzadko wspomniane *explicite* było badane w niniejszej pracy przyjęcie wyroków Trybunału Tokijskiego. Takie zapisy pojawiły się w nowszych podręcznikach, głównie wydawnictwa Jikkyō. Traktaty pokojowe z Birma i Indiami oraz pozostałymi państwami pojawiały się o wiele częściej, jednak nie zawsze we wszystkich pozycjach danego wydawnictwa, również w tym samym okresie. Były i takie wydawnictwa, które tego tematu nie podjęły.

W kwestii innych traktatów pokojowych, typowe było wskazanie na powstawanie traktatu z Tajwanem, a umowa o przywróceniu stosunków z ZSRR bardzo często była skwitowana powstaniem sporu terytorialnego o Wyspy Kurylskie (*Hoppō Ryōdo mondai*). Następnie wymieniane było unormowanie relacji z Koreą Południową w roku 1965 oraz Chinami kontynentalnymi w 1972 i 1978 roku. Większość podręczników wskazywało na rolę lub naciski Stanów Zjednoczonych w zawieraniu traktatu z San Francisco oraz normalizacji stosunków z Koreą i Chinami. Rzadziej wymienione były wszystkie państwa, które uzgodniły z Japonią reparacje wojenne. W przypadku Chin, najczęściej pojawiała się informacja, podobna do tej w gimnazjum, wyrażająca żal Japonii lub tekst porozumienia użyty został jako źródło, a czasem również umieszczona była informacja o zrzeczeniu się reparacji wojennych przez Chiny. W podręcznikach do historii świata na wczesnym etapie badanego okresu reparacje raczej nie były opisane szczegółowo, a jedynie zaznaczono ich istnienie. ODA nie była często przedstawiane jako reparacje wojenne. Raczej wskazywano, że Japonia stała się w pewnym momencie jej największym płatnikiem.

⁶⁰⁴ Deklaracja chińsko-japońska z 1972 roku, była opisana w niniejszej pracy w rozdziale o stanowiskach rządu japońskiego.

Reparacje indywidualne

Kwestie reparacji indywidualnych (*kojin hoshō*⁶⁰⁵) podnoszone były w gimnazjum najwcześniej w 1992 roku przez wydawnictwo Nihon Shoseki, jako starania o reparacje (*baishō*), które pozostały bez odpowiedzi (*oujirareteinai*), a wydawnictwo Ōsaka opisało próby uzyskania zadośćuczynienia dla Koreańczyków, ofiar bomby atomowej w Hiroshimie. *Hoshō* jako kategoria, która powinna być traktowana osobno od *baishō* pojawiła się po certyfikacji z 1993 roku, w liceum. W niektórych podręcznikach z dziedziny nauk społecznych różnych wydawców wskazano w recenzjach, iż *baishō* zostało między państwami rozwiązane⁶⁰⁶. Pozostałe podręczniki w segmencie gimnazjum zaczęły o reperacjach indywidualnych wspominać w kolejnej certyfikacji (1996), rozróżniając tym samym reparacje między państwami a osobami indywidualnymi. Pojedyncze wydawnictwa zaczęły wspominać o tym, że rząd uważa, iż w związku z traktatem z San Francisco roszczenia indywidualne również nie mogą być spełnione. Od 2001 roku właściwie wszystkie podręczniki gimnazjalne w jakimś stopniu odnosiły się do problemu reparacji indywidualnych, który był problemem aktualnym. Często kwestia reparacji była podnoszona w kilku miejscach w jednym podręczniku. Były to opisy życia pod okupacją, często w kontekście pracy przymusowej w Japonii, zazwyczaj w przypisie. Następnie jako problem współczesny, związany z relacjami z innymi państwami azjatyckimi, najczęściej Koreą Południową. I wreszcie bardzo szczegółowo w specjalnym *koramu* na temat reparacji czy szerzej, powojennej odpowiedzialności Japonii. Wskazywano na kwestionowanie czy Japonia wzięła na siebie wystarczającą odpowiedzialność za ofiary wojenne, wskazując na brak zaufania w Azji z tego powodu. Samo pojawienie się roszczeń indywidualnych było diagnozowane polepszającą się sytuacją gospodarczą Japonii. Wśród grup ubiegających się o zadośćuczynienie i niekiedy również przeprosiny, opisywane były *ianfu*, pracownicy przymusowi czy byli żołnierze z kolonii, ale również inne ofiary japońskich zbrodni, które domagały się o zadośćuczynienie w procesach, czy to od państwa japońskiego, czy od japońskich firm. Najwięcej miejsca zazwyczaj poświęcone było jednak na działania podjęte wobec *ianfu*.

W podręcznikach do liceum kwestie reparacji indywidualnych były rozdzielane od tych między państwami zgodnie z zaleceniami recenzentów już w certyfikacji z 1993 roku, zazwyczaj tam, gdzie mowa o reperacjach dla *ianfu* i innych poszkodowanych grup (tam, gdzie

⁶⁰⁵ Słowo *hoshō* (補償) jest terminem oznaczającym „odszkodowanie, reparacje”. Podobne słowo *baishō* (賠償), które w gruncie rzeczy tłumaczy się tak samo, było w Japonii używane w kontekście reparacji wynikających ze złamania prawa.

⁶⁰⁶ Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto* (39)1995, s.48-49.

mowa o tych grupach po raz pierwszy albo w *koramu*). Recenzenci również w późniejszym okresie reagowali w miejscach, w których nie była wystarczająco wyraźnie wskazana postawa państwa japońskiego wobec reparacji, jak np. zarzucanie braku wzięcia odpowiedzialności za wojnę, twierdzenie, że nie były one podjęte wobec *ianfu* lub gdy brakło rozdzielenia od *baishō*. Po 2001 roku, szczególnie w recenzjach z certyfikacji za rok 2002 i 2003, gdzie autorzy napisali o braku działań rządu, wskazany był przez recenzentów brak opisu najnowszych rozwiązań wobec *ianfu*. Skutkowało to dodaniem w niektórych tytułach, nawiązania do Oświadczenia Kōno, przeprosin za wojnę premiera Murayamy czy działalność AWF. Trzy tytuły po 2015 roku wskazały na „ostateczne rozwiązanie sprawy” przez rządy Japonii i Korei. Rzadko porównywano natomiast Japonię do Niemiec w kontekście reparacji.

Miejsca pamięci i polityka historyczna

W podręcznikach pod koniec zazwyczaj było miejsce na wydarzenia współczesne. Problemy historyczne, jeśli już były ujęte we współczesności jako problemy teraźniejsze, takie jak reparacje, nie były przypisywane w dużej mierze do jednego rządu. W liceum w historii świata sytuacja współczesna Japonii była opisana mniej szczegółowo, wpisana w historię Azji. We wczesnym etapie badanego okresu w tytułach do historii Japonii była ujmowana w ramach *koramu* tak, aby tylko wskazać w skrócie, co w Japonii miało miejsce. Większość podręczników zawierała również nawiązania do aktualnych problemów społecznych. W kilku tytułach zarówno w gimnazjum, jak i liceum pojawiło się sformułowanie *rekishi ninshiki* w kontekście współczesnych relacji m.in. z Koreą i Chinami czy w odniesieniu do reparacji. Zdarzały się też odniesienia do wizyt w chramie Yasukuni.

Yasukuni

Yasukuni jako miejsce pamięci podnoszone było bardzo rzadko. Podręczniki głównego nurtu, jeśli już o Yasukuni wspomniały, to odnosiły się głównie do współczesnych wydarzeń z nim związanych. Wśród starszych *kentei iken*, jeszcze z 1981 roku, jeden z manuskryptów zawierał frazę, że „w 1967 roku został ustanowiony Dzień założenia państwa, staje się kwestią sporną nacjonalizacja (*eigyōka*) Yasukuni czy ustanowiono Prawo o nazwach er cesarskich z

1979, (oraz) wyłaniają się tendencje rewizjonistyczne (*fukko-teki*) i nacjonalistyczne (*kokkashugi-teki*)”. Recenzent wskazał jednak, żeby unikać stwierdzeń deklaracyjnych⁶⁰⁷.

Yasukuni pojawiło się w badanym okresie w podręcznikach do historii Japonii spoza głównego nurtu, a więc konserwatywnym Kokusho i progresywnym wydawnictwie Jikkyō, po recenzji z 1994 roku. Kokusho publikował tylko informacje o początkach chramu jako *shōkonsha* i jego przeznaczeniu do czczenia dusz poległych za kraj. Jikkyō w kontekście wydarzeń współczesnych jako przykład źródeł obaw państw sąsiednich co do powrotu militarizmu. Wydawnictwo to wskazywało również na „kryzys podręcznikowy” z 1982 oraz na oficjalną wizytę premiera Nakasone w Yasukuni w 1985 roku⁶⁰⁸. Ten sam podręcznik, w kolejnej certyfikacji z 1998 roku, w *koramu* opisał również początki Yasukuni jako chramu typu *shōkonsha* oraz stele *chōkonhi*, upamiętniające poległych w miejscu ich pochodzenia. Tylko dwa wydawnictwa odniosły się wcześniej wyłącznie do *shōkonsha* (liceum, Jiyūshobō w 1994 i następcy) lub *chōkonhi* (gimnazjum, Chūkyō shuppan w 1993) jako miejsc pamięci. Inne wydawnictwa nie podniosły tematu Yasukuni jako miejsca o znaczeniu historycznym w ogóle, w całym badanym okresie. Wyjątek stanowił najnowszy badany podręcznik wydawnictwa Dai’ichi do liceum do historii Japonii. O wydarzeniach współczesnych, tj. wizytach polityków w Yasukuni, informowały podręczniki do liceum. O wizycie premiera Nakasone podczas pełnienia służby publicznej pisało oprócz tytułów wydawnictwa Jikkyō tylko Shimizu Shoin w jednym ze swoich podręczników licealnych od 2013 roku. Więcej podręczników, również innych wydawnictw, wspominało o wizycie Koizumiego w Yasukuni w 2001 roku, głównie jako o problemie w relacjach z innymi państwami. Shimizu już w 2003 roku wraz z Jikkyō, a w 2008 roku progresywny tytuł Tōkyō Shoseki. Również w tych wydawnictwach, z wyłączeniem Tōkyō Shoseki, w tym samym kontekście podane zostały informacje o „kryzysie podręcznikowym”, związanym z podręcznikiem wydawnictwa Fusōsha.

Yūshūkan jako muzeum, w podręcznikach nie było w ogóle wspominane, co mogło być związane z przepisami certyfikacyjnymi mówiącymi o unikaniu pisania o konkretnych instytucjach w nieuzasadnionych przypadkach. Przypuszczalnie mogłoby się pojawić w kontekście współczesnej polityki historycznej, jednak w dostępnych recenzjach nie było ono nigdy wskazywane. Natomiast materiały graficzne dotyczące chramu, jeśli już się pojawiały, były albo fotografiami stel, albo historycznymi zdjęciami Yasukuni.

⁶⁰⁷ *Kyōkasho repōto* (26) ..., s.49.

⁶⁰⁸ Dodając, że istnieje precedensowy wyrok sądu, uznający, że jest to przeciwko konstytucji.

Hiroszima, Okinawa i bombardowania

Jako miejsce pamięci najczęściej pojawiała się *Genbaku dōmu*⁶⁰⁹, czyli zachowany z wybuchu po bombie atomowej budynek wystawowy w Hiroszynie. Chociaż samo zdjęcie z podpisem wyłącznie jako komentarz wydarzenia historycznego było najczęstsze, to często dodawane było do niego stwierdzenie, że budynek został później nazwany *Genbaku dōmu*. Hiroszynie poświęcone zostało dużo miejsca, szczególnie w podręcznikach do gimnazjum, bardzo często w postaci *koramu* oraz zadań terenowych dla uczniów⁶¹⁰. Japonia była bardzo często opisywana jako jedyne państwo-ofiara bomby atomowej (*hibakukoku*), co zgodnie z podstawami programowymi przeciwstawione było rozprzestrzenianiu broni jądrowej.

Poza tym, z miejsc pamięci pojawiała się w gimnazjum od samego początku *Himeyuri no tō*⁶¹¹, przy czym najczęściej przy opisie bitwy o Okinawę, w ogóle Okinawy lub ogólnie miejsc pamięci związanych z wojną. Zazwyczaj towarzyszył mu również krótki opis oddziału *Himeyuri*, sytuacji dzieci w okresie wojny czy innych miejsc pamięci na Okinawie. Najczęściej przy takim opisie było również zdjęcie monumentu. Od swego powstania w 1995 roku, w podręcznikach pojawiała się również *Heiwa no ishiji*⁶¹², choć nie było aż tak popularnym jak *Himeyuri* tematem. W 1997 roku pojawił się po raz pierwszy w podręczniku do gimnazjum wydawnictwa Teikoku, a w 2004 roku w jednym podręczniku licealnym do historii Japonii wydawnictwa Tōkyō Shoseki. W późniejszych latach pojawił się w kilku innych wydawnictwach w segmencie gimnazjum i historii Japonii, a także sporadycznie historii świata. W tym wypadku również zdjęcia samych tablic, czy przedstawiające je wraz z osobami biorącymi udział w uroczystościach były typowe.

⁶⁰⁹ 原爆ドーム. *Genbaku* oznacza „wybuch bomby atomowej”, *dōmu* z ang. *dome*, „kopuła” od kształtu charakterystycznej kopuły tego budynku. Sporadycznie, z racji wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, jap. *Sekai isan*, zestawiane było w podręcznikach z byłym niemieckim nazistowskim obozem koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau.

⁶¹⁰ Podręcznik wykorzystując opisywane miejsca i wydarzenia zachęcał uczniów do przeprowadzenia badań w najbliższym otoczeniu, np. poszukując żyjących świadków wojny w rodzinie czy społeczności, dowiedzenia się czegoś więcej z lokalnych muzeów czy archiwów o miejscach związanych z omawianym tematem, jak np. miejsca pamięci, postaci historyczne czy zabytki kultury materialnej.

⁶¹¹ ひめゆり学徒隊 *Himeyuri gakutotai* był oddziałem dziewcząt i nauczycieli z dwóch szkół dla dziewcząt na Okinawie, zmobilizowanych podczas bitwy o Okinawę jako pielęgniarek dla japońskiej armii. Z 240 osób zginęło 136, przy czym większość po rozwiązaniu oddziału, w wyniku działań zbrojnych czy samobójstwa. Poza tymi osobami *Himeyuri no tō* upamiętnia kolejne 91 osób, uczniów i nauczycieli tych szkół, które zginęły w wyniku działań wojennych. *Himeyuri no tō* [W:] [himeyuri.or.jp](https://www.himeyuri.or.jp) [online] https://www.himeyuri.or.jp/establish/himeyuri_tower/ [Dostęp 11.09.2024].

⁶¹² 平和の礎, co można tłumaczyć jako „Kamienie węgielne pokoju”, to kamienne tablice z wrytymi nazwiskami, upamiętniające wszystkie ofiary bitwy o Okinawę bez względu na narodowość. Dodatkowo upamiętnieni zostali polegli od incydentu mandżurskiego żołnierze pochodzący z Okinawy. Powstały one z okazji obchodów 50. rocznicy bitwy o Okinawę w 1995 roku. Co roku 23 czerwca odbywają się tam uroczystości z okazji „Dnia pamięci 慰霊の日”.

Ofiary niejapońskie

Spośród miejsc pamięci ofiar innych narodowości, poza *Heiwa no ishiji*, w podręcznikach wspominany był czasem monument z Singapuru ukończony w 1967 roku i upamiętniający cywilne ofiary okupacji japońskiej⁶¹³. W liceum pojawiał się od 1993 roku, a w gimnazjum od 1996 roku, przeważnie jednak w podręcznikach progresywnych. Kilka tytułów wspominało muzeum lub monument poświęcony tzw. *Hanaoka jiken*⁶¹⁴, a jeden tytuł monument koreańskich ofiar bomby atomowej w Hiroszynie. Większość tych miejsc była opatrzona również jego zdjęciem i dłuższym lub krótszym opisem w zależności od sposobu przedstawienia czy miejsca opisu w podręczniku.

Inne sporadycznie podnoszone miejsca pamięci były często wskazywane przez jedno wydawnictwo w segmencie gimnazjum, a w segmencie liceum czasem tylko przez jeden tytuł z kilku wydawanych przez wydawnictwo. Niektóre mniej znane miejsca pamięci zostały zastąpione w późniejszych wydaniach przez te bardziej znane⁶¹⁵. W latach dwutysięcznych niektóre wydawnictwa głównego nurtu w gimnazjum zaczęły opisywać miejsca pamięci w kontekście bombardowania japońskich miast (*kūshū*). Podręczniki konserwatywne natomiast w gimnazjum podnosiły np. muzeum w Maitsuru związane z żołnierzami, którzy wrócili z niewoli sowieckiej na Syberii.

Przykładowe wyniki badania matrycą faktów dla zagadnienia „miejsca pamięci” zawarto w aneksie (ANEKS 3).

Podsumowanie

Ogólne tendencje w piśmiennictwie podręczników na przestrzeni badanych czterdziestu lat wskazywały na pewien wpływ rozwoju nauki oraz wydarzeń bieżących, w tym debat

⁶¹³ Choć sam monument upamiętniać ma wszystkie ofiary okupacji, te podręczniki, które podają dłuższy opis zdjęcia zazwyczaj nawiązują do masakry singapurskich Chińczyków z początku 1942 roku, których japońska armia zidentyfikowała jako element antyjapoński.

⁶¹⁴ Sam incydent wspomina kilka tytułów, również głównego nurtu, po raz pierwszy po certyfikacji 1992 roku. Był to bunt chińskich pracowników przymusowych sprowadzonych do Hanaoki przez firmę Kojima, którzy zmuszeni byli do pracy w bardzo ciężkich warunkach. Wielu z nich zmarło, co stało się zarzewiem buntu. Został on stłumiony. Jeden z podręczników Jikkyō wspomina o procesie o reparacje, który skarżący wygrali, a otrzymaną rekompensatę przeznaczyci na budowę muzeum w Hanaoce. Procesów od lat dziewięćdziesiątych było kilka, stąd być może zainteresowanie autorów.

⁶¹⁵ Np. w podręcznikach Kyōiku Shuppan zanim w połowie lat dziewięćdziesiątych zaczęto opisywać *Hanaoka jiken*, opisywanym miejscem pamięci była stela upamiętniająca ofiary pracy przymusowej z kopalni węgla w Chikuhō.

publicznych⁶¹⁶ na treści podejmowane w podręcznikach. Wizyty polityków w Yasukuni czy procesy sądowe o odszkodowania, stworzyły nowe zagadnienia i pozwoliły na zmianę akcentów w podręcznikach. Rząd również kształtował swoimi decyzjami rzeczywistość, która następnie była opisywana. Pośredni wpływ rządu na treść podręczników objawiał się przede wszystkim w regulacjach prawnych dotyczących edukacji. Dopiero ewidentne zmiany w najnowszych zasadach certyfikacji, zalecające oparcie opisu o ustalone stanowiska rządowe, w dłuższej perspektywie mogą uwidocznić rzeczywiste wpływy rządzących na podręczniki⁶¹⁷.

Niemniej jednak dostępne recenzje pisemne z całego badanego okresu wskazują na tendencje wyrażone w przepisach certyfikacyjnych jako skodyfikowanie istniejących już wcześniej praktyk. Przykładem tego były recenzje wskazujące na:

1. precyzyjne używanie pojęć, chronologii i zakresu występowania opisywanych zjawisk, również przy łączeniu ich z informacjami liczbowymi;
2. podawanie informacji opartych na pracach naukowych, a w przypadku różnych stanowisk i braku konsensusu, podaniu kilku możliwości;
3. podawanie informacji niepewnych, niezawartych w podstawach programowych w przypisach lub *koramu*;
4. unikanie jednostronnych opisów.

⁶¹⁶ Do podobnych wniosków doszedł Pletnia, który przypisuje „sprawczość w narzucaniu tematów debaty (...) raczej po stronie mediów i intelektualistów” oraz że system edukacji „nie jest w stanie aktywnie narzucać tematów związanych z wojenną narracją”. Pletnia, op. cit., s.300-301.

⁶¹⁷ Według artykułu w progresywnym „*Asahi Shimbun*” z 18 czerwca 2021 roku, wydawcy zostali zaproszeni w maju tego roku na spotkanie, podczas którego przedstawiono stanowiska rządowe z 2021 roku i wskazano na możliwość złożenia poprawek do podręczników, które przeszły już certyfikację. Artykuł cytuje przedstawiciela ministerstwa, twierdzącego, że „to nic takiego (...) poprawki zależą od wydawców”. Jak podaje artykuł, wśród wydawców są głosy, iż „zrozumieli to jako nakaz”. Ujikoka M., Kitano R., Itō K.: *Kyōkasho no „jūgun ianfu” kijutsu meguri, Monbushō ga rei no setsumeikai* 18.06.2021[W:] asahi.com [online] <https://www.asahi.com/articles/ASP6K65L1P66UTIL02F.html> [Dostęp 14.09.2024]. Towarzystwo Nauk Historycznych w tym samym roku opublikowało sprzeciw wobec „kontroli państwowej” podręczników. Według tego oświadczenia na spotkaniu padło pytanie o to, czy „istnieje możliwość, że zmiany będą rekomendowane”, na co padła odpowiedź, że „istnieje możliwość rekomendacji”. W tym samym oświadczeniu Towarzystwo twierdziło, że decyzja gabinetowa „jest niezgodna z wynikami badań naukowych”, a zmiany w podręcznikach są „zacieśnieniem kontroli państwa nad podręcznikami, naruszając wolność akademicką i swobodę edukacji”. Rekishigaku Kenkyūkai: Seimei *Kyōkasho ni tai-suru kokka tōsei no saranaru kyōka ni kōgi suru* 17.12.2021[W:] rekiken.jp [online]<http://rekiken.jp/appeal/2021-2/> [Dostęp 25.09.2024].

Prezes Japońskiego Stowarzyszenia Izb Adwokackich (*Nihon Bengoshi Rengōkai*), Ara Tadashi, opublikował oświadczenie, w którym stwierdził, że działania rządu na podstawie tej zasady łamią konstytucję. Powoływał się na opinię stworzoną przez stowarzyszenie w 2014 roku, gdzie argumentowano, że może to doprowadzić do powstania „*de facto* podręczników państwowych”. Ara T.: *Seifu mikai ni yori kyōkasho no „jūgun ianfu” „kyōsei renkō” nado no kijutsu wo henkō sareru ugoki ni kan-suru kaichō no seimei*.17.02.2022 [W:] nichibenren.or.jp[online] <https://www.nichibenren.or.jp/document/statement/year/2022/220217.html>[Dostęp 14.09.2024].

Ogólnie rzecz biorąc jednak, większość opinii recenzentów odnosiło się do zasadnych wątpliwości: precyzyjnego użycia typowych nazw wydarzeń historycznych, błędów językowych i logicznych oraz trudnych do zrozumienia zdań. Wiele poprawek naniesionych przez autorów polegało właściwie na zmianie kolejności słów w zdaniu, kolejności zdań czy czasu. Komentarze odnosiły się również do konieczności opisu „rzeczywistej sytuacji (*jittai*)”. Wiele przypadków wskazanych przez recenzentów było zrozumiałych dla kogoś, kto już się w opisywanych wydarzeniach dobrze orientował. Należy jednak pamiętać o przeznaczeniu podręczników. Były one pisane dla osób, które z domysłu opisywanych wydarzeń historycznych nie znały wcześniej lub nie miały wiedzy eksperckiej. Stąd wiele takich opisów zostało po recenzji rozwiniętych o dodatkowe informacje.

Choć istnieje możliwość, że niektóre zmiany były konsultowane poza oficjalnymi kanałami⁶¹⁸, to nie są one weryfikowalne. Nozaki, za Tawarą Yoshifumim, wskazuje na możliwość wpływu przez Kancelarię Premiera, albo też na „kierowaną autocenzurę” autorów wprowadzoną za urzędowania ministra edukacji Machimury Nobutaki⁶¹⁹. Podobne zabiegi autocenzury można odnieść do różnych autorów na przestrzeni całego omawianego okresu, którzy zmieniali opisy w podręcznikach w kolejnych certyfikacjach mimo braku pisemnych wskazań z ministerstwa. Potencjalnym wyjaśnieniem może być chęć przypodobania się końcowym decydentom w Radach Rejonowych⁶²⁰, ale równie prawdopodobne są autonomiczne decyzje autorów i wydawców. Z drugiej strony, nawet nowe zasady certyfikacyjne odnoszące się do oparcia opisów o stanowiska rządowe, umożliwiają odniesienie się do takich dokumentów, jak Oświadczenia Kōno czy Murayamy.

Podręczniki zmieniały się na przestrzeni lat. Przeszły od opisu suchych faktów i poznawania ich na pamięć, poprzez zawarcie dużej ilości powiązanych z nimi szczegółów, dodających pewne szersze tło do omawianych wydarzeń, aż do zwrócenia uwagi na interpretację źródeł. Podręczniki, które wydawane były wcześniej, z czasem modyfikowały swoją zawartość nawet w sprawach niekontrowersyjnych. Więcej szczegółów nie przekładało się jednak w zasadzie na zmianę tonu podręczników. Różnice między podręcznikami były

⁶¹⁸ W *Kyōkasho repōto* z 1999 roku w komentarzu do certyfikacji autorzy twierdzą, że „nie było żadnych ustnych recenzji do przemyślenia”. Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto* (43)1999, s.34. Co może wskazywać na istnienie takiego proceduru wcześniej.

⁶¹⁹ Nozaki, *War Memory...* s.145-146.

⁶²⁰ Nozaki wskazuje, że rady decydowały się na podręczniki „bezpieczne”, a nie progresywne, napisane z perspektywy „krytycznej (oraz pokojowej i sprawiedliwej)”. Podkreśla też, że wiele progresywnych treści zostało przez ministerstwo ograniczone już wcześniej. Ibidem, s.151.

najlepiej widoczne w doborze materiałów graficznych i ich opisach czy ilości i zawartości *koramu*. Prozaicznym powodem redukcji niektórych treści mogło być też zmniejszenie ilości godzin lekcyjnych i skrócenie tygodnia zajęć do pięciu dni w 2002 roku.

Trzeba mieć również na uwadze różnice ideologiczne czy światopoglądowe między badaczami. Twórca podręcznika o poglądach liberalnych będzie mieć inne spojrzenie niż badacz konserwatywny. Chęć przekazania takich poglądów młodszemu pokoleniom nie spotka się raczej z aprobatą drugiej strony. Zauważalne było szczególnie nastawienie wydawnictw progresywnych i skrajnie konserwatywnych na utrzymanie bliższej swoim środowiskom narracji. Szczególny podział ideologiczny wyraźny był w kwestiach takich jak: „kobiety pocieszycielki” oraz Yasukuni i wizyty polityków w tym chramie, podnoszone przez podręczniki progresywne. Podręczniki konserwatywne podkreślały zdanie odrębne Radhabinoda Pala z procesu tokijskiego. Podręczniki głównego nurtu, podające nawet wprowadzić w wątpliwość działania rządu, w tych badanych kwestiach nie poświęcały im porównywalnie dużo miejsca.

Jednakże to niekontrowersyjne podręczniki, jak wskazują omówione na początku niniejszego rozdziału dane statystyczne, były w omawianym okresie dominujące na rynku podręczników. Podręczniki progresywne mimo o wiele mniejszych udziałów, miały jednak o wiele większą siłę przebicia niż podręczniki konserwatywne. Szczególnie silną pozycję miały wydawnictwa duże, a małe projekty, mimo iż wyróżniały się na tle innych podręczników, nie były aż tak atrakcyjne dla większości decydentów. Toczące się wokół podręczników, szczególnie konserwatywnych, kontrowersje wpływały na ich popularność. Recenzenci zasadniczo zwracali również uwagę na to, by treści były zgodne z zasadami certyfikacyjnymi, tym samym eliminując bardzo jednostronne opisy, również konserwatywne czy „rewizjonistyczne”. W najnowszej omawianej certyfikacji jeden z konserwatywnych podręczników (nowego wydawnictwa Reiwa Shoseki) nie przeszedł recenzji z powodu zbyt dużej ilości błędów, a miało to miejsce za rządów bardzo konserwatywnego premiera Abe.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Niniejsza dysertacja miała na celu zbadanie czy działania rządu japońskiego miały bezpośredni wpływ na treść podręczników do historii w Japonii w okresie 1982-2022. Rozważania na temat polityki historycznej rządu Japonii i jej wpływu na edukację historyczną oraz analiza treści podręczników do historii w Japonii wraz z rolą uwarunkowań międzynarodowych pozwoliły na częściową konfirmację postawionych hipotez.

Hipoteza pierwsza została zweryfikowana pozytywnie. Japońska polityka historyczna w omawianym okresie nie była systemem spójnym i z góry założonym. Wraz ze zmianami w japońskim rządzie zmieniały się podejścia do poszczególnych „problemów historycznych” oraz polityki historycznej jako takiej. Kształtowanie się nowych stanowisk było w głównej mierze reagowaniem na działania innych aktorów politycznych w kwestiach takich, jak „kobiety pocieszycielki”, praca przymusowa czy „masakra nankińska”, szczególnie w kwestii reparacji indywidualnych. Pierwszym tego przejawem w omawianym okresie była „klauzula państw sąsiednich” z 1982 roku. Zwłaszcza jednak w latach dziewięćdziesiątych, w konsekwencji koalicji socjalistów z PLD, polityka historyczna Japonii została nakierowana na nurt przeprosin i rekonyliacji. Uczestniczyły w nim kolejne rządy aż do premiera Abe Shinzō, którego oświadczenie z okazji 70. rocznicy zakończenia wojny można uznać za zamknięcie tego okresu. Oświadczenie to, choć powtarzało przeprosiny, miało wydźwięk ostateczności, zamknięcia rozdziału powojennego wraz ze społeczeństwem, które w znakomitej większości wojny nie doświadczyło i nie pamiętało. Podważanie liberalnego podejścia do problemów historycznych przez Abe nie zakończyło się definitywnym sukcesem, ale utwierdziło stanowisko negacyjne rządu dotyczące np. przymusowości rekrutacji „kobiet pocieszycielek” czy pracy m.in. Koreańczyków i Chińczyków w ciężkich warunkach w Japonii podczas wojny.

Poniższe zestawienie wykazuje najważniejsze uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne w rozwoju stanowisk rządowych oraz wypracowane elementy polityki historycznej.

Tabela 4 Zestawienie uwarunkowań wewnętrznych, zewnętrznych i stanowisk rządowych oraz wypracowanych elementów polityki historycznej

Uwarunkowania wewnętrzne	Uwarunkowania zewnętrzne	Stanowisko rządowe	Wypracowany element polityki historycznej
---------------------------------	---------------------------------	---------------------------	--

Artykuły japońskiej prasy o wynikach certyfikacji z 1981 roku.	Naciski dyplomatyczne z Chin, Korei Południowej i innych państw regionu.	Oświadczenie Miyazawy (1982).	Klauzula państw sąsiednich.
Wsparcie organizacji japońskich dla sprawy „kobiet pocieszycielek”. Procesy Ienagi.	Koniec zimnej wojny. Nagłośnienie sprawy „kobiet pocieszycielek”, presja ze strony organizacji pozarządowych.	Oświadczenie Kōno (1993).	Przyznanie istnienia odpowiedzialności moralnej Japonii wobec „kobiet pocieszycielek”.
Rozpad samodzielnych rządów PLD, koalicja z socjalistami. 50. rocznica zakończenia II wojny światowej.	Procesy o reparacje indywidualne i przeprosiny od rządu japońskiego. Zaangażowanie koreańskich polityków.	Oświadczenie Murayamy (1995).	Przeprosiny za wojnę, użycie słów <i>shinryaku</i> , <i>shokuminchi shihai</i> .
Powrót do władzy konserwatystów z PLD. Rewizjonizm historyczny środowisk konserwatywnych. <i>Nippon Kaigi</i> , <i>Tsukurukai</i> . Krytyka rewizjonizmu przez środowiska progresywne. 60. rocznica zakończenia wojny.	Sprzeciw wobec wizyt w Yasukuni i japońskich konserwatywnych podręczników. Wzrost nastrojów antyjapońskich za granicą.	Oświadczenie Koizumiego (2005).	Okrojone przeprosiny za wojnę.
Próby rewizji poprzednich stanowisk rządowych. Podważenie Oświadczenia Kōno. 70. rocznica zakończenia wojny.	Sprzeciw wobec rewizjom. Antyjapońskie nastawienie z za granicy z uwagi na problemy historyczne. Interwencje Stanów Zjednoczonych	Oświadczenie Abe (2015).	Uwidocznienie zmęczenia przeprosinami. Przeprosiny tylko w formie pośredniej.

Źródło: autorstwo własne.

Hipoteza druga została zweryfikowana częściowo pozytywnie. Rząd japoński poprzez wpływ na legislację związaną z edukacją oraz przybieranie konkretnych postaw wobec problemów związanych z historią miał pośredni wpływ na treści podręczników. Działania takie, jak stworzenie „klauzuli państw sąsiednich”, zmiany w zasadach certyfikacyjnych, np. zasada oparcia opisu w podręcznikach na decyzjach gabinetu z 2014 roku, były tego jaskrawymi przykładami. Stanowiska kolejnych rządów w badanych kontekstach również znajdowały odzwierciedlenie w treści podręczników. Z uwagi na nietransparentność w podejmowaniu decyzji zarówno rządu, jak i autorów podręczników, niektóre decyzje redakcyjne mogą być interpretowane jako naciski rządu na autorów. Pokazuje to np. zniknięcie z podręczników do gimnazjum wzmianek o „kobietach pocieszycielkach” po 2005 roku mimo braku opinii certyfikacyjnych na ten temat. Zasadniczo były to jednak wpływy pośrednie, a na treści podręczników wpływały głównie wydarzenia bieżące, pojawiające się nowe tematy w stosunkach z sąsiadami o podłożu historycznym, takie jak kwestia reparacji. Ważne były również działania środowisk konserwatywnych i progresywnych w tych kwestiach na poziomie krajowym oraz zagranicznym. Restryktywne zasady certyfikacji można było częściowo obejść, np. umieszczając wybrane treści w *koramu*, przypisach czy zmieniając nieco frazeologię lub konstrukcję zdania. Zmiany ujęte w zasadach certyfikacyjnych z 2014 roku o użyciu stanowiska rządowego były czasem wykorzystywane do przemycenia treści liberalnych, jak np. użycie Oświadczenia Kōno zamiast wyznania Kim Hak-sun przez progresywne wydawnictwo Manabiya w 2015 i 2020 roku.

Hipoteza trzecia została zweryfikowana częściowo pozytywnie. Nie istniały szczegółowe instrukcje dotyczące konkretnych zmian w podręcznikach po decyzjach rządu na zbadane tematy historyczne. Zależały one w dużej mierze od samych autorów i interpretacji przepisów przez recenzentów, stanu wiedzy i doboru źródeł, z których korzystali. W niektórych podręcznikach widoczne są wpływy wydarzeń bieżących, co obrazują przykładowe wyniki badań zobrazowane w matrycy faktów. Poniższa tabela zestawia najważniejsze wnioski w tym zakresie.

Tabela 5 Zestawienie najważniejszych wniosków w zakresie powiązań między polityką historyczną rządu a zawartością podręczników

Profil ideologiczny rządu, główni przedstawiciele	Zmiana zasad certyfikacyjnych i innych praw związanych z edukacją	Inne kluczowe dokumenty rządowe i wydarzenia	Ważniejsze zmiany w podręcznikach
~1993 PLD- konserwatyści, Miyazawa	1982: Klauzula państw sąsiednich		Niektóre podręczniki licealne wspominają o „pierwszym kryzysie podręcznikowym”. Pojawiają się <i>kentei iken</i> nawiązujące do klauzuli, pojawiają się fragmenty podręczników do historii z innych państw np. o zbrodniach japońskich w Strefie Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej, aby ukazać punkt widzenia państw sąsiednich.
		1985: Oświadczenie Fujinamiego o wizytach w Yasukuni	Niektóre podręczniki licealne wspominają o wizytach Nakasone w Yasukuni.
1993-1994 Koalicja ośmiu partii, w tym Nowej Partii Japonii (NPJ) Hosokawy i Japońskiej Partii Odnowy (JPO) Haty	Nowe podstawy programowe i kryteria. Podstawa w tekście głównym, niepotrzebne elementy poza głównym tekstem. Dostosowanie do wieku uczniów. Bezstronność.		Informacje w nielicznych podręcznikach o polityce Hosokawy wobec Korei. Szczegółowe treści dotyczące reparacji, „kobiet pocieszycielek”, pracy przymusowej itd., pojawiają się w wielu podręcznikach poza tekstem głównym.
1994-1996 Koalicja PLD i socjalistów- sojusz konserwatystów z obozem progresywnym		1993: Oświadczenie Kōno 1995: Oświadczenie Murayamy Powstanie AWF	Pojawianie się masowo tematu „kobiet pocieszycielek”, użycie terminologii zawartej w oświadczeniach.

1996-2001 PLD- konserwatyści		Interpelacja w sprawie „kobiet pocieszycielek”	Stopniowy zanik tematu „kobiet pocieszycielek” w gimnazjum. <i>Kentei iken</i> w miejscach, gdzie wykazuje się brak działań ze strony rządu, aby zadośćuczynić ubiegającym się o reparacje i przeprosiny.
2001-2009 PLD- nacjonałisci- Koizumi i 1. rząd Abe		Wizyty w Yasukuni Koizumiego	Informacje w niektórych podręcznikach o wizytach Koizumiego i o podręczniku <i>Tsukurukai</i> , wskazujące, że są one krytykowane za granicą czy wpływają na pogorszenie relacji z partnerami (Chiny, Korea Południowa).
	2006: Rewizja Podstawowego prawa o edukacji		
2012-2022 PLD 2. i 3. rząd Abe	2014: zasada certyfikacyjna: „w przypadku istnienia decyzji gabinetowej lub jeśli w inny sposób wyrażona została jednoznaczna opinia rządu, lub też istnieje precedensowy wyrok Sądu Najwyższego, to należy oprzeć na nich opis” 2017: zasada certyfikacyjna: „w przypadku braku konsensusu co do wydarzeń czy liczb, należy wyraźnie podać, że nie ma konsensusu”.	2015: umowa z Koreą Południową w sprawie „kobiet pocieszycielek” 2018: zerwanie umowy przez Koreą Południową	W niektórych podręcznikach pojawia się informacja o tym wydarzeniu. W niektórych podręcznikach pojawia się informacja o tym wydarzeniu.
		2021: odpowiedź na interpelację o pracy przymusowej i „kobietach pocieszycielkach”	<i>Kentei iken</i> o pracy przymusowej i „kobietach pocieszycielkach” - zmiana słownictwa w podręcznikach, użycie bezpośrednich zapożyczeń z oświadczeń rządowych, brak powiązania z wojskiem w przypadku „pocieszycielek”. <i>Kentei iken</i> o zaznaczeniu braku konsensusu. Czasem interpretowane jako zakaz pisania o liczbach.

Źródło: autorstwo własne.

Hipoteza czwarta została zweryfikowana pozytywnie. Bardzo ważną rolę w kształtowaniu polityki historycznej w Japonii odgrywały różne środowiska i grupy pozarządowe skupiające się wokół konkretnych inicjatyw związanych z „problemami historycznymi”. Były to więc procesy sądowe Ienagi i środowisk go wspierających, procesy o reparacje różnych grup ofiar, takich jak „kobiety pocieszycielki”, czy robotnicy przymusowi. Procesy Ienagi, choć nie podważyły konstytucyjności systemu certyfikacji, a więc nie doprowadziły do całkowitej jego eliminacji, pozwoliły na poluzowanie wymagań recenzentów w ministerstwie co do omawianych treści, szczególnie od lat dziewięćdziesiątych. Nowe reguły ograniczały zasadę uznaniowości recenzentów co do oceny zawartości podręczników. W porównaniu do recenzji z lat osiemdziesiątych, gdzie pojawiały się czasem sporej długości polemiki czy bardzo konkretne wskazania, w jaki sposób należy coś zmienić w tekście, również ustnie, w kolejnych dziesięcioleciach, a szczególnie po roku 2000, recenzje odnosiły się do konkretnych zasad certyfikacyjnych oraz stały się z zasady informacją publiczną.

Z drugiej strony, na procesy decyzyjne wpływały też konserwatywne grupy nacisku. Intelktualne zaplecze *Nippon Kaigi* czy *Tsukurukai* o nacjonalistycznych i rewizjonistycznych zapatrywaniach i powiązani z nimi politycy współpracowali przy różnego rodzaju projektach dążących do zmian w edukacji historycznej. Zapatrywania polityków konserwatywnych, głównie PLD, czyniły z tych grup niejako naturalnych sprzymierzeńców. Istotne były działania premiera Abe za jego pierwszej kadencji przy rewizji prawa oświatowego czy drugiej kadencji i próbach zmian w rekonyliacyjnych stanowiskach wobec zagranicznych partnerów. Alians między nacjonalistycznymi grupami interesu a częścią polityków PLD objawił się choćby w selekcji podręczników konserwatywnych w rejonach, gdzie wpływ na nominacje na składy komisji wybierających podręczniki mieli lokalni politycy związani z *Nippon Kaigi*.

Ważną rolę pełniła postawa środowisk naukowych o różnych zapatrywaniach politycznych, które zajmowały się badaniem podnoszonych „problemów historycznych” ze swojej perspektywy w Japonii i poza nią. Niewątpliwie wszystkie te spory kształtowały również opinię publiczną w partykularnych kwestiach i mogły mieć wpływ na decyzje poszczególnych aktorów. Nie bez znaczenia są również związki zawodowe nauczycieli, a w szczególności Nikkyōso, które mimo znacznego zmniejszenia się jego znaczenia, nadal ma duży wpływ na treści przekazywane dzieciom w szkołach.

Zgodnie z przytoczoną na początku niniejszej pracy teorią realizmu neoklasycznego najważniejszym czynnikiem wpływającym na politykę rządu w Tokio wobec problemów

historycznych był system międzynarodowy. Np. pojednawcze gesty wobec Chin i Korei Południowej w latach 80. były warunkowane zimnowojennym układem sił, zaś ich kontynuacja na początku lat 90. chęcią odgrywania przez Japonię bardziej aktywnej roli na arenie międzynarodowej. Wpływ rządu na kształt polityki historycznej można zauważyć w szczególności na poziomie gestów czynionych przez premierów wobec państw ościennych. W tym przypadku, rząd i politycy mogli prowadzić aktywną politykę historyczną, wydając oświadczenia i reagując na działania zewnętrznych aktorów, również pozapaństwowych. Polityka ta pośrednio wpływała też na treść podręczników.

Z drugiej strony, uwarunkowania wewnątrzpaństwowe, a więc system polityczny, instytucje państwa, w szczególności procesy decyzyjne w Ministerstwie Edukacji, ale również grupy reprezentujące różne środowiska, miały wpływ na możliwość reakcji na presje zewnętrzne przez Japonię. Rząd miał tylko pośredni wpływ na zasady i sposób certyfikacji podręczników, co ograniczało jego możliwości szybkiej interwencji w momencie kryzysów dyplomatycznych związanych z treścią materiałów edukacyjnych. Pośrednie ingerencje rządu w system edukacji były okazjonalne i odnosiły się do wybranych zagadnień, szczególnie w ostatnim badanym dziesięcioleciu, co również prowadziło, choć w mniejszym stopniu, do spięć i krytyki zarówno na forum krajowym, jak i z zewnątrz. Z drugiej strony, brak bezpośredniej ingerencji politycznej sprawiał, że treści edukacyjne w badanym zakresie były też w pewnym stopniu niezależne od profilu ideologicznego rządu, opierając się na polemice z Ministerstwem Edukacji w kwestii doboru źródeł i zapatrywań samych autorów czy wydawnictw, niekiedy życzliwych grupom wpływu z zewnątrz. Pozwalało to na pluralizm w narracji historycznej podręczników oraz hamowało nadanie jej nacjonalistycznego tonu, tym samym umożliwiając uniknięcie jeszcze większych kryzysów w relacjach z sąsiadami. System certyfikacji jest więc relatywnie trudnym do użycia narzędziem polityki historycznej. Ograniczony przez swój pluralizm, stał się „mieczem obosiecznym” dla rządu w aspekcie przekazywania swojej narracji kanałami edukacyjnymi.

Spis rysunków

RYSUNEK 1 WYPEŁNIONA KARTA PRACY Z HISTORII JAPONII NA POZIOMIE LICEUM LICEUM

Spis tabeli

TABELA 1 TABELA ER CESARSKICH I EPOK HISTORYCZNYCH

TABELA 2 MATRYCA FAKTÓW

TABELA 3 PRZEANALIZOWANE WYDAWNICTWA, OKRESY CERTYFIKACJI I SEGMENTY PODRĘCZNIKÓW

TABELA 4 ZESTAWIENIE UWARUNKOWAŃ WEWNĘTRZNYCH, ZEWNĘTRZNYCH I STANOWISK RZĄDOWYCH ORAZ WYPRACOWANYCH ELEMENTÓW POLITYKI HISTORYCZNEJ

TABELA 5 ZESTAWIENIE NAJWAŻNIEJSZYCH WNIOSKÓW W ZAKRESIE POWIĄZAŃ MIĘDZY POLITYKĄ HISTORYCZNĄ RZĄDU A ZAWARTOŚCIĄ PODRĘCZNIKÓW

TABELA 6 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU GIMNAZJUM, "KOBIECY POCIESZYCIELKI" CZ.1

TABELA 7 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU GIMNAZJUM, "KOBIECY POCIESZYCIELKI" CZ.2

TABELA 8 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU LICEUM-HISTORIA JAPONII, WYDAWNICTWO YAMAKAWA, "KOBIECY POCIESZYCIELKI"

TABELA 9 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU GIMNAZJUM, "MASAKRA NANKIŃSKA" CZ.1

TABELA 10 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU GIMNAZJUM, "MASAKRA NANKIŃSKA" CZ.2

TABELA 11 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU GIMNAZJUM, "MASAKRA NANKIŃSKA" CZ.3

TABELA 12 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU LICEUM-HISTORIA ŚWIATA, WYDAWNICTWO TEIKOKU, "MASAKRA NANKIŃSKA"

TABELA 13 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU GIMNAZJUM, MIEJSCA PAMIĘCI CZ.1

TABELA 14 ZAKODOWANE DANE Z MATRYCY FAKTÓW DLA SEGMENTU GIMNAZJUM, MIEJSCA PAMIĘCI CZ.2

Spis wykresów

WYKRES 1. WYKRES WPŁYWU CZYNNIKÓW WEWNĘTRZNYCH I ZEWNĘTRZNYCH NA POLITYKĘ HISTORYCZNĄ JAPONII

WYKRES 2 POSTRZEGANIE RELACJI Z CHINAMI W JAPONII

WYKRES 3 POSTRZEGANIE RELACJI Z KOREĄ POŁUDNIOWĄ W JAPONII

WYKRES 4 POSTRZEGANIE RELACJI Z AZJĄ PD.-WSCH. W JAPONII

WYKRES 5 STOSUNEK DO WIZYT JAPOŃSKICH PREMIERÓW W CHRAMIE YASUKUNI W CHINACH I JAPONII

WYKRES 6 STOSUNEK CHIŃCZYKÓW DO WYBRANYCH PROBLEMÓW HISTORYCZNYCH Z JAPONIĄ

WYKRES 7 STOSUNEK JAPOŃCZYKÓW DO WYBRANYCH PROBLEMÓW HISTORYCZNYCH Z CHINAMI

WYKRES 8 STOSUNEK KOREAŃCZYKÓW DO WYBRANYCH PROBLEMÓW HISTORYCZNYCH Z JAPONIĄ

WYKRES 9 STOSUNEK JAPOŃCZYKÓW DO WYBRANYCH PROBLEMÓW HISTORYCZNYCH Z KOREĄ

ANEKSY

ANEKS 1

PRZYKŁADOWE WYNIKI BADAŃ MATRYCĄ FAKTÓW „KOBIECY POCIESZYCIELKI”

Poniżej przedstawiono przykładowe wyniki badania matrycą faktów dla zagadnienia „kobiet pocieszycielek” w formie tabelarycznej, zakodowanej zgodnie z kluczem. Tam, gdzie w oryginale padały nietypowe frazeologie i elementy wypisano w skrócie. Tam, gdzie oryginalnie było cudzysłowie, pozostawiono je również przy zakodowanych wyrazach:

X- brak, ○ fragment w tekście głównym, // fragment w przypisie

TST- *teishintai* oddziały kobiece

JI-*jūgun ianfu*- wojskowe kobiety pocieszycielki

I- *ianfu*- kobiety pocieszycielki

IS- *ianshisetsu*- dom pocieszenia

R-reparacje

K, T, J, F, C, H, In- Koreanki, Tajwanki, Japonki, Filipinki, Chinki, Holenderki, Indonezyjki

F-zmuszone siłą

P- zdjęcie

Kentei iken opinia recenzenta, wykreślony fragment nie znalazł się ostatecznie w podręczniku.

Tabela 6 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu gimnazjum, "kobiety pocieszycielki" cz.1

Wydarzenia	Certyfikacja	Tōkyō Shoseki	Shimizu Shoin	Kyōiku Shuppan	Fusōsha	Ikuhōsha	Jiyūsha
'80/'90 Pierwsze wyznania byłych "kobiet pocieszycielek" w Korei	1983	X	X	X			
	1986	X	X	X			
	1989	X	X	X			
'91-'93 badania zlecone przez rząd	1992	X	X	O TST, K			
1993 Oświadczenie Kōno							
1995 powstanie AWF	1996	O JI, F <i>Kentei iken</i> TST	O JI, F, IS	O JI, F, R, P			
1997- interpelacja o "kobietach pocieszycielkach"	2001	X	O, IS, K, T, J	X <i>Kentei iken</i> może zostać źle zrozumiane wysyłane na <i>senchi</i> → do pracy w fabrykach	X		
	2005	X	X	X	X		
2007 rozwiązanie AWF	2011	X	X	X		X	2009 X
2014 zasada oparcia opisu o stanowisko rządowe	2015	X	X	X		X	X
2018- odrzucenie porozumienia przez Koreę	2020	X		X		X	X

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 7 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu gimnazjum, "kobiety pocieszycielki" cz.2

Teikoku Shoin	Nihon Shoseki -> Nihon Shoseki Shinsha 2005	Nihon Bunkyo	Chūkyō Shuppan	Gakkō Toshō	Ōsaka Shuppan	Yamakawa	Manabiya	Wydarzenia	Certyfikacja
	X		X	X	X			'80/'90 Pierwsze wyznania byłych "kobiet pocieszycielek" w Korei	1983
	X		X	X	X				1986
X	X		X	X	X				1989
X	X		X	X	O TST, K			'91-'93 badania zlecone przez rząd	1992
1993 Oświadczenie Kōno									
□ JI, K O JI, R	X	O I			O I, □ R, JI P			1995 powstanie AWF	1996
R/IS	□ R motoI P- Podpisane: Kim Hak-sun płacząca. Ubiegająca się o reparacje i przeprosiny (1991)	X			X			1997- interpelacja o "kobietach pocieszycielkach"	2001
R/IS	Shinsha □ nie ma nazwy i zdjęcia, ale jest wycinek z gazety o powie z „Asahi shinbun” z 1991 roku. W podtytule gazety jest motoJI	X			X				2005
X		X						2007 rozwiązanie AWF	2011
X		X					R □ Kōno Kentei iken Może być źle zrozumiane: 4-guan no „I” na Hainan, dużo kobiet Nie zgadza się ze stanowiskiem rządu—Kim—Hak-sun,—jej wyznanie oraz opis	2014 zasada oparcia opisu o stanowisko rządowe	2015
		X				//IS, J, C, F iwayuru JI	R □ Kōno	2018- odrzucenie porozumienia przez Koreę	2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 8 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu liceum-historia Japonii, wydawnictwo Yamakawa, "kobiety pocieszycielki"

Certyfikacja	Yamakawa Nihonshi A	Yamakawa Shōsetsu Nihonshi -> Nihonshi shōsetsu B-> Tankyū shōsetsu	Yamakawa shin shōsetsu nihonshi->Shin Nihonshi B	Yamakawa Kōkō nihonshi B-> Tankyū Kōkō nihonshi	Yamakawa Nihon no rekishi	Gendai no nihonshi	Yamakawa Yōsetsu	Gendai nihonshi A
1982		X			X		X	
1984		X 1990x			X		X	
1994		X	//IS	//IS	1993 X			X
1997	TST, I, iwayuruJI	X	//IS	//IS	X			X
2003		2002	2003 K, JI, F	//IS				//IS iwayuruJI
2007		2006 // IS J, C, F iwayuru JI	K, JI, F	//IS				//IS iwayuruJI
2013		2012, // IS J, C, F iwayuru JI	K, JI, F	//IS		X		
2016		// IS J, C, F iwayuru JI	2017 K, JI, F	2017 X TST pod zdjęciem z TST		X		
2022		//J, K, C I, IS F, oszukane		X				

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

ANEKS 2

PRZYKŁADOWE WYNIKI BADAŃ MATRYCĄ FAKTÓW „MASAKRA NANKIŃSKA”

Poniżej przedstawiono przykładowe wyniki badania matrycą faktów dla zagadnienia „masakra nankińska” w formie tabelarycznej, zakodowanej zgodnie z kluczem. Tam, gdzie w oryginale padały nietypowe frazeologie i elementy wypisano w skrócie. Tam, gdzie oryginalnie było cudzysłowie, pozostawiono je również przy zakodowanych wyrazach:

X- brak, O w tekście głównym, [O] wyróżnione w tekście, [] w *koramu*, // w przypisie

NDGJ- *Nankin dai gyakusatsu jiken* NDG- *Nankin dai gyakusatsu*

NGJ- *Nankin gyakusatsu jiken* NG-*Nankin gyakusatsu*

NJ- *Nankin jiken*

K- kobiety, D-dzieci, M-mieszkańcy, J-jeńcy, Jb- jeńcy bez broni/odrzućli broń, G-wojskowi

Ch-Chińczycy (podkreślenie narodowości ofiar), Hi- niewalczący, W-walczący

Kh- międzynarodowa krytyka

TT- powiązane z Trybunałem Tokijskim

R- plądrowanie, H-podpalenia, B- przemoc, również seksualna

N- nie poinformowano japońskiego społeczeństwa/ nie wiedzieli o tym

S-zabójstwo/G-mord/Se- odebrane życie/Z-zamieszanie

nulo- niepewne dane lub liczby, TS, TR, Ob, O- różne określenia na dużą liczbę

Liczby wyrażają ilość ofiar. Najczęściej padają 70-80 tys. ofiar, 200 tys. ofiar, 300 tys. ofiar, 100 kilka tys. ofiar, 300 tys.- tak twierdzi strona chińska.

Tabela 9 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu gimnazjum, "masakra nankińska" cz. 1

Wydarzenia	Certyfikacja	Tōkyō Shoseki	Shimuzu Shoin	Kyōiku Shuppan	Fusōsha
Recenzje wg. <i>Kyōkasho repōto</i> Liczba ofiar, kto, gdzie, cel Brak miejsca na dokładny opis 5 popr w 5 podr. Przykład GT	1983	○ChMSe //KhNDG N, 70-80 tys.KDM,200 tys.+Jb, 300 tys.+W	[○]NGJ, KDJbM O S Kh	□ KD ObM KhNGJ	
	1986	○ChMSe//KhNDG N, 70-80 tys.KDM,200 tys.+Jb, 300 tys.+W	[○]NGJ, KDJbM 100 kilka tys. Kh	○ KDMJb, TR, RB(NGJ)//KhN 200 tys., z poległymi 300 tys.	
	1989	[○]KDObSKhNDG //70-80 tys.M 200 tys. Jb	[○]NGJ, KDJbM 100 kilka tys. Kh	○ KDMJb, TR, RB(NGJ)//KhN 200 tys., z poległymi 300 tys.	
	1992	[○]KDObSKhNDG //70-80 tys.M 200 tys. Jb	[○]KhNDGJ aleN, KDJbMstarcy, musabetsu 100 kilka tys.	○ KDMJb, TR, RB(NGJ)//KhN 200 tys., z poległymi 300 tys.	
1995 Oświadczenie Murayamy	1996	<i>Kentei iken</i> co do liczb, przemysł: dochodzi do Omówi się o 200 tys.KDObSCh(NDG) Pświętujący	[○]KhNDGJ aleN, KDJbMstarcy, musabetsu 100 kilka tys.	○ KDMJb, TR, RB(NGJ)//KhN 200 tys., z poległymi 300 tys.	
„The Rape of Nanjing” 1997, trwają debaty i podziały wewnątrz Japonii	2001	○200 tys.KDTRS(NJ)//KhNDGJ N Pświętujący	[○]KhNDGJ KhaleN, KDJbMstarcy, musabetsu TS z poległymi//suum,100 kilka tys.,300 tys.	○ KDMJb, TR, B(NGJ) Pświętujący	
Oświadczenie Koizumiego	2005	○200 tys.KDTRS(NJ)//KhNDGJ N Pświętujący	[○]KhNDGJ KhaleN, KDJbMstarcy, musabetsu TS z poległymi//suum,100 kilka tys.,300 tys.	○ MJ Z,TS,Kh(NJ) //N Pświętujący	ustalenia TT były takie, że 200 tys., ale według źródeł w Nankinie wtedy było tylu mieszkańców, ale była wojna i się tak zdarzało, a nawet jak było to nie na takim poziomie <i>Kentei iken gokai</i> (nieporozumienie) może być przez ten <i>hyōgen</i> (frazeologię) ○ Mtez TS NJ gimon, ronsō [○] przy TT, TS M S(NJ)
Japońskie tłumaczenie “Rape of Nanjing” w 2007	2011	○ KDMJ TS S Ch// KhNDGJ TT,N, nulo różne spojrzenia	[○] KDJbMstarcy, musabetsuHiG// KhNDGJ Kh ale cenzura N,	○ MJ Z,TS,Kh(NJ)//N Pświętujący	//TS GM Ch, niepewne źródła, gimon
	2015	○ KDMJ TS S Ch //nulo różne badania,” NDGJ” nazywane	[○] KDJbMstarcy, musabetsu HiG // KhNDGJ Kh, ale cenzura N,	○ MJ makikonda,TS,/(NJ) TT, różne spojrzenia(setsu) Pświętujący	-
2018- MSZ zmienia na stronie Q&A z NDGJ na NI	2020	○ KDMJ TS S Ch //nulo różne badania, NDGJ” nazywane		○ MJ <i>makikonda</i> ,TS,/(NJ) TT, różne spojrzenia(setsu)	

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 10 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu gimnazjum, "masakra nankińska" cz. 2

Ikuhōsha	Manabiya	Yamakawa	Jiyūsha	Wydarzenia	Certifikacja
				Recenzje wg. <i>Kyōkasho repoto</i> <i>Liczba ofiar, kto, gdzie, cel</i> <i>Brak miejsca na dokładny opis</i> <i>5 popr w 5 podr. Przykład GT</i>	1983
					1986
					1989
					1992
				1995 Oświadczenie Murayamy	1996
				„The Rape of Nanjing” 1997, trwają debaty i podziały wewnątrz Japonii	2001
				Oświadczenie Koizumiego	2005
				Japońskie tłumaczenie “Rape of Nanjing” w 2007	2011
//nulo, różne spojrzenia TS GM Ch, niepewne źródła, gimon	○ TR, J S starcy KD TS B S (NJ) Przeciw prawu mn. Pświętowanie Jako źródło fragment książki		2009 <i>Kentei iken</i> propaganda jako ”NJ” -> może to zostać źle zrozumiane //TS, GM, Ch, gimon		2015
//nulo, różne spojrzenia TS GM Ch, niepewne źródła, gimon	○ TR, J S starcy KD TS B S (NJ) Przeciw prawu mn. Pświętowanie Jako źródło fragment książki	//KDMJ TS Ch S (NJ)	X	2018- MSZ zmienia na stronie Q&A z NDGJ na NJ	2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 11 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu gimnazjum, "masakra nankińska" cz. 3

Teikoku Shoin	Nihon Bunkyo	Chūkyō Shuppan	Gakkō Toshō	Osaka Shuppan	Nihon Shoseki Nihon Shoseki Shinsha	Wydarzenia	Certyfikacja
		○ TS M Ko N	○Su 10m Ch KDJb BG Kentei iken Z-TS-M B-S	//JbKD TS M S KhNGJ	żołnierze po cywilnemu //Z KD TS M Ko	Recenzje wg. <i>Kyōkasho repotoo</i> <i>Liczba ofiar; kto, gdzie, cel</i> <i>Brak miejsca na dokładny opis</i> <i>5 popr w 5 podr. Przykład GT</i>	1983
		○ TS M Ko N(NDGJ) // MJ 100 kilka tys.	//Z TS ChKDJb Kh S	○ JKD TS M G //70-80 tys. M 200 tys. +Jb KhNGJ	OM Se //Z KD Su 100 kilka tys. Ch walki z gerira N		1986
○ KD TS Ch S Kh „Nihongun no bankō”(NDG)		○ TS M Ko N(NDGJ) // MJ 100 kilka tys.	//Z TS ChKDJb Kh S	○ JKD TS M G //70-80 tys. M 200 tys. +Jb KhNGJ	OM Se //Z KD Su 100 kilka tys. Ch walki z gerira N		1989
○ KD TS Ch S Kh „Nihongun no bankō”(NDG)		○ Oz M G N(NGJ) // MJ 100 kilka tys. 200 tys. TT	//Su TS ChKDJb Kh S	○ JKD TS M G //200 tys. G KhNGJ	OM O Se //Z KD Su 100 kilka tys. Ch walki z gerira N		1992
○ KD O Ch S Kh „Nihongun no bankō”(NDG)	○ Z M G NGJ N P //JM 100 tys., TT 200 tys. 300 tys.	-	-	○ 200 tys. M G Kh, ale N // 300 tys. NDGJ to iware	OM O Se //Z KD Su 100 kilka tys. Ch walki z gerira N	1995 Oświadczenie Murayamy	1996
○ KDG O Ch S Kh „Nihongun no bankō”(NDG)N	○ Ko O Z ChM (NGJ) P/nulo			○ KD TS S NJ Kh P-świętujący // TT pokazał skalę wyszło na jaw	○ JM 200 tys. S, B, R Kh (NJ) // N	„The Rape of Nanjing” 1997, trwają debaty i podziały wewnątrz Japonii	2001
○ KDG O Ch S „Nihongun no bankō”(NDG)N				○ KD J TS S NJ // nulo, badania są potrzebne N		Oświadczenie Koizumiego	2005
○ KDG O Ch S „Nihongun no bankō”(NGJ)N	○JKD TS S // N, TT są dzienniki, ale niepewne, potrzeba badań całościowych nulo					Japońskie tłumaczenie “Rape of Nanjing” w 2007	2011
○ O M S „Nihongun no bankō”(NJ) //N, Kh, badania są, ale nie wiadomo, nulo	○JKD TS S // N, TT są dzienniki, ale niepewne, potrzeba badań całościowych nulo						2015
○ O M S „Nihongun no bankō”(NJ) //N, Kh, badania są, ale nie wiadomo, nulo	○JKD TS S // N, TT są dzienniki, ale niepewne, potrzeba badań całościowych nulo						2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 12 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu liceum-historia świata, wydawnictwo Teikoku, "masakra nankińska"

Okres/wydawnictwo	Teikoku Shinshō sekaishi Shinshō sekaishi B	Kōtō sekaishi	Meikai sekaishi A	Shinsekaishi
1982	X	X		X
1984	X			
1987			1990 M duża skala R, G (NGJ)	1987 P wjazd do Nankinu, podpis m.in. NGJ spowodowali
1993			1994 M TS G R (NDGJ) [] że wzrosła wola walki przez to	
1998		B- i wtedy TS Ch S (NDG)	M TS G R (NDGJ)	
2002		TS Ch S (NDGJ)	2003 M TS G B R (NDG)	
2006			M TS G B R (NDG)	
2007	Sekaishi B: J M TS też duża skala S			
2012	J M TS też duża skala S		M J TS G B R (NDGJ)	
2017	J M TS też duża skala S			
2022	J M T S też duża skala S			

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

ANEKS 3

PRZYKŁADOWE WYNIKI BADAŃ MATRYCĄ FAKTÓW „MIEJSCA PAMIĘCI

Poniżej przedstawiono przykładowe wyniki badania matrycą faktów dla zagadnienia „miejsca pamięci” w formie tabelarycznej, zakodowanej zgodnie z kluczem. Tam, gdzie w oryginale padały nietypowe frazeologie i elementy wypisano w skrócie. Tam, gdzie oryginalnie było cudzysłowie, pozostawiono je również przy zakodowanych wyrazach:

X- brak miejsc pamięci, O w tekście głównym, [O] wyróżnione w tekście, [] w *koramu*

Y-Yasukuni, Yūshūkan

HT- Himeyuri no tō

HD-Hiroshima dōmu

H- Hiroshima wspomniana

HI- *Heiwa no ishiji*

KK *Kakuken no ireitō*

KR- dla pracowników przymusowych

P- zdjęcie

Inne

S- wieża w Singapurze

C- *chōkonhi*

M- *Maitsuru hikiage kinenkan*

Tabela 13 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu gimnazjum, miejsca pamięci cz. 1

Wydarzenia	Certyfikacja	Tōkyō Shoseki	Shimizu Shoin	Kyōiku Shuppan	Fusōsha	Ikuhōsha	Jiyūsha
	1983	[○] HT-P KK-P Inne na Okinawie i 23.06 <i>irei no hi</i>	[○] H	[○] [] KR w Chikuhō			
1985- wizyta Nakasone w Yasukuni	1986	[○] HT-P KK-P Inne na Okinawie i 23.06 <i>irei no hi</i>	[○] H	[○] [] KR w Chikuhō H-Tōge Sankichi no shihi- genbaku wiersz			
	1989	[○] HD-P	[○] H	[○] [] KR w Chikuhō H-Tōge Sankichi no shihi- genbaku wiersz			
	1992	[○] HD-P	[○] H	[○] [] KR w Chikuhō H-Tōge Sankichi no shihi- genbaku wiersz			
	1996	[○] HD-P S	[○] H	To samo, dużo o Hanaoka, dorei no yō na rōdō Zadanie terenowe poszukajcie takich miejsc i czy <i>irei</i> się robi			
Wizyty Koizumiego w Yasukuni	2001	[○] HD-P S Zadanie terenowe o Hiroshimie	[○] H	[○] HD-P	[○] HD-P jako <i>sekai isan</i>		
	2005	[○] HD-P S Zadanie terenowe o Hiroshimie	[○] [] zadanie terenowe-pokój HI HD, H Inne: Showakan, Osaka heiwa sentā	[○] HD-P fūrisode HT-P	[○] HD-P jako <i>sekai isan</i>		
	2011	[○] HD-P S Zadanie terenowe o Hiroshimie	[○] [] zadanie terenowe-pokój HI HD, H Inne: Showakan, Osaka heiwa sentā	[○] HD-P fūrisode HT-P	-	[○] HD-P jako <i>sekai isan</i> M-P HT-P	HD-P M-P
Oświadczenie Abe	2015	[○] HD-P S Zadanie terenowe o Hiroshimie [] HI-P	[○] [] zadanie terenowe-pokój HI HD, H Inne: Showakan, Osaka heiwa sentā	[○] HD-P fūrisode HT-P		[○] HD-P jako <i>sekai isan</i> M-P HT-P	HD-P M-P
	2020	[○] HD-P [] HT-P Inne: naloty		[○] HD-P fūrisode HT-P		[○] HD-P jako <i>sekai isan</i> M-PHT-P	HD-P M-P

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 14 Zakodowane dane z matrycy faktów dla segmentu gimnazjum, miejsca pamięci cz. 2

Teikoku Shoin	Nihon Bunkyo	Chūkyō Shuppan	Gakkou Toshō	Osaka Shuppan	Yamakawa	Nihon shoseki Nihon shoseki shinsha	Manabiya	Wydarzenia	Certyfikacja
		[○] H	[○] HT-P HD-P, zdjęcie, P-z uroczystości	[○] HD-P		[○] HT-P			1983
		[○] H	[○] HT-P H-P	[○] HD-P		[○] HT-P		1985- wizyta Nakasone w Yasukuni	1986
[○] HT-P		[○] HD-P	[○] H-P	[○] HD-P		[○] HT-P			1989
[○] HT-P		[○] HD-P Inne: zadanie terenowe C		[○] HT-P		[○] HT-P			1992
[○] HT-P HI-P	[○] HD-P obchody			[○] HT-P		[○] HT-P			1996
[○] HT-P	[○] HD-P			[○] HT-P [] S Inne: cmentarz w Tajlandii (KR) [] HI Inne: Kozakura no tō		[○] HT-P [] S Inne: Gakuto shutsujin 50. rocznica		Wizyty Koizumiego w Yasukuni	2001
[○] HT-P Inne terenowe HI-P	zadanie			[○] HT-P [] S Inne cmentarz w Tajlandii (KR) [] HI Inne: Kozakura no tō					2005
[○] HT-P Inne terenowe HI-P	zadanie	HD-P jako sekai isan Inne: Osaka naloty na zoo, Tokio-Kyōbashi,							2011
[○] HT-P Inne terenowe HI-P (<i>Kentei iken:</i> podana zła nazwa HI)	zadanie	HD-P jako sekai isan Inne Osaka-naloty na zoo Tokio- Kyōbashi,					HT-P HD-P Genbaku no ko no zō	Oświadczenie Abe	2015
[○] HT-P Inne terenowe HI-P 23.06 to „irei no hi”	zadanie				Hiroshima []		HT-P HD-P Genbaku no ko no zō		2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty źródłowe

- Abe S.: *Naikaku sōri daijin danwa* 14.08.2015 [online]
https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/10992693/www.kantei.go.jp/jp/97_abe/discourse/20150814danwa.html [Dostęp 03.06.2023].
- Abe S.: *Shūgi'in gi'in Tsujimoto Kiyomi kun teishutsu Abe shushō no „ianfu” mondai e no ninshiki ni kan-suru shitsumon ni tai-suru kaibensho* 16.03.2007[online]
https://www.shugiin.go.jp/Internet/itdb_shitsumon.nsf/html/shitsumon/b166110.htm[Dostęp 03.06.2023].
- Ajia josei kikin setsuritsu ni atatte no kokumin e no yobikake.* 18.07.1995 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-08.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Ara T.: *Seifu mikai ni yori kyōkasho no „jūgun ianfu” „kyōsei renkō” nado no kijutsu wo henkō sareru ugoki ni kan-suru kaichō no seimei.* 17.02.2022 [W:] nichibenren.or.jp [online] <https://www.nichibenren.or.jp/document/statement/year/2022/220217.html> [Dostęp 14.09.2024].
- AWF: *Ajia Josei Kikin setsuritsu 5 shūnen katsudō hōkoku* 1.09.2000 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-26.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Beppyō dai 2 (dai 54 jō kankei)* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō Heisei 10 nen 12 gastu* 12.1998 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Beppyō dai 2 (dai 73 jō kankei)* [W:] MEXT: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 20 nen 3 gatsu, Heisei 22 nen 11 gastu ichibu kaisei)* 11.2010 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h19j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Beppyō dai 2* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989[online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Beppyō dai 2* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01j/index.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Chūō shōchō-tō kaikaku suishin honbu: *Honbu rei*, 14.08.2000 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 164 s.235 [online].<https://search.kanpoo.jp/r/20000814g164p235-1e/> [Dostęp 29.01.2024].
- Chūōkyōikushingikai: *Dai-2-sho Atarashii jidai ni fusawashii kyōiku kihonhō no arikata ni tsuite* 20.03.2003 [online]
https://www.mext.go.jp/b_menu/shingi/chukyo/chukyo0/toushin/attach/1334208.htm [Dostęp 10.09.2024].

- Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 11 nen 3 gatsu)* 03.1999 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10h/chap1.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 30 nen 3 gatsu kokuji)* 03.2009 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h30h/chap1.htm> [Dostęp 31.01.2024].
- Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01h/chap1.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 1-shō sōsoku* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 21 nen 3 gatsu)* 03.2009 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h20h/chap1.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 11 nen 3 gatsu)* 03.1999 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10h/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 30 nen 3 gatsu kokuji)* 03.2018 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h30h/chap2-2.htm> [Dostęp 31.01.2024].
- Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01h/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 2-setsu chiri-rekishi* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 21 nen 3 gatsu)* 03.2009 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h20h/chap2-2.htm> [Dostęp 31.01.2024].
- Dai 2-setsu shakai* [W:] MEXT: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 20 nen 3 gatsu, Heisei 22 nen 11 gastu ichibu kaisei)* 11.2010 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h19j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 2-setsu shakai* [W:] MEXT: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 29 nen 3 gatsu 31 nichi)* 31.03.2017 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h29j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 2-setsu shakai* [W:] MEXT: *Kōtōgakkō gakushū shidō yōryō (Shōwa 53 nen kaiteiban)* 1978 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/s53h/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 2-setsu shakai* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei 10 nen 12 gastu)* 12.1998 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h10j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].

- Dai 2-setsu shakai* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Heisei gan'nen 3 gatsu)* 03.1989 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/h01j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Dai 2-setsu shakai* [W:] MOE: *Chūgakkō gakushū shidō yōryō (Shōwa 52 nen 7 gatsu)* 07.1977 [online] <https://erid.nier.go.jp/files/COFS/s52j/chap2-2.htm> [Dostęp 29.01.2024].
- Gakkō kyōiku hō nado no ichibu o kaisei-suru hōritsu kōfu*, 05.08.1953, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 53 s.1 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19530805g53p1-2/> [Dostęp 29.01.2024].
- Gakkō kyōiku hō*, 29.03.1947, Kanpō, wyd. główne nr 6061 s. 211-212 [online] <https://dl.ndl.go.jp/pid/2962575/1/2> oraz <https://dl.ndl.go.jp/pid/2962575/1/3> [Dostęp 03.02.2023].
- Hara B.: *Hara Bunbei Ajia Josei Kikin rijichō yori Kimu De Jun daitōryō e no shokan* 06.1998 [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-22.html> [Dostęp 3.06.2023].
- Hashimoto R.: *Nikkan kyōdō sengen: 21-seiki ni muketa arata Nikkan pātonāshippu* 15.07.1998 [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/na/kr/page1_001262.html [Dostęp 03.06.2023].
- Hashimoto R.: *Shūgi'in gi'in Takaichi Sanae-kun teishutsu „ianfu” mondai no kyōkasho keisai ni kan-suru shitsumon ni tai-suru kaibensho* 24.10.1997 [online] https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumona.nsf/html/shitsumon/b141001.htm [Dostęp 3.06.2023].
- Heiwa to hatten no tame no yūkō kyōryoku pātonāshippu no kōchiku ni kan-suru Nicchū kyōdō sengen* [online] https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/china/nc_sengen.html [Dostęp 03.06.2023].
- Hosoda H.: *Josei Kikin no 2007 nen kaisan hōshin ni kan-suru naikaku kanbōchōkan no kisha happyō* 24.01.2005 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-34.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Hosokawa naikaku sōri daijin shoshin hyōmei enzetsu* 23.08.1993 [W:] <https://worldjpn.net/> [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/pm/19930823.SWJ.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Igarashi K.: *Kikin kōsō to jigyō ni kan-suru Igarashi naikaku kanbōchō no happyō* 14.06.1995 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-07.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Iwayuru jūgun ianfu mondai ni tai-suru Nihon seifu no shisaku* 01.2003 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-32.html> [Dostęp 03.06.2023].

- Jūgunianfu mondai nadoshōi'inkai: *Yotō sengo 50 nen mondai purojekuto jūgun ianfu mondai nado shōiinkai dai ichi hōkoku*. 7.12.1994 [W:] awf.or.jp [online]
<https://www.awf.or.jp/6/statement-05.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Kakuryō no Yasukuni sanpai mondai ni kan-suru kondankai hōkokusho* [W:] Kokuritsu kokkai toshokan: *Yasukuni jinja mondai shiryōshū*, Tokio, 2007 s.1122-1126 [online]
<https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/287276/www.ndl.go.jp/jp/data/publication/document/> [20.03.2023].
- Kankoku ni okeru jigyo jishshi ni kan-suru shinbun kōkoku* 6.02.1998[W:] awf.or.jp [online]
<https://www.awf.or.jp/6/statement-21.html> [Dostęp 3.06.2023].
- Kankoku ni okeru jigyo kaishi ni kan-suru Kanehira Teruko hōkan danchō no „oshirase”* 11.01.1997[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-18.html> [Dostęp 3.06.2023].
- Katō K.: *Chōsen hantō shusshinsha no iwayuru jūgun ianfu mondai ni kan-suru naikaku kanbōchōkan happyō*. 6.07.1992[W:] awf.or.jp [online]
<https://www.awf.or.jp/6/statement-01.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Koizumi J.: *Ajia-Afurika shunō kaigi ni okeru Koizumi sōri daijin supiichi* 22.04.2005[online]
https://www.mofa.go.jp/mofaj/press/enzetsu/17/ekoi_0422.html [Dostęp 03.06.2023].
- Koizumi J.: *Chūgoku jinmin kōnichisensō ki'nenkan hōmon-go no Koizumi sōri no hatsugen* 8.10.2001 [online]
https://www.mofa.go.jp/mofaj/kaidan/s_koi/china0110/hatsugen.html [Dostęp 03.06.2023].
- Koizumi J.: *Koizumi naikaku sōri daijin no danwa* 13.08.2001[online]
<https://warp.da.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/284573/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2001/0813danwa.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Koizumi J.: *Naikaku sōri daijin danwa* 15.08.2005 [online]
<https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11236451/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2005/08/15danwa.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Koizumi J.: *Yasukuni jinja sanpai ni kan-suru shokan* 21.04.2002 [online]
<https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/234460/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2002/04/21shokan.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Kōno Y.: *Ianfu kankei chōsa kekka happyō ni kan-suru naikaku kanbōchōkan danwa*. 4.09.1993 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-02.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Kyōiku i'inkai hō kōfu*, 22.01.1980, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 0 s.7 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19480715g0p7-4> [Dostęp 31.01.2024].
- Kyōkasho wo hakkō ni kan-suru rinji sochi hō kōfu*, 10.07.1948 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 0 s.58 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19480710g0p58-d/> [Dostęp 31.01.2024].

- Letter from Prime Minister to the Former Comfort Women* [W:] awf.or.jp [online]
<https://www.awf.or.jp/e6/statement-12.html> [Dostęp 31.03.2023].
- MEXT: *Monbukagakushō rei*, 01.04.2011 , Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 24, s. 17 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20110401t24p17-d/>[Dostęp 29.01.2024].
- MEXT: *Monbukagakushō rei*, 04.03.2009 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 41, s. 1 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20090304g41p1-2/>[Dostęp 29.01.2024].
- MEXT: *Monbukagakushō rei*, 30.09.2015 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 224 s. 673 [online] .
- MEXT: *Gimu kyōiku shogakkō kyōkayō tosho kentei kijun (Heisei 29 nen 8 gatsu 10 nichi, Monbukagakushō kokujī dai 105 gō)* [online]
https://www.mext.go.jp/a_menu/shotou/kyoukasho/kentei/1411168.htm [Dostęp 29.01.2024].
- MEXT: *Heisei 30 nen kaitei kōtōgakkō gakushū shidō yōryō. Kyōka/kamokumei eigoyakuban (kayaku)* [online]
https://www.mext.go.jp/component/a_menu/education/micro_detail/_icsFiles/afieldfile/2019/07/08/1417610_001.pdf [Dostęp 18.10.2023].
- MEXT: *Heisei 8 nendo kyōkasho kentei no gaiyō* 08.1997[W:] mext.go.jp [online]
https://web.archive.org/web/20021215031601/http://www.mext.go.jp/b_menu/houdou/09/08/970801.htm [Dostęp 11.09.2024].
- MEXT: *Hyōjun jugyō jisū ni tsuite*, s.4, 28.06.2021 [online]
https://www.mext.go.jp/content/20210629-mxt_kyoiku01-000016453_4.pdf [Dostęp 29.01.2024].
- MEXT: *Kōtō gakkō kyōkayō tosho kentei kijun (Heisei 30 nen 9 gatsu 18 nichi , Monbukagakushō kokujī dai 174 gō)* 18.09.2018 [online]
https://www.mext.go.jp/a_menu/shotou/kyoukasho/kentei/1411471.htm [Dostęp 29.01.2024].
- MEXT: *Kyōiku kihonhō kaisei ni kan-suru kokkai shingi ni okeru omo na tōben* [online]
https://www.mext.go.jp/b_menu/kihon/discussion/07011611.pdf [Dostęp 10.09.2024].
- MEXT: *Kyōiku kihonhō ni morikomu beki kōmoku to naiyō ni tsuite (chūkan hōkoku) besshi* 6.06.2016 [online] https://www.mext.go.jp/b_menu/kihon/data/04061801.pdf [Dostęp 10.09.2024].
- MEXT: *Monbukagakushō kokujī*, 04.03.2009 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 41, s.4 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20090304g41p4-9/>[Dostęp 29.01.2024].
- MEXT: *Monbukagakushō kokujī*, 09.09.2009 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 194, s. 4 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20090909g194p4-3> [Dostęp 31.01.2024].
- MEXT: *Monbukagakushō kokujī*, 17.01.2014 , Kanpō, wyd. główne nr 6210, s. 4 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20140117h6210p4-12/>[Dostęp 29.01.2024].

MEXT: *Monbukagakushō rei*, 01.04.2002 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 65, s. 30 [online] .

MEXT: *Monbukagakushō rei*, 10.08.2017 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 174 s.1 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20170810g174p1-2/>[Dostęp 29.01.2024].

MEXT: *Monbukagakushō rei*, 25.03.2022 , Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 34, s. 69
[online] <https://search.kanpoo.jp/r/20220325t34p69-5b/>[Dostęp 29.01.2024].

MEXT: *Monbukagakushō rei*, 30.09.2015 , Kanpō, wyd. główne nr 6626, s. 3 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20150930h6626p3-8/> [Dostęp 29.01.2024].

MEXT: *Monbukagakushō rei*, 31.03.2009 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 66, s. 73 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20090331g66p73-37/> [Dostęp 29.01.2024].

MEXT: *Monbukagakushō rei*, 31.03.2017 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 69, s. 143 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20170331g69p143-8c/> [Dostęp 29.01.2024].

MOE: *Man 20-nen o mukaeru kyōkasho kentei seido 12gatsu*, 18.12.1968, Kanpō nr 12605
s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19681218hs12605p4-4/>[Dostęp 29.01.2024].

MOE: *Monbushō kokujī*, 04.04.1989 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 49, s.5 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19890404g49p5-3/>[Dostęp 29.01.2024].

MOE: *Monbushō kokujī*, 07.12.1979 , Kanpō, wyd. główne nr 15744 s.4 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19790712h15744p4-4> [Dostęp 31.01.2024] .

MOE: *Monbushō kokujī*, 16.04.1999 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 74, s.9 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19990416g74p9-4> [Dostęp 31.01.2024].

MOE: *Monbushō kokujī*, 22.01.1980 , Kanpō, wyd. główne nr 15899, s.4 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19800122h15899p4-5/> [Dostęp 31.01.2024].

MOE: *Monbushō kokujī*, 22.09.1977 , Kanpō, wyd. główne nr 15211, s.14 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19770922h15211p14-f/>[Dostęp 29.01.2024].

MOE: *Monbushō kokujī*, 24.11.1982 , Kanpō, wyd. główne nr 16745, s.9 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19821124h16745p9-e/>[Dostęp 29.01.2024].

MOE: *Monbushō kokujī*, 25.01.1999 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 12 s.11 [online] .

MOE: *Monbushō kokujī*, 31.03.1981 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 22 s.2 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19810331g22p2-3> [Dostęp 31.01.2024].

MOE: *Monbushō rei* 4.04.1989 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 49 s. 1 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19890404g49p1-2/>[Dostęp 29.01.2024].

MOE: *Monbushō rei*, 01.04.1999, Kanpō, wyd. główne nr 2597 s. 3 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19990401h2597p3-4/>[Dostęp 29.01.2024].

MOE: *Monbushō rei*, 04.04.1979, Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 24 s.19 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19790404g24p19-36/>[Dostęp 29.01.2024].

- MOE: *Monbushō rei*, 10.10.1956, Kanpō, wyd. główne nr 8938 s.226 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19561010h8938p226-2/> [Dostęp 29.01.2024].
- MOE: *Monbushō rei*, 10.11.1958, Kanpō, wyd. główne nr 9566 s.179 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19581110h9566p179-2/> [Dostęp 29.01.2024].
- MOE: *Monbushō rei*, 11.04.1984, Kanpō, wyd. dodatkowe specjalne nr 5 s.7 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19840411t5p7-1d/> [Dostęp 29.01.2024].
- MOE: *Monbushō rei*, 13.08.1948, Kanpō, wyd. główne nr 6474 s.95 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19480813h6474p95-7> [Dostęp 31.01.2024].
- MOE: *Monbushō rei*, 14.02.1964, Kanpō, wyd. główne nr 11148 s.3 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19640214h11148p3-3/> [Dostęp 29.01.2024].
- MOE: *Monbushō rei*, 22.09.1977, Kanpō, wyd. główne nr 15211 s.9 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19770922h15211p9-b/> [Dostęp 29.01.2024].
- MOE: *Monbushō rei*, 31.05.1995, Kanpō, wyd. główne nr 1655 s.2 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/19950531h1655p2-2/> [Dostęp 29.01.2024].
- MOE: *Monbushō rei*, 31.10.2000, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 223 s.10 [online]
<https://search.kanpoo.jp/r/20001031g223p10-e/> [Dostęp 29.01.2024].
- MOFA: *Nihon no kyōkasho kentei seido* 06.2005 [online]
<https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/kentei.html> [Dostęp 9.11.2023].
- MOFA: *Nikkan ryōgaishō kōdō kisha happyō* 28.12.2015 [online]
https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/na/kr/page4_001664.html [Dostęp 03.06.2023].
- MOFA: (3) *Fukuda sōri daijin no Manira ni okeru supiichi (Wa gakuni no tōnan ajia seisaku)* 18.08.1977 [W:] Gaimushō: *Wa ga gaikō no kinkyō*, nr 22, sierpień 1978 [online]
<https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/bluebook/1978/s53-shiryō-002.htm#3> [Dostęp 19.03.2023].
- MOFA: “*Rekishī kyōkasho*” ni kan suru Miyazawa naikaku kanbōchōkan danwa 26.08.1982 [W:] mofa.go.jp [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/miyazawa.html> [Dostęp 20.03.2023].
- MOFA: *Abe naikaku sōri daijin no danwa ~ kōkyū heiwa e no chikai* ~ 26.12.2013 [online]
https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/rp/page24_000177.html [Dostęp 03.06.2023].
- MOFA: *Chapter I. Changing World and Japan's Foreign Policy* [W:] *DIPLOMATIC BLUEBOOK 1991* [W:] mofa.go.jp [online]
<https://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/1991/1991-1-1.htm> [Dostęp 22.09.2024].
- MOFA: *Ianfu mondai ni tai-suru Nihon seifu no kore made no shisaku* 14.10.2014 [online]
<https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/ianfu.html> [Dostęp 3.06.2023].

- MOFA: *Kaisei zengo no kyōiku kihonhō no hikaku*[W:]mext.go.jp [online]
https://www.mext.go.jp/b_menu/kihon/about/06121913/002.pdf [Dostęp 10.09.2024].
- MOFA: *Nihonkoku seifu to Chūka jinmin kyōwakoku seifu no kyōdō seimei* 29.09.1972 [W:]
Gaimushō: Wa ga gaikō no kinkyō, nr 17, sierpień 1973 [online]
<https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/bluebook/1973/s48-shiryō-3-11.htm#m470>
[Dostęp 19.03.2023].
- MOFA: *Nikkan kyōdō komyunike* 20.02.1965 [W:] Gaimushō: Wa ga gaikō no kinkyō, nr 9,
lipiec 1965 [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/gaiko/bluebook/1965/s40-shiryō-003.htm#d> [Dostęp 19.03.2023].
- MOFA: *Regarding the Judgment of the Seoul High Court of the Republic of Korea in the
Lawsuit Filed by Former Comfort Women and Others (Statement by Foreign Minister
KAMIKAWA Yoko)* 23.11.2023 [W:] mofa.go.jp [online]
<https://www.mofa.go.jp/press/rel.> [Dostęp 27.09.2024].
- MOFA: *Rekishi mondai Q&A*. Ostatnia aktualizacja 13.07.2021 [W:] mofa.go.jp [online]
<https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/qa/index.html> [Dostęp 19.03.2023].
- MOFA: *Sangi'in yosan i'inkai (Heisei 26 nen 3 gatsu 14 ka) ni okeru Abe sōri tōben*, 14
marca 2014 [W:] mofa.go.jp [online]
https://www.mofa.go.jp/mofaj/a_o/rp/page23_000875.html [Dostęp 19.03.2023].
- MOFA: *Sengo 50 shūnen no shūsenkinenbi ni atatte*”(iwayuru Murayama danwa) 15.08.1995
[W:] mofa.go.jp [online]
https://www.mofa.go.jp/mofaj/press/danwa/07/dmu_0815.html [Dostęp 24.03.2023].
- MOFA: *Statement by Mr. Kiyoto Tsuji, Parliamentary Vice-Minister for Foreign Affairs of
Japan, at the High-Level Segment of the 40th Session of the Human Rights Council*
26.02.2019[online] https://www.mofa.go.jp/fp/hr_ha/page4e_000986.html [Dostęp
03.06.2023].
- MOFA: *Yasukuni jinja sanpai ni kan-suru seifu no kihonteki tachiba* 10.2005[online]
<https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/yasukuni/tachiba.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Moto ianfu no katagata e no naikaku sōri daijin no owabi no tegami. Kankokugo* [W:]
awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/pdf/0211.pdf> [Dostęp 31.03.2023].
- Murayama T.: *Ajia Josei Kikin no gaimu daijin e no mōshi`ire* 6.03.2007[online]
<https://www.awf.or.jp/pdf/g0196.pdf> [Dostęp 03.06.2023].
- Murayama T.: *Josei Kikin no 2007 nen kaisan hōshin ni kan-suru Murayama Tomiichi rijichō
no happyōbun* 24.01.2005 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-33.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Murayama T.: *Ajia josei kikin setsuritsu ni atatte no naikaku sōridaijin no aisatsu* 18.07.1995
[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-081.html> [Dostęp
22.12.2022].

- Murayama T.: *Sengo 50 nen ni mukete Murayama Tomiichi naikaku sōri daijin no danwa* 31.08.1994[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-04.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Nakagawa H.: *Murayama Tomiich rijichō shūnin ni atari Nakagawa Hidenao naikaku kanbōchōkan kisha kaiken hatsugen yōshi* 1.09.2000[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-27.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Naikaku: *Chi'iki no jishu-sei oyobi jiritsu-sei o takameru tame no kaikaku no suishin wo hakaru tame no kankei hōritsu no seibi ni kan-suru hōritsu kōfu*, 14.06.2013 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 124 s.16 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20130614g124p16-5/>[Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Chihōjichi hō nado no ichibu o kaisei-suru hōritsu kōfu*,08.05.1998 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 90 s.5 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19980508g90p5-3/>[Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Chūō shōchō nado kaikaku no tame no monbukagakushō kankei seirei no seibi nado ni kan-suru seirei kōfu*, 07.06.2000, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 111 s.276 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20000607g111p276-43/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Daitōa sensō shūketsu no shōsho*, 14 sierpnia 1945 [online] <https://www.digital.archives.go.jp/file/1744405.html> [Dostęp 19.03.2023].
- Naikaku: *Gakkō kyōiku hō nado no ichibu o kaisei suru hōritsu kōfu*, 12.06.1998 ,Kanpō, wyd. dodatkowe nr 117 s.22 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19980612g117p22-4/>[Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Gimu kyōiku sho gakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 28.03.2003 , Kanpō, wyd. dodatkowe nr 66 s.21 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20030328g66p21-23/>[Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu kōfu*, 21.12.1963 , Kanpō, wyd. główne nr 11107 s.4 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19631221h11107p5-4/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei kōfu*, 03.02.1964 , Kanpō, wyd. główne nr 11138 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19640203h11138p2-2/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 02.07.1999, Kanpō, wyd. główne nr 2659 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19990702h2659p2-4/>[Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 03.09.2014, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 196 s.5 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20140903g196p5-5/>[Dostęp 29.01.2024].

- Naikaku: *Gimu kyōiku shogakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kan-suru hōritsu shikōrei no ichibu wo kaisei-suru seirei kōfu*, 30.03.1990, Kanpō, wyd. dodatkowe nr 34 s.7 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19900330g34p7-9/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Gimukyōiku sho gakkō no kyōkayō tosho no mushō sochi ni kansuru hōritsu no ichibu o kaisei suru hōritsu kōfu*, 16.04.2014, Kanpō, wyd. główne nr 6271 s.3 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/20140416h6271p3-3/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Kyōkayō tosho kentei chōsa shingikai rei kōfu*, 19.05.1950, Kanpō, wyd. główne nr 7003 s.249 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19500519h7003p249-3/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Kyōkayō tosho kentei chōsa shingikai rei no ichibu o kaisei-suru seirei kōfu*, 04.10.1963, Kanpō, wyd. główne nr 11041 s.2 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19631004h11041p2-2/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Kyōkayō tosho kentei chōsa shingikai rei no ichibu o kaisei-suru seirei kōfu*, 19.10.1956, Kanpō, wyd. główne nr 8946 s.435 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19561019h8946p435-2/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikaku: *Kyōkayō tosho kentei chōsa shingikai rei no ichibu o kaisei-suru seirei kōfu*, 22.04.1966, Kanpō, wyd. główne nr 11807 s.3 [online] <https://search.kanpoo.jp/r/19660422h11807p3-5/> [Dostęp 29.01.2024].
- Naikakukanbō gaisei shingishitsu: *Iwayuru jūgun ianfu mondai ni tsuite*.4.08.1993 [W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-03.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Naikaku sōri daijin kanbō kansū: *Shū On Rai sōri shusai shōen ni okeru Tanaka naikaku sōri daijin aisatsu*. 25.09.1972 [W:] worldjpn.net [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/JPCH/19720925.S1J.html> [Dostęp 19.03.2023].
- Naikaku sōri daijin sono hoka no kokumu daijin ni yoru Yasukuni jinja kōshiki sanpai ni kan-suru Gotōda naikaku kanbōchōkan danwa* 14.08.1986 [W:] mofa.go.jp [online] <https://www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/gotouda.html> [Dostęp 20.03.2023].
- Naikaku sōri daijin sono hoka no kokumu daijin ni yoru Yasukuni jinja kōshiki sanpai ni tsuite no Fujinami naikaku kanbōchōkan danwa 14.08.1985 [W:] <https://worldjpn.net/> [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/JPCH/19850814.S2J.html> [Dostęp 20.03.2023].
- Naikakufu: *Gaikō ni kan-suru yoron chōsa* z lat 1980-2023 [W:] survey.gov-online.go.jp [online] https://survey.gov-online.go.jp/search/research_search/?_category=322&_year=&q=&_filter=survey [Dostęp 17.09.2024].
- ONZ: *International Military Tribunal for the Far East* [W:] *Treaties and Other International Acts Series nr 1589* [online] https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf. [Dostęp 26.09.2024].

- ONZ: *Treaty of Peace with Japan (with two declarations). Signed at San Francisco, on 8 September 1951(1952)* [W:] *United Nations Treaty Series nr 1832*[online] <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20136/volume-136-i-1832-english.pdf> [Dostęp 10.09.2024].
- Ōshima T.: *Shūgi'in gi'in Baba Nobuyuki-kun teishutsu „jūgun ianfu ” nado no hyōgen ni kan-suru shitsumon ni tai-suru tōbensho* [W:] [shugiin.go.jp](https://www.shugiin.go.jp) [online] [https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumon_pdf_t.nsf/html/shitsumon/pdfT/b204097.pdf/\\$File/b204097.pdf](https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumon_pdf_t.nsf/html/shitsumon/pdfT/b204097.pdf/$File/b204097.pdf). [Dostęp 28.09.2024].
- Ōshima T.: *Shūgi'in gi'in Baba Nobuyuki-kun teishutsu „kyōsei renkō ” „kyōsei rōdō ”toiu hyōgen ni kan-suru shitsumon ni tai-suru tōbensho* 27.04.2021[W:] [shugiin.go.jp](https://www.shugiin.go.jp) [online] https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumon_pdf_t.nsf/html/shitsumon/pdfT/b204098.pdf. [Dostęp 28.09.2024].
- President of the of Republic of Korea Office: *President Yoon's solution to forced labor issue hailed by the U.S., the UN and the European Union* 7.03.2023 [W:] eng.president.go.kr [online] <https://eng.president.go.kr/briefing/pQmrsdtn> [Dostęp 22.09.2024].
- Rekishigaku kenkyūkai: *Seimei Kyōkasho ni tai-suru kokka tōsei no saranaru kyōka ni kōgi suru* 17.12.2021[W:] rekiken.jp [online]<http://rekiken.jp/appeal/2021-2/> [Dostęp 25.09.2024].
- Shoma M.: *Local Educational Administration System in Japan-The Board of Education System-* 02.2017 [W:] [nier.go.jp](https://www.nier.go.jp) [online] <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201703LEADSJ.pdf> [Dostęp 24.09.2024].
- Shuppan ryōren: *Kyōkasho repōto z lat 1982-2023*.
- Shūgi'in honkaigi: *Rekishi o kyōkun ni heiwa e no ketsui o arata ni suru ketsugi*. 9.06.1995[W:] [awf.or.jp](https://www.awf.or.jp) [online] <https://www.awf.or.jp/6/statement-06.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Shushōkantei: *„Tsuitō/ heiwa ki'nen no tame no ki'nenhi tō shisetsu no arikata o kangaeru kondankai” hōkokusho* 24.12.2002 [W:] worldjpn.net [online] <https://worldjpn.net/documents/texts/JH/20021224.O1J.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Shushōkantei: *Koizumi sōri intabyū* 15.08.2006 [online] <https://warp.ndl.go.jp> [info:ndljp/pid/11236451/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2006/08/15interview.html](https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/11236451/www.kantei.go.jp/jp/koizumispeech/2006/08/15interview.html) [Dostęp 03.06.2023].
- Shushōkantei: *Kōno danwa sakusei katei ni kan-suru kenshō sakugyō nit suite* 20.06.2014 [W:] <https://warp.ndl.go.jp> [info:ndljp/pid/8710091/www.kantei.go.jp/jp/tyoukanpress/201406/20_p.html](https://warp.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/8710091/www.kantei.go.jp/jp/tyoukanpress/201406/20_p.html) [Dostęp 28.09.2024].

- Shushōkantei: *Kyū Chōsen hantō shusshin rōdōsha mondai ni tsuite no kaiken*
6.03.2023[W:]kantei.go.jp[online]
https://www.kantei.go.jp/jp/101_kishida/statement/2023/0306kaiken.html [Dostęp 22.09.2024].
- Shushōkantei: *Naikaku sōri daijin danwa* 10.08.2010[online]
<https://www.kantei.go.jp/jp/kan/statement/201008/10danwa.html> [Dostęp 3.06.2023].
- Shushōkantei: „*Tsuitō/ heiwa ki'nen no tame no ki'nenhi tō shisetsu no arikata o kangaeru kondankai*” *hōkokusho* 24.12.2002 [W:]worldjpn.net [online]
<https://worldjpn.net/documents/texts/JH/20021224.O1J.html> [Dostęp 03.06.2023].
- Sōri ninmei ni sai-shite no Hosokawa naikaku sōri daijin no kisha kaiken* 10.08.1993[W:]
<https://worldjpn.net/> [online]
<https://worldjpn.net/documents/texts/PI/19930810.O2J.html> [Dostęp 22.12.2022].
- Statement by Chief Cabinet Secretary Masaharu Gotoda on Official Visits to Yasukuni Shrine by the Prime Minister and Other State Ministers on August 15 of this year* 14.08. 1986
[W:]mofa.go.jp [online] https://www.mofa.go.jp/a_o/rp/page25e_000360.html [Dostęp 23.03.2023].
- Taiwan no moto „jūgun ianfu” no katagata ni tai-suru Ajia Josei Kikin no jigyō ni tsuite*
2.05.1997[W:] awf.or.jp [online] <https://www.awf.or.jp/pdf/0192.pdf> [Dostęp 3.06.2023].
- Takaichi S.: „*Ianfu*” *mondai no kyōkasho keisai ni kan-suru shitsumon shuisho*
6.10.1997[online]
https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumona.nsf/html/shitsumon/a141001.htm
[Dostęp 3.06.2023].
- Takaichi S.: „*Ianfu*” *mondai no kyōkasho keisai ni kan-suru saishitsumon shuisho*
21.11.1997[online]
https://www.shugiin.go.jp/internet/itdb_shitsumona.nsf/html/shitsumon/a141013.htm
[Dostęp 3.06.2023].
- The Genron NPO: *Nicchū chōsa*[W:] genron-npo.net [online] <https://www.genron-npo.net/matome/japan-china.html> [Dostęp 22.09.2024].
- The Genron NPO: *Nikkan yoron chōsa* [W:] genron-npo.net [online] <https://www.genron-npo.net/matome/japan-korea.html> [Dostęp 22.09.2024].
- Tsujimoto K.: *Abe shushō no “ianfu ” mondai e no ninshiki ni kan-suru shitsumon shuisho*
8.03.2007 [online]
https://www.shugiin.go.jp/Internet/itdb_shitsumon.nsf/html/shitsumon/a166110.htm
[Dostęp 03.06.2023].
- Wada H.: *Ajia Josei Kikin katsudō hōkoku* 19.11.2006[W:] awf.or.jp [online]
<https://www.awf.or.jp/6/statement-37.html>[Dostęp 03.06.2023].

- Yasukuni jinja sanpai ni tsuite no gaikōbu supōkusuman hatsugen* 14.08.1985 [W:]
<https://worldjpn.net/> [online]
<https://worldjpn.net/documents/texts/JPCH/19850814.S1J.html> [Dostęp 20.03.2023].
- Yasukuni jinja: *Yūshūkan panfuretto* [online]
https://www.yasukuni.or.jp/assets/pdf/yusyukan/yushukan_pamphlet.pdf [Dostęp 26.09.2024].

Książki i rozdziały w książkach

- Abe S.: *Abe Shinzō. Kaikoroku*, Chūōkōron shinsha, Tokio 2023 .
- Barbasiewicz O.: *Postwar Reconciliation in Central Europe and East Asia: The Case of Polish-German and Korean-Japanese Relations*, Berlin 2018.
- Barnard C.: *Language, Ideology and Japanese History Textbooks*, Londyn 2003.
- Berger T. U.: *Politics of Memory in Japanese Foreign Relations* [W:] *Japan in international politics : the foreign policies of an adaptive state*, Berger, T.U., Mochizuki, M.M., Tsuchiyama, J.(red.), Boulder 2007, s.177-212.
- Chwedoruk R.: *Polityka historyczna*, Łódź 2018.
- Gordon A.: *A Modern History of Japan. From Tokugawa Times to the Present*, wyd. 3, Oxford 2014.
- Hadfield-Amkhan A.: *British Foreign Policy, National Identity, and Neoclassical Realism*, 2010.
- Henshall K.G., Wiśniewska K. (tłum.): *Historia Japonii*, Warszawa 2011.
- He Y.: *The search for reconciliation : Sino-Japanese and German-Polish relations since World War II*, Cambridge 2015.
- Higurashi Y.: *The Tokyo Trial: War Criminals and Japan's Postwar International Relations*, Tokio 2022.
- Hood C. P.: *Japanese Education Reform. Nakasone's legacy*, Londyn 2001.
- Kaczmarek M.: *Neorealizm klasyczny* [W:] *Teorie i podejścia badawcze. W nauce o stosunkach międzynarodowych*, Zięba R., Bieleń S, Zając J.(red.), Warszawa 2015.
- Majewska M.: *Śmierć w imię cesarza. Zbrodnie japońskie w latach 1937-1945*, Toruń 2022.
- Meyer S.: *Rozdział 13. Tajfun stali: Bitwa o Okinawę* [W:] *Historia Okinawy*, Kraków 2018.
- Mochizuki K.: *The Present Climate in Japanese Junior High Schools* [W:] *Japanese Schooling. Patterns of Socialisation, Equality and Political Control* , J.J. Shields Jr.[red.] Pennsylvania 1998, s.139-144.

- Mochizuki M. M.: *Japans's Changing International Role*[W:] *Japan in international politics : the foreign policies of an adaptive state*, Berger, T.U., Mochizuki, M.M., Tsuchiyama, J.(red.), Boulder 2007, s.1-22.
- Mutsukawa K.: *Japanese Education System- A Short Overview* [W:] *Asian Education Systems*, Juszczak S.(red.), Toruń 2016, s.93-101.
- Nozaki Y.: *War Memory, Nationalism and Education in Postwar Japan 1945-2007*, Nowy Jork 2008.
- Kimura K., Speed M. (tłum.): *The Burden of the Past. Problems of Historical Perception in Japan-Korea Relations*, Michigan 2019.
- Kumagai N., Noble D. (tłum.): *The comfort women. Historical, Political, Legal and Moral Perspectives*, Tokyo 2016.
- Ota H.: *Political Teacher Unionism in Japan*[W:]*Japanese Schooling. Patterns of Socialisation, Equality, and Political Control*, Shields J.J. Jr(red.) Pennsylvania 1993.
- Pletnia M.: *Pamięć zbiorowa o wojnie na Pacyfiku w powojennej Japonii*, Kraków 2019.
- Roesgaard M.H.: *Moving Mountains. Japanese Education Reform*, Oxford 1998.
- Rogoziecka P.: *Government Stance and Change in Textbooks. History Issues of Japan through the Lens of Textbook Certification System* [W:] *Philosophical and Economic Problems of the Modern World*, Stelmach A.(red.), Toruń 2024.
- Rose C.: *Interpreting History in Sino-Japanese Relations*, Routledge, 1998, wydanie elektroniczne 2005.
- Rurarz J. P.: *Historia Korei*, 2005 [epub] wydawnictwodialog.pl.
- Saaler S.: *Politics, Memory and Public Opinion. The History Textbook Controversy and Japanese Society*, Monachium 2005.
- Shin G.-W., Sneider D. C.: *Divergent Memories : Opinion Leaders and the Asia-Pacific War*. Stanford 2016.
- Shin G.-W., Sneider D. C.: *History Textbooks and the Wars in Asia: Divided Memories*, Londyn 2012.
- Starecka K.: *Wychowanie moralne we współczesnej szkole japońskiej*[W:] *Japonia ery Heisei*, Starecka K.(red.), Warszawa 2015, s.131-166.
- Sugihara S. i inni: *Shihanbon Atarashii rekishi kyōkasho*, Jiyūsha 2018.
- Tsuneyoshi R.: *Japanese Educational Policy and the Curriculum of Holistic Development*[W:]*Handbook of Education Policy Studies. School/University, Curriculum, and Assessment*, vol. 2, Fan G., Popkewitz T.S.(red.), 2020 s.151-163.

Wardęga J.: *Chiński nacjonalizm. Rekonstruowanie narodu w Chińskiej Republice Ludowej*, Kraków 2014.

Yamaguchi T.: *The “History Wars” and the “Comfort Woman” Issue: The Significance of Nippon Kaigi in the Revisionist Movement in Contemporary Japan* [W:] *The Transnational Redress Movement for the Victims of Japanese Military Sexual Slavery*, Min P.G., Chung T.R., Yim S.S.(red.), Berlin,Boston 2020.

Yamazumi M.: *State Control and the Evolution of Ultrationalistic Textbooks* [W:] *Japanese Schooling. Patterns of Socialisation, Equality and Political Control* , J.J. Shields Jr.[red.],Pennsylvania 1993, s. 234-243.

Artykuły naukowe

Alvarado A.L.: *Traditionalist, Centrist, and Revisionist Schools: The Controversy and Debate over the “Great Nanking Massacre*, “The Saber and Scroll Journal” 1 (1), 2015 [online]. <https://saberandscroll.scholasticahq.com/article/28464-traditionalist-centrist-and-revisionist-schools-the-controversy-and-debate-over-the-great-nanking-massacre> [Dostęp 13.09.2024].

Besshi Y.: *Nihon no rekishi ninshiki to higashi ajia gaikō: kyōkasho mondai no seiji katei*[W:] *Kita Ajia kenkyū* nr 3 2002 [online] <https://ushimane.repo.nii.ac.jp/record/1437/files/KJ00004759349.pdf> [Dostęp 26.09.2024].

Gustafsson K.: *Memory Politics and Ontological Security in Sino-Japanese Relations*, [W:] *Asian Studies Review*, 38(1), 2014 s. 71–86.

Hamada T.: *Contested Memories of the Imperial Sun: History textbook controversy in Japan* [W:] *American Asian Review*, 20(4), Zima 2002, s. 1-37.

Ito T.: *Love of nation and Heimat-oriented education in Imperial Japan of the 1930s: the rhetoric of Japanese identity in peripheral regions*. [W:] *Paedagogica Historica*. 2020, 56(4) s. 463-480.

Ku Y.: *Japanese History Textbook Controversies, 1995-2010: Transnational Activism versus Neo-nationalist Movement: Japanese History Textbook Controversies*,[W:] *Pacific Focus*, 29(2), 2014 s. 260–283.

Lebowitz A., McNeill D.:*Hammering Down the Educational Nail: Abe Revises the Fundamental law of Education*, 12 czerwca 2007 [W:] apjff.org [online] <https://apjff.org/david-mcneill/2468/article> [Dostęp 10.09.2024].

Lukner K.: *From Tokyo to The Hague: war crime tribunals and (shifting?) memory politics in Japan*, [W:] *Japan Forum*, 27(3), 2015 s. 321–344.

McCormac G.: *Japan’s “Positive Pacifism”: Issues of Historical Memory in Contemporary Foreign Policy*, [W:] *Brown Journal of World Affairs*, tom 20, nr 2 2014 s.73-91.

- Meibauer G.: *Neorealism, neoclassical realism and the problem(s) of history* [W:] *International Relations*, 37(2), 348-369.[online]
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00471178211033943#fn4-00471178211033943> [Dostęp 14.09.2024].
- Nozaki Y.: *Japanese politics and the history textbook controversy, 1982–2001* [W:] *International Journal of Educational Research*, tom 37, 2002, s. 603–622.
- del Pilar Álvarez M.: *Nationalizing Transnationalism: A Comparative Study of the “Comfort Women” Social Movement in China, Taiwan, and South Korea* [W:] *Journal of Contemporary Eastern Asia*, t. 19 nr 1, s.8-30.
- Ponczek E.: *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej* [W:] *Przegląd Politologiczny*, 2018-06 (2), s.7-22.
- Qiu J.: *The politics of history and historical memory in China-Japan relations*, [W:] *Journal of Chinese Political Science*, 11(1), 2006 s. 25–53.
- Rose G.: *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy* [W:] *World Politics* , 51(1) , 10.1998 , ss. 144 - 172.
- Rusneac C. (tłum.): *Education and Patriotism” (Kyōiku to aikoku). A Documentary* [W:] *The Asia-Pacific Journal/Japan Focus* 16(18) 15.09.2018.[online]
<https://japan.fes.de/news-list/e/education-and-patriotism-a-documentary>. [Dostęp 27.02.2021].
- Shibuchi D.: *Japan’s History Textbook Controversy. Social Movements and Governments in East Asia, 1982-2006* 4.03.2008 [W:] *electronic journal of contemporary Japanese studies* [online]
<http://www.japanesestudies.org.uk/discussionpapers/2008/Shibuichi.html> [Dostęp 26.09.2014].
- Shibuichi D.: *The Japan Conference (Nippon Kaigi): an Elusive Conglomerate* [W:] *East Asia* 34, Springer 2017, s.179-196 [online] <https://rdcu.be/dVbFU> [Dostęp 25.09.2024].
- Yi I.: *History in Action: the Japanese Textbook Controversy in Northeast Asia* [W:] *Japan Studies Association Journal*, 7 2009, s. 79–96.

Artykuły prasowe

- Efron S.: *War Again Is Raging Over Japan’s Role in ‘Nanking’*, *Los Angeles Times*, 6.06.1999, [online] <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1999-jun-06-mn-44838-story.html> [Dostęp 29.09.2023].
- Kyodo News: *Korea's next top diplomat calls "comfort women" pact with Japan official* 20.04.2022 [W:] english.kyodonews.net [online]

<https://english.kyodonews.net/news/2022/04/d339e55f4de9-s-koreas-next-top-diplomat-calls-2015-comfort-women-pact-official.html> [Dostęp 22.09.2024].

Ujikoka M., Kitano K., Itō K. R.: *Kyōkasho no „jūgun ianfu” kijutsu meguri, Monbushō ga rei no setsumeikai* 18.06.2021[W:] asahi.com [online]
<https://www.asahi.com/articles/ASP6K65L1P66UTIL02F.html> [Dostęp 14.09.2024].

Quigley T.J.: *Abe, 'Deeply Pained' By Comfort Women Suffering, Won't Revise Kono Statement* 14.03.2014 [W:] thediplomat.com[online]
<https://thediplomat.com/2014/03/abe-deeply-pained-by-comfort-women-suffering-wont-revise-kono-statement/>. [Dostęp 28.09.2024].

Źródła internetowe

AuthoritiesNDLWeb: *Ōsaka shoseki kabushiki gaisha* [W:] id.ndl.go.jp [online]
<https://id.ndl.go.jp/auth/ndlna/001301310> [Dostęp 24.09.2024].

AuthoritiesNDLWeb: *Nihon shoseki Kabushiki gaisha* [W:] id.ndl.go.jp [online]
<https://id.ndl.go.jp/auth/ndlna/00789115> [Dostęp 24.09.2024].

CiNii Research: <https://cir.nii.ac.jp/> [Dostęp 16.09.2024]. baza danych.

Enkaku [W:] daiichi-g.co.jp [online] <https://www.daiichi-g.co.jp/annai/enkaku.html> [Dostęp 24.09.2024].

Enkaku [W:] kirihara.co.jp [online] <https://www.kirihara.co.jp/company/history> [Dostęp 24.09.2024].

Enkaku [W:] kyoiku-shuppan.co.jp [online] <https://www.kyoiku-shuppan.co.jp/company/post-14.html> [Dostęp 24.09.2024].

Enkaku [W:] nichibun-g.co.jp [online] <https://www.nichibun-g.co.jp/company/history/> [Dostęp 24.09.2024].

Himeyuri no tō [W:] himeyuri.or.jp [online]
https://www.himeyuri.or.jp/establish/himeyuri_tower/ [Dostęp 11.09.2024].

History. Teikoku Shoin no ayumi [W:] teikokushoin.co.jp [online]
<https://www.teikokushoin.co.jp/aboutus/history/> [Dostęp 24.09.2024].

Ikuhōsha ni tsuite [W:] ikuhosha.co.jp [online] <https://ikuhosha.co.jp/about> [Dostęp 24.09.2024].

Ippan shadan hōjin “Manabukai” no ayumi [W:] manabisha.com [online]
http://manabisha.com/04_m_toiawase/04_manabukai.html [Dostęp 24.09.2024].

Jigyō annai. Kyōiku jigyō [W:] teikokushoin.co.jp [online]
<https://www.teikokushoin.co.jp/aboutus/business/> [Dostęp 24.09.2024].

- Kaisha annai* [W:] hitotsubashi-shuppan.co.jp [online]
<https://web.archive.org/web/20090510072837/http://www.hitotsubashi-shuppan.co.jp/kaishaannai/index.html> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha annai* [W:] ikuhosha.co.jp [online] Dostępne jako archiwalny zapis Internetu
<https://web.archive.org/web/20080727071831/http://www.ikuhosha.co.jp/company/greeting.html> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha annai* [W:]. kirihara.co.jp [online] Dostępne jako zapis archiwalny Internetu
<https://web.archive.org/web/20020929153231/http://www.kirihara.co.jp/> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha enkaku* [W:] gakuto.co.jp [online] <https://gakuto.co.jp/aboutus/enkaku/> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha gaiyō* [W:] fusosha.co.jp [online] Dostępne jako archiwalny zapis Internetu
<https://web.archive.org/web/20070519034608/http://www.fusosha.co.jp/profile/p1.htm>
[Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha gaiyō* [W:] jikkyo.co.jp [online] <https://www.jikkyo.co.jp/company/> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha gaiyō* [W:] jiyuusha.jp [online] <http://www.jiyuusha.jp/newpage101.html> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha gaiyō* [W:] kyoiku-shuppan.co.jp [online]
<https://www.shimizushoin.co.jp/company.html> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha gaiyō* [W:] osaka-shoseki.co.jp [online] Dostępny jako archiwalny zapis Internetu:
<https://web.archive.org/web/20090131091725/http://osaka-shoseki.co.jp/company/index.html> [Dostęp 24.09.2024].
- Kaisha gaiyō* [W:] tokyo-shoseki.co.jp [online] <https://www.tokyo-shoseki.co.jp/aboutus/information.html> [Dostęp 24.09.2024].
- Kanren gaisha* [W:] tokyo-shoseki.co.jp [online] <https://www.tokyo-shoseki.co.jp/aboutus/companies.html> [Dostęp 24.09.2024].
- NIER: *Sengo kyōkasho* [W:] nierlib.nier.go.jp [online]
<https://nierlib.nier.go.jp/lib/database/TEXTBOOK> [Dostęp 24.09.2024].
- Nihonshoseki: *Kaisha annai* [W:] nihon-shoseki.co.jp [online] Dostępne jako zapis archiwalny Internetu: <https://web.archive.org/web/20040618011601/http://www.nihon-shoseki.co.jp/> [Dostęp 24.09.2024].
- T. Nozawa: *Goaisatsu* [W:] yamakawa.co.jp [online]
<https://www.yamakawa.co.jp/company/aisatsu> [Dostęp 24.09.2024].